

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

На правах рукопису

Михайличенко Дмитро Юрійович

УДК 94(477):321.64”1919”+323.22+332.32

Політика “воєнного комунізму” і українське селянство, 1919 р.

07.00.01. – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

<p>Науковий керівник Рибалка Іван Климентійович доктор історичних наук, професор</p>
--

Харків – 2002

ЗМІСТ

Зміст	2
Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Історіографія і джерелознавчий огляд проблеми	9
1.1. Історіографія	9
1.2. Джерельна база дослідження	34
Розділ 2. Формування та зміст політики “воєнного комунізму” в Україні	39
2.1. Формування “воєнно-комуністичного” курсу радянської влади та зміст політики “воєнного комунізму”.	39
2.2. Політика “воєнного комунізму” в сільському господарстві України, кінець 1918 – 1919 рр.	51
2.3. Продовольча політика радянської влади в Україні. Одержавлення товарообігу та вилучення товарних фондів селянських господарств.	62
2.4. Одержавлення сільськогосподарського виробництва.	86
2.5. Органи державної влади та стан адміністрування на селі	100
Розділ 3. Селянський рух опору політиці “воєнного комунізму” в українському селі, 1919 р.	114
3.1. Соціально-політичне становище українського села	114
3.2. Селянство в політичному процесі в січні – лютому 1919 р.: народна опозиція здійсненню політики “воєнного комунізму”	126
3.3. Селянський повстанський рух в час активного запровадження політики “воєнного комунізму” в Україні, березень – квітень 1919 р.	134
3.4. Військово-політична криза УСРР, травень 1919 р.	151

3.5. Піднесення селянського повстанського руху. Загальнонародна селянська війна в Україні, (червень – серпень 1919 р.)	166
Висновки	194
Література	203

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ДАХО – Державний архів Харківської області

ЗУ УСРР – Зібрання установлень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду
УСРР

РНК – Рада народних комісарів

РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

СУ РСФСР – Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского
правительства РСФСР

ТРСУ – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України

УПЛСР – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми. Комуністична програма перетворень суспільства передбачала радикальні зміни у сільському господарстві. Експропріація земельної власності та створення промислових армій, “зокрема, для землеробства”, задекларовані “Маніфестом Комуністичної партії”, значили радикальну зміну як господарства, так і вікової культури та побуту селянства. Дійсно, перетворення, що супроводжувалися швидкими, “шоковими” змінами форм господарювання та форм власності, часто суперечили інтересам широких мас населення. Це породило проблему ставлення до так званої “дрібної буржуазії” як одну з провідних проблем в радянській ідеології та політиці тих часів. На практиці, мова йшла про виникнення масових антирадянських рухів, що послужили базою для існування численних військово-політичних формувань, що протистояли радянській владі в Громадянській війні.

Такий розвиток подій мав місце і в Україні, де, зважаючи на особливості національної та соціальної структури суспільства, повстанський рух селянства є особливо визначним чинником Національної революції 1917 – 1921 рр. Особливо значного розмаху та впливу на ситуацію в країні цей рух зазнав в 1918 – 1919 рр., призвівши до карколомних змін політичної ситуації в Україні. В 1919 році, зокрема, його розвиток був пов’язаний зі здійсненням так званої політики “воєнного комунізму”. Отже, мова йде про один з ключових чинників, що є необхідним для розуміння переломної для України доби визвольних змагань початку минулого сторіччя дослідження якого було суттєво ускладнено низкою міфологем та стереотипів історіографії тоталітарної держави. Слід додати, що дослідження масових суспільних рухів під час кардинальних змін у суспільстві є одним з провідних напрямків сучасного суспільствознавства.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, тема дослідження є складовою частиною наукової програми кафедри “Політична та соціально-економічна

історія України ХХ століття”.

Хронологічні рамки дослідження обмежені січнем – серпнем 1919 року, тобто часом існування так званої другої радянської республіки в Україні в роки революції та громадянської війни.

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності теми та ступенем її наукової розробки. Метою роботи є дослідження впливу здійснення політики “воєнного комунізму” на становище українського селянства, суспільно-політичну ситуацію на селі та розвиток антирадянського селянського руху в Україні.

Виходячи з поставленої мети, можна визначити такі завдання дослідження:

1) всебічно проаналізувати стан джерельної бази дослідження та оцінити рівень наукової розробки теми в історіографії, визначивши питання, що потребують дослідження, перш за все з точки зору їх наукової та політичної актуальності для сучасної України;

2) розглянути зміст, спрямованість та здійснення політики “воєнного комунізму” на селі;

3) дослідити вплив здійснення політики “воєнного комунізму” на розвиток антирадянського селянського руху в Україні, визначити його програму, ідеологію, політичне структурування, основні форми та динаміку, періодизацію;

4) визначити історичне значення селянського руху в Україні в 1919 р..

Об’єктом дослідження є політика “воєнного комунізму” та селянство України.

Предметом дослідження є здійснення політики “воєнного комунізму” на селі та пов’язаний з цим розвиток антирадянського селянського руху в Україні.

Методи дослідження. У роботі використані як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, формально-типологічний) так і спеціальні методи історичного дослідження: історико-генетичний, діахронний, історико-порівняльний, синхронний, методи типологізації та періодизації, а також, елементи системного підходу та структурно-функціонального аналізу. Зокрема, сукупність заходів радянської політики стосовно селянства та їх реалізацію

розглянуто як цілісну систему; історико-генетичний та структурно-функціональний методи дослідження використано для визначення природи політики “воєнного комунізму” на селі, для аналізу системи влади в Україні. Синхронний та діахронний методи застосовувались для з’ясування загального та відмінного у запровадженні політики “воєнного комунізму” в РСФРР та УСРР. Було надано періодизацію розвитку селянського руху в Україні в 1919 році, типологізовано його прояви.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- у роботі дістало подальшого розвитку вивчення ролі ідеологічних та економічних чинників формування та здійснення політики “воєнного комунізму” в Україні;

- виявлено та досліджено нові аспекти здійснення політики “воєнного комунізму” в українському селі, які є чинниками розвитку селянського руху: процес розкладу радянських інституцій влади, особливості здійснення продовольчої політики;

- подальшого розвитку дістало дослідження механізмів встановлення комуністичної диктатури в Україні;

- проаналізовано соціальну структуру українського селянства, що дозволило сформулювати оновлений підхід до визначення соціальної бази селянського руху;

- вперше у новітній вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження селянського руху в 1919 році в загальноукраїнському масштабі як цілісного та самостійного чинника суспільно-політичної ситуації в межах всіх його проявів, а не лише збройного повстанства;

- розроблено наукову періодизацію розвитку селянського руху в Україні в 1919 році, здійснено спробу аналізу його динаміки, дослідження впливу політики “воєнного комунізму” на соціально-психологічні аспекти розвитку селянського руху.

Практичне значення дисертації визначається можливістю широкого використання її результатів у монографіях та узагальнюючих працях, присвячених новітній історії України, проблемам політичної та соціальної історії

України, добі української національної революції; при підготовці лекційних курсів з вітчизняної історії та історії громадянської війни.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом обговорення на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Основні результати дослідження були опубліковані в шести наукових статтях та доповідалися на III-х наукових читаннях присвячених пам'яті С. М. Королівського “Громадянська війна: проблеми державотворення України” (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001 р.), на 55-й науковій конференції молодих вчених (II Каразинські читання) (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2002 р.) та на Міжнародній конференції “Історична наука: проблеми розвитку” (Луганськ, СНУ ім. В. Даля, 2002 р.).

Структуру дисертації підпорядковано меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків (203 сторінки), списку використаних джерел та літератури, що складається з 403 найменувань; 6 графіків та 12 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД ТЕМИ

1.1. Історіографія

Зважаючи на надзвичайну пов'язаність питань, що стосуються вироблення і здійснення політики “воєнного комунізму” та розвитку селянських рухів з практичною політикою, їх розгляд в радянській публіцистиці, ідеології, історіографії розпочався одночасно з дійовими подіями. Праці, що справляли концептуальний вплив на дослідження теми, з'являються вже в ході запровадження політики “воєнного комунізму”.

Концептуальною основою розробки селянського питання в радянській політиці, ідеології, історіографії є створена В. І. Леніним доктрина переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Як основне в ній ставилося питання щодо ставлення до так званої дрібної буржуазії, яка після придушення опору буржуазії великої не є зацікавленою в подальших соціалістичних перетвореннях і стає їх гальмом. Проблему було окреслено В. Леніним ще в його праці “Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції”, що була написана в 1905 р. Селянство визначається як таке, що належить до прошарку дрібної буржуазії, як клас, чия “нестійкість” потребує бути “паралізованою” за допомогою союзу пролетаріату та напівпролетарських елементів. “Одне з заперечень проти лозунгу “революційна диктатура пролетаріату і селянства” полягає в тому, що диктатура передбачає “єдину волю”, а єдиної волі у пролетаріату з дрібною буржуазією бути не може... Настане час – скінчиться боротьба з російським самодержавством – мине для Росії епоха демократичної революції – тоді смішно буде і говорити про “єдність волі” пролетаріату і селянства, про “демократичну диктатуру” і т. д.” [196, С. 68 - 70]. Ставлення до селянства як до ворожого, або принаймні революційно нерівноцінного, непослідовного класу-попутника пролетаріату, що підлягає економічній нейтралізації та ліквідації в ході соціалістичних перетворень, просякло радянську історіографію питання.

В низці робіт діячів держави та партії більшовиків, радянських публіцистів підкреслюється думка про ворожість селянства до пролетарської революції та соціалістичного будівництва, розглядаються суперечності класової позиції дрібної буржуазії до провідних напрямків радянської економічної політики, зокрема продовольчого та аграрного.

В праці Н. Орлова “Продовольча робота радянської влади”, що її було видано до річниці Жовтневої революції Наркомпродом РСФРР, концептуальне висвітлення продовольчої політики радянської влади і селянського питання набуває ґрунтового розвитку. Розглядаючи рух товарів в народному господарстві, автор доходить висновку, що причиною зростання цін і зменшення сільськогосподарського виробництва є діяльність великих і дрібних “хазяйчиків” – монополістів, що з корисливою метою збільшуючи ціни на кожному етапі проходження товару до споживача, сприяють надмірному зростанню його ціни і зменшенню виробництва. Пануюча тенденція веде до того, що “всі життєві запаси країни... будуть реалізовані та накопичені в руках дармоїдів”. Орлов висуває завдання перебудови господарства на засадах, коли “лише труд даватиме право на отримання рівного з усіма іншими трудящими життєво необхідного пайка”, що гарантувати може лише державна продовольча монополія [243, С. 66].

Автор підкреслює, що це завдання є несумісним з інтересами селянства. Селянство розглядається як “зайвий”, за визначенням автора, контрреволюційний клас, “ядро на нозі” пролетаріату, який в ході революції та соціалістичних перетворень вирішує “загальнонаціональне завдання”. “Наскільки цей хазяйчик погана опора радикальної, а тим більш соціалістичної політики – доведено історією революцій. Селяни і ремісники продали Робесп’єра, за їх пасивної підтримки громадянин Галіфе розбив липневі барикади, селянство придушило сміливий похід Гекера, селянство віддало Італію Гарібальді п’ємонтським гешефтмахерам, накидало мільйони бюлетенів до урни Наполеона III та мовчазно схвалило переворот 52 року. Селянство йшло за Бісмарком до Франції і за Т’єром на Париж. Кінець кінцем на широкій спині

куркульських та бідніших господарств зріс той мілітаризм, плоди якого ми ковтаємо вже чотири роки... Марксисти запевняли завжди, що найбідніший хазяйчик – хазяйчик, що під дірявим армяком безлощадного селянина б'ється те ж серце, що й під дорогим сюртуком заводчика, що суперечності між селянином-хліборобом і куркулем такі ж за своєю природою, як і між просолом і оптовиком, фабрикантом і банкіром. Це не класові, революційні, що несуть в собі новий мир протиріччя, це – боротьба груп, де найслабший може бути найсильнішим в межах традиційного виробництва”. Радянська влада – “принципово чужа селу” – підсумовував перелік гріхів селянства перед світовим прогресом Н. Орлов, що бачив історичну перспективу вирішення селянського питання в задіяні “невеликих загонів агітаторів” для вилучення зерна та створення великих націоналізованих господарств-латифундій [244, С. 374 - 376].

Висловлений М. Френкіним висновок, що “націоналізація землі і всі задуми більшовиків в аграрному питанні мали під собою саме вороже ставлення їх до селянства в цілому, старанно закамурфльоване туманною фразеологією” [365, С. 17] цілком відповідає дійсному стану речей.

Гранично точно офіційна точка зору радянської ідеології на селянське питання і соціалістичне будівництво викладена, зокрема, в праці Кудряшова “Шляхи радянського будівництва (1917 – 1919 рр.)”. Селянин, на думку автора, “є напівтруженником-напівспекулянтом”; його “звичку” продавати хліб на вільному ринку “не переробиш, гроші відразу знищити не можна. Щоб їх знищити, треба налагодити організацію розподілу продовольства для сотень мільйонів людей, (це) справа довгих років. Так ось, доки є товарне господарство, доки є голодний робітник поряд з ситими селянами, що ховають надлишки хліба, доти залишається відома протилежність інтересів робітників і селян”; розв’язати справу може радянська політика стосовно селянства, спрямована на те, “щоб здійснити порядок більш справедливий, за якого експлуатації не буде, за якого вільна торгівля хлібом буде державним злочином”, буде здійснено включення “замкненого дрібного господарства” до господарства загальнодержавного [183, С. 10, 48].

Передбачуваний та закономірний опір селянства офіційна ідеологія зустрічає висуненням гасел переборення “куркульського опору”, що нібито розвивається проти здійснюваних в інтересах пролетаріату і біднішого селянства перетворень. Існування загальноселянського опору здійсненню соціалістичних реформ в сільському господарстві, що має об’єктивні причини не визнається. Боротьба з опором селянства розглядається через призму поширення “другої соціальної війни” на селі, що за умов гегемонії пролетаріату в революції ведеться біднішим селянством і напівпролетарськими елементами села проти сільської буржуазії. Концептуального значення набуває поділ селянства на “класові” категорії – “бідноту” і “куркульство”; висувається провідне в радянській історіографії щодо розвитку історичних подій на селі методологічне визначення – класовий опір буржуазії. В 1919 р., знову ж таки під тиском політичної кон’юнктури, починає акцентуватися і третя “соціальна” група селянства – середня, що за визначенням, виграє від “скинення ярма капіталізму”, є “приреченою” на довге співіснування з радянською владою та може бути підданою процесові повільної інтеграції в соціалістичне суспільство. Коливання настроїв середнього селянства служать визначальним чинником військово-політичної ситуації в ході громадянської війни; “блок з середняком” забезпечує перевагу тієї чи іншої сторони в громадянському конфлікті [171, С. 70].

З іншого боку, суб’єктивістського тлумачення набуває вплив радянської економічної політики на господарство країни в цілому та селянське господарство зокрема, – рішуче заперечується руйнівний вплив на товарне господарство зрівняльної аграрної реформи, продовольча ж криза визначається як наслідок “чотирирічної імперіалістичної війни” та “буржуазно-поміщицького господарювання”.

Набуває подвійного значення і термін “радянська влада”; за визначенням – система базових інституцій прямої демократії, що керується “знизу нагору”, і послуговує виразником і втілювачем народної волі. В творах В. Леніна вона замінюється на “радянську владу” як “сукупності всіх організацій трудящих мас, державного і суспільного ладу” [36, С. 468], стає синонімом влади РКП(б).

Таким чином, в 1918 – 1920 рр. в провідних своїх рисах було сформовано офіційну ідеологічну концепцію селянського питання і історичних подій доби громадянської війни, що включала в себе ставлення до “дрібнобуржуазних прошарків села”, тобто переборення “спекуляції”, радянізацію дрібнобуржуазного за природою селянства, здійснення соціалістичних реформ на селі; почалася розробка провідних напрямків досліджень – продовольчого питання, аграрної революції, утвердження радянської влади на селі та боротьби з так званою куркульською контрреволюцією.

Події в Україні в 1919 р. легко вписувалися в запропоновану схему. Перші праці з узагальненням досвіду здійснення радянської економічної політики в Україні і вирішення селянського питання з’явилися вже в кінці 1919 – 1920 році [389; 278]. Зокрема, в праці О. Шліхтера “Україна та її найближчі продовольчі перспективи”, що її було надруковано в газеті “Экономическая жизнь” 28 грудня 1919 р. вказується на розвиток повстанського руху та нестійкість місцевої радянської влади як на одну з основних причин невдачі заготівельної кампанії 1919 року в Україні. Там же надається оцінка кількості вилученого в Україні хліба і структури його розподілу.

Радянські діячі визнавали роль та військово-політичну вагу селянського повстанського руху в Україні, визначаючи саме “ворожу” селянську стихію за основу антирадянського руху опору. “Кажучи про петлюрівщину, ми маємо на увазі не стільки самого пана Петлюру та його не так вже страшні війська. Ми мали на увазі ту дрібнобуржуазну куркульську бацилу, що її треба знешкодити будь-що. Чому в Україні і цього разу доводиться нам рахуватися з такою кількістю понадкомплектних труднощів? Та тому, що живий курилка, жива куркульська стихія, жива чорносотенна петлюрівщина” – зауважував Г. Зинов’єв в праці “Хто наш головний ворог на Україні”, що її було видано на початку 1920 року [121, С. 4].

Видана в 1920 р. праця Х. Раковського “Боротьба за визволення села”, незважаючи на її порівняно невеликий обсяг, і досі залишається неперевершеною за своєю джерельною базою, інформаційною насиченістю, що

власне і робить її цінною і на сьогодні, та широтою концептуального огляду розвідкою, яка досліджує питання селянського повстанства в 1919 році в Україні. В 12 розділах роботи, серед яких “Куркульські і контрреволюційні виступи в Україні за 1919 р.”, “Отаманщина”, “Контрреволюційна і куркульська агітація”, “Погроми”, “Роль інтелігенції в селянських виступах”, “Звідки отаманщина вербувала свою клієнтуру?”, “Отаманщина і сільська біднота”, “Радянська влада в Україні і селянство”, “Партійна робота на селі”, “Недоліки нашої політики”, автор дослідив і надав свою оцінку територіальній структурі селянського повстанства, зробив огляд і проаналізував його політичну програму, соціальний склад; також, досліджено військово-політичну й організаційну структуру отаманщини, її місце на політичній мапі України. Х. Раковським було здійснено спробу визначити вади радянської політики на селі, що впливали на поширення повстанського руху, і визначити шляхи розв’язання селянського питання.

Незважаючи на політичну заангажованість роботи, що проглядає зокрема в настійливих спробах автора довести “об’єктивно куркульський” характер повстанства, надмірній увазі до негативних рис осіб отаманів та до їх зв’язків з Директорією УНР і командуванням Добровольчої армії, робляться і цінні висновки, нехарактерні для наступного розвитку радянської історіографії теми. Акцентується увага на участі в повстанському русі широких мас бідноти: “що частину сільської бідноти було втягнуто в контрреволюційний потік отаманщини, – в цьому немає ніякого сумніву. Спростовувати цей факт було б злочинним та шкідливим” [278, С. 50]. Визнається політична і програмна незалежність повстанства, гасла і вимоги повстанців визначаються лише як “об’єктивно” куркульські. Визначено, що такі “недоліки” радянської політики, “правильної в загальних рисах”, як то: розклад радянського і партійного апарату, суперечність інтересам всього селянства, а не лише куркульській” його верстві, продовольчої і аграрної політики мали безпосередній вплив на піднесення повстанства, попри те, що “в порівнянні з усім позитивним, що радянська влада дала селу – ці мінуси здаються неістотними” [278, С. 52].

Погляд на програмні вимоги повстанців, що не визнавав за селянським

рухом програмної самостійності та дозволяв, в вигідному для більшовиків світлі, ігнорувати участь в русі широких верств селянства, зокрема незаможного, і навіть спотворювати соціальне обличчя повстанського руху, широко представлений в праці Х. Раковського. Зразком такого підходу є надане автором визначення: “Воно (куркульство) прагнуло утримати сільську бідноту від з’єднання з міським пролетаріатом і ствердити диктатуру куркуля... цей факт аж ніяк не суперечить тієї обставині, що сільська біднота відігравала лише роль несвідомого та сліпого засобу в руках куркульства, що не бажало ризикувати своїм життям і майном, а захищало свої інтереси за допомогою сільського пролетаріату” [278, С. 27].

В 1920-ті рр. офіційна концепція радянської історіографії теми набуває суттєвого коригування під впливом політичної кон’юнктури, спричиненої вимушеною відмовою РКП(б) від прискореної побудови соціалізму. В. Ленін в низці своїх праць 1921 – 22 рр., що мали завдання обґрунтувати перехід до так званої “нової економічної політики” та виправдати політику, що здійснювалась в попередні роки, надає діаметрально протилежне визначення цілей політики радянської влади, що здійснювалась в кінці 1917 – 1920 рр., та застосовує термін політики “воєнного комунізму”.

Вперше це визначення було введено до вжитку К. Каутським для характеристики радянського суспільства, що внаслідок здійснення політики побудови соціалізму за відсутності об’єктивних передумов цього процесу перейшло до відвертої тоталітарної диктатури, до державного паразитування на народному господарстві. Поділяючи в цілому точку зору щодо спричиненості економічної кризи в Росії світовою війною та розглядаючи продзагони як “тимчасовий захід”, К. Каутський тим не менш вважав принципово неприйнятним здійснення перетворень недемократичним шляхом, всупереч волі народу: “Немає більшої перепони для створення соціалістичного суспільства ніж внутрішня війна”; “Чим менше було матеріальних та інтелектуальних умов для того, до чого вони прагнули, тим більше вони змушені були застосовувати голу силу – диктатуру і тим скоріше, чим більше зростала опозиція проти них в

народних масах. Звідси і неминучість диктатури замість демократії” [154, С. 30-36].

Відповідно до сформованої В. Леніним концепції, складання елементів “воєнно-комуністичної” політики відбувалося поступово протягом всього періоду громадянської війни і визначалося переважно зовнішніми, – військовими чи класовими (через цілеспрямований опір експлуататорських класів соціалістичним перетворенням), обставинами. Громадянська війна, розв’язана ворожими до радянської влади класами, спричинилася до більш-менш вдалих спроб радянського керівництва забезпечити стійкість економіки країни та збереження радянської влади в несприятливих умовах. Було піддано різкій критиці видану в 1920 р. працю М. Бухаріна “Економіка перехідного періоду”, де політика РКП(б) розглядалася саме як спроба побудови заснованої на примусі, що був “засобом виховання” мас, економіки комуністичного суспільства. В згаданій праці було, зокрема, надано наступне трактування відносин нової влади з селянством: “по відношенню до некуркульської маси примус з боку пролетаріату є класова боротьба, оскільки селянин є власник і спекулянт; воно є засіб його згуртування і трудової організації, його виховання і втягування в комуністичне будівництво, оскільки селянин є трудящий, не експлуататор, противник капіталізму” [32, С. 145].

Внаслідок широкої дискусії з питання змісту політики “воєнного комунізму”, участь в якій взяли партійні та господарські діячі СРСР, новий ленінський підхід було сприйнято [60, С. 242-254].

Серед альтернативних робіт, що інакше висвітлювали природу радянської економічної політики в кінці 1917 – початку 1921 рр., слід згадати працю Л. Кріцмана “Героїчний період Великої російської революції: (Досвід аналізу так званого “воєнного комунізму”)”, видану в 1925 році. Кріцман виходив з точки зору, що “воєнний комунізм” “не являв собою чогось нав’язаного революції ззовні” [180, С. 75]. Згадуючи роль іноземної воєнної інтервенції та інспірованих “світовим капіталом” антирадянських рухів, що мало наслідком економічну кризу, розрив господарських зв’язків і розвиток так званого “споживчого

комунізму”, автор не схильний абсолютизувати роль цих обставин у виробленні курсу радянської економічної політики. Зазначаючи, що під тиском “революційної необхідності” пролетарська революція виходила “за межі безпосередньо економічно доцільного”, автор визначає отриману в результаті економічну політику як “прорив до майбутнього”, “вияв іманентних тенденцій пролетарської революції”, “забігання вперед”, але не як дії що були економічно доцільними [180, С. 71].

“Деякі збочення” в розвитку революції і її економічної політики Л. Крицман пояснював також і її поширенням на “непідготовлений попереднім капіталістичним розвитком матеріал” – дрібнобуржуазні верстви. Відзначався подвійний характер руської революції, що складалася з двох течій: пролетарської соціалістичної та селянської буржуазно-демократичної. Перенесення соціалістичної революції на село розглядалося як чинник, що спричинявся до викривлення характеру революції.

Автор відзначає, що здійснення радянської економічної політики призводило і до “економічного паразитизму міста”; політична доцільність і класові інтереси, отже, домінували над доцільністю економічною. Цікавою в зв’язку з викладеними міркуваннями є надана автором оцінка продовольчої політики радянської влади: “державний продуктообмін був не стільки обміном між промисловістю і сільським господарством, скільки обміном продуктів промисловості на послуги сільської бідноти в справі вилучення продовольства в господарствах заможних прошарків села” [180, С. 178-179].

В 20-ті роки еволюції зазнало також дослідження селянського повстанського руху в Україні. Історіографією було продовжено започаткована, зокрема, V конференцією КП(б)У, тенденція до визнання загальноселянського характеру повстанського руху та його обумовленості невідповідністю політики радянської влади інтересам селянства. Концептуального розвитку це визнання не зазнало, замість цього дослідники та радянські ідеологи наголошували на “об’єктивній” відповідності політики радянської влади інтересам селянства та на різних чинниках “суб’єктивної”, “психологічної” непідготовленості селянства до

її сприйняття. Так, В. Затонський вважав, що: “Діалектика найменше відповідає мужицькому способу мислення і не дивно, що розворушена геть уся озброєна й організована в загони стихія повернула проти нас з такою же силою, як щойно проти гетьмана або невдахи Петлюри”. Той же автор, розкриваючи “суб’єктивність” інтересів селянської маси, зазначає: “Селянська маса в той час не встигала розшаруватися, бідняк (навіть наймит) ще цілком був в полоні старих власницьких, типово мужицьких настроїв і часто-густо проти комуністів виступав активніше ніж поважний куркуль, що зберіг лише ідейне керівництво рухом голоти, яка боронила його інтереси” [115, С. 8]. В історіографії 1920-х рр. широкого визнання набуває висловлена в зверненні V конференції КП(б)У “Про бандитизм і боротьбу з ним” (1920 р.) думка, що “тодішній бандитизм був повстанням єдиного політично села проти робітничого і комуністичного міста” [172, С. 118]. Дослідниками визнається, що в формуванні ворожої до радянської влади позиції селянства вирішальну роль зіграли “перегини” в аграрній політиці радянської влади в 1919 р., зокрема, на цьому акцентував увагу В. Качинського [155; 156], що формували селянський повстанський рух з широкою соціальною базою [115; 7]. Визнається і як така, що не відповідала інтересам селянства та ображала його почуття національна політика більшовиків [397].

Навіть обмежене, визнання існування загальноселянського антирадянського руху спричинилося до появи спеціальних дослідницьких робіт, присвячених різним аспектам його розвитку. Зокрема, дослідників цікавили політична визначеність і спрямованість руху, місце політичних партій в ньому. Переважно, ці дослідження стосувались махновського руху на півдні України. [9; 109; 182; 301]

З кінця 1920-х рр. тенденція щодо оцінки повстанського руху змінюється. Фактично, в радянській історіографії відбувається повернення до програмних та пропагандистських визначень 1918 – 1919 рр. Під впливом політичної кон’юнктури, спрямованої на ідеологічне обґрунтування колективізації сільського господарства, точка зору на селянський рух і радянську політику в 1919 р. в Україні суттєво переглядається, антирадянські виступи знов починають

трактуватися як куркульські і свідомо антирадянські, такі, що ідеологічно і політично були залежні від антибільшовицьких урядів [166]. Доводиться існування в українському селі потужного куркульського прошарку і значного майнового розшарування всередині селянства, його соціально-економічні характеристики досліджуються, зокрема, в працях М. Рубача. [300]. Селянський повстанський рух визначається як “бандитський”, для розв’язання питань його виникнення, розвитку, програмних вимог починає все активніше застосовуватися вульгарна класова методологія. Куркульство, його інтереси та політичні прагнення визнаються за провідну ідеологічну, організаційну та політичну силу повстанства.

В 1930 – 1950-ті рр. набуває розвитку і наявної переоцінки ступінь, питома вага та значення організованих форм опору. “Виявляються” навіть цілі скоординовані антирадянські змови за участю куркульства, що нібито існували. Загальноселянський характер руху опору радянській владі, на цьому етапі розвитку радянської історіографії питання, категорично не визнавався. Дослідження селянського повстанського руху набуває подекуди наявно викривлених форм, здійснюються спроби довести зв’язки куркульських контрреволюційних організацій з антипартійною опозицією, зокрема, з троцькістами [203, С. 350].

В історіографії 1930 – 50-х рр. було широко підтримано погляди, що засновувались на наданому в працях В. Леніна 1921 – 22 рр. понятті “воєнного комунізму”; вони склали основу історіографічних схем сталінського періоду. Роль чинника “свідомого” реагування радянського керівництва на кризову ситуацію в економіці, викликану нібито “війною та інтервенцією”, при застосуванні найодіозніших заходів продовольчої політики, було навіть посилено. Ленінське трактування політики “воєнного комунізму” було цілком підтримано Й. Сталіним, що в своїй промові на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 серпня 1928 р. дав вичерпну офіційну характеристику економічної політики радянської влади в 1917 – 1921 рр.: воєнний комунізм, за його словами, був “нав’язаною воєнною обстановкою і інтервенцією політикою пролетарської диктатури, яка

розрахована на те, щоб встановити прямий продуктообмін між містом і селом... помімо ринку, заходами, головним чином, позаекономічного і почасти воєнного порядку, і яка має на меті організувати такий розподіл продуктів, що міг би забезпечити постачання революційних армій на фронті і робітників в тилу... Ясно, що якби не було воєнної обстановки і інтервенції, не було б воєнного комунізму. Тому не можна говорити, що воєнний комунізм є економічно неминучою фазою розвитку пролетарської революції” [328, С. 144].

Тенденція до відтворення менш схематизованого, погляду на формування “воєнно-комуністичної” політики РКП(б) поновлюється в кінці 1950-х – 1980-х рр. і є широко представленою в роботах Е. Б. Генкіної, Є. Г. Гімпельсона, В. В. Кабанова, С. П. Полякова, низці узагальнюючих видань [60; 264; 148; 138; 142; 147]. Авторами послідовно доводиться “поступовий”, несистемний характер формування “воєнно-економічної” політики, його вимушеність та пов’язаність із зовнішніми чинниками, перш за все, громадянською війною і інтервенцією, провідних її заходів.

Зокрема, Є. Гімпельсон пов’язує здійснення радянською владою хлібної монополії з “суворою необхідністю” та визнає його як таке, що фактично продовжує попередній курс, започаткований Тимчасовим урядом. Автор знаходить численні аргументи, що свідчать про намагання радянського уряду діяти економічними методами, про вимушеність задіяння військово-адміністративних заходів. В праці дослідника “Воєнний комунізм”: політика, практика, ідеологія” було виявлено і такий чинник розвитку військово-комуністичних заходів, як “військово-комуністична ідеологія”, що підштовхувала, переважно працівників на місцях, до недоцільної радикалізації заходів урядової політики за їх здійснення.

В праці В. В. Кабанова, що вийшла в 1988 р. і багато в чому підсумовувала досягнення радянської історіографії другої половини 60-х – 80-х рр. проблемні питання, пов’язані з дослідженням політики “воєнного комунізму” в сільському господарстві, було розвинуто в напрямку подальшого з’ясування негативного впливу “воєнно-комуністичної” політики на селянське господарство, що

розорювала селянські господарства, стимулювала селянина до скорочення виробництва, сприяла ліквідації ефективних хутірських і відрубних господарств та відродження найгірших рис передільної громади.

З другої половини 1950-х рр. українська радянська історіографія визначається кількісним і якісним зростанням тематики досліджень з історії селянства, виходить велика кількість колективних і індивідуальних монографій, збірників документів, статей; докладно з'ясовується фактичний матеріал. Зокрема, досліджується аграрна політика радянської влади в Україні [283; 368; 206], створення радянських і колективних господарств [118; 375], ствердження радянської влади в Україні [296], діяльність продзагонів і комітетів бідноти [40; 174], проблеми змісту та характеру політики “воєнного комунізму” в Україні [379]. Частково відновлюються характерні для української радянської історіографії 1920-х рр. більш об'єктивні погляди на здійснення радянської політики в сільському господарстві України в 1919 р., зокрема, визнається помилковою спроба прискореної колективізації сільського господарства, часткової відмови від широкого зрівняльного розподілу поміщицького землеволодіння.

Історії українського селянства в добу громадянської війни було приділено увагу в декількох узагальнюючих працях [143; 324; 260]. Проте, ідеологічна заангажованість та обмежена тематика досліджень, що в згаданий період передбачала такі напрямки вивчення питання, як більшовицьке керівництво масами та діяльністю рад, рушійні сили революції та їх союз, боротьба трудящих проти внутрішньої контрреволюції і іноземної військової інтервенції, радянське і соціалістичне будівництво [133, С. 278], поряд з ідеологічно та політично обумовленою неможливістю радикального перегляду ленінської концепції “воєнного комунізму” і соціальних відносин на селі зумовлювали обмежені можливості в висвітленні теми радянською історіографією, її тематичну та концептуальну негнучкість, приховування “небажаних” фактів.

В цілому, радянська історіографія теми за своїми провідними положеннями сформувалась в середині 1920-х рр. і протягом наступного часу не зазнала

впливу принципових змін та принципово відмінних підходів до її вивчення. Зважаючи на те, що провідним завданням історичної науки в СРСР було “визначати провідні положення доктрини в відношенні ситуації, а історичний підхід був лише засобом для дохідливого сприйняття першооснов” [21, С. 45], наукова дискусія велася в межах досить сталих положень, визначалася пануючою в СРСР ідеологією та наочно залежала від політичної кон’юнктури. Вузько класовий підхід, ідеологічна заангажованість, що в багатьох випадках межує з відвертими фальсифікаціями, негнучка та побудована на ідеологічно визначених стереотипах методологія досліджень суттєво знижує цінність радянської історіографії питання.

Можна цілком погодитися з констатованою С. В. Кульчицьким думкою: “Творці нового суспільно-економічного ладу на ходу ламали порядок здійснення або навіть суть зазначених у партійній програмі уможлядних рекомендацій, змінювали термінологію гасел, давали іншу інтерпретацію досягнутим результатам. Їм треба було зламати провал комуністичного експерименту в тому вигляді як він був задуманий у програмі РКП(б), а головне – затаїти неймовірно тяжку ціну насильницького одержавлення народного господарства. Цілком зрозуміло, що офіційна історія суспільства не могла не перетворитися за цих умов на збірку міфів” [188, С. 7].

Українська закордонна історіографія теми досить виразно поділяється на два хронологічних та концептуальних етапи. Якщо перший належить до 1920-х – 30-х рр. і пов’язаний з соціалістичною та народницькою традицією української національної історіографії, то другий, що набув розвитку з кінця 1930-х рр. виразно пов’язаний з правими політичними течіями, переоцінкою ролі державності в житті народу, становленням національної історіографічної традиції.

Написані представниками діаспори в 1920-х – 30-х рр. роботи належали головним чином провідним політикам та державним діячам Центральної Ради та Директорії УНР, пов’язаним з лівими, есерівськими та соціал-демократичними течіями в українському визвольному русі, що мали власний досвід розробки і

здійснення селянської політики, вироблене в державній діяльності та політичній боротьбі ставлення до селянського повстанського руху.

Так, в своїй роботі “Відродження нації: Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р]”. що вийшла вже в 1920 році, В. Винниченко в цілому поділяє і виправдовує характерну для радянської історіографії точку зору на “економічну політику російської революції”: вилучення та вивіз з України продовольства, на думку автора, більшовики компенсувати “нічим не могли, бо те, що виробляла в тих тяжких умовах советська промисловість, не вистачало для самого населення Росії” [43, С. 335]. Винниченко виходить з єдності цілей, пов’язаності “української та російської революцій”, розділяє більшовицький класовий підхід до формування державної політики. Причини розвитку антирадянських рухів він бачить лише в неврахованій більшовиками необхідності визнавати суверенітет і право українського народу на висловлення своєї політичної волі. Остання, в свою чергу, розумілася В. Винниченко як “революційна” воля українських лівих партій.

Критика “хуторянського погляду на характер і значення великої української революції”, впливу “міщансько-реакційних кіл” в селянському русі, “капіталістичних елементів” в ньому та урядових кіл УНР, що не змогли зрозуміти “революційність” селянських мас та з неї скористатися, є характерною як для В. Винниченка, так і для низки праць інших представників цієї течії української історичної думки [210; 72].

В узагальненому вигляді концептуальні та ідеологічні погляди української соціалістичної історіографії діаспори було сформульовано в праці М. Шаповала “Велика революція і українська визвольна програма”, що її було видано в Празі 1927 року [378]. Погляди автора характеризуються ототожненням національного і соціального поневолення; соціальна структура української нації визначається як “неповна”, така, що позбавлена власної національної буржуазії і є, отже, “трудовою”. “В Україні з народної праці живиться і росте чужий капітал, який захоплює в свої руки міста і владу, розвиває на українській землі чужоземну культуру для підкорення української... Майже весь український народ – селяни,

робітники, трудова інтелігенція – стоїть в ярмі праці, працює на чужий капітал, який з української праці черпає засоби для більшого поневолення української нації. Це страшна правда!” [378, С. 9]. Звідси, на думку автора, виходить положення про шлях до національного і соціального визволення через ліквідацію чужинського панівного прошарку внаслідок соціальної революції: “Вивести поневолену націю з лещат тяжкої соціальної структури, цебто розбити цю структуру шляхом національного будівництва (внутрішньо усамостійнити) і шляхом політичної боротьби, що мала остаточно трансформуватися у соціальну революцію” [378, С. 243].

Логічним наслідком абсолютизації соціалістичної революції як універсального засобу політичного, національного і соціального визволення, було обмежене чи негативне ставлення авторів до українського селянського повстанства в 1919 році, що в ньому вбачався лише засіб для досягнення цілей соціальної революції. Характерною, в цьому сенсі, була критика отаманщини через схильність отаманів до “правого” політичного напрямку, неуважність авторів до проблеми цілей та змісту політики радянської влади в Україні.

Догматичний “революційний” підхід до політики “російської революції в Україні”, української революції та до українського селянського руху було піддано рішучій критиці в працях видатного українського історика, публіциста і політолога, теоретика інтегрального націоналізму Д. Донцова, що вийшов за межі вузько класової методології та абсолютизації соціальних питань розвитку суспільства.

В своїй роботі “За яку революцію” Д. Донцов проводить рішучий поділ між українською та російською революціями, що на думку автора були лише хронологічно пов’язаними, але різними за цілями та характером. “По різних “передішках”, коли з упадком царської еліти вибухла серед народів імперії національна революція, – з’явився большевізм, який, продовжуючи діло Петра і Катерини, з вогнем і мечем прийшов на Україну збирати до купи землі, які вислизували з пазурів раненої в першій світовій війні бестії. Цей свій державний переворот, захоплення влади новою “елітою”, він назвав революцією. А що і

національна революція уярмнених народів і “революція” московська вибухли тоді, коли почали хитатися підстави царату, одночасно, то і московська пропаганда і обдурені нею, засліплені деякі земляки – почали ті революції ототожнювати, як одну і ту саму революцію, з тими самими, нібито, цілями і ідеями. Не було брехні більш наявної, як ця!” [101, С. 14]. Дослідник констатує відсутність принципової відмінності в політиці царату та більшовиків, що в кінцевому підсумку підкорялася меті збереження імперії та боротьби з національно-визвольними рухами. На думку Д. Донцова, в революції що вибухла, українське населення переслідувало інші цілі, вимоги, прагнення: “...ця революція мала зовсім інше обличчя ніж революція в Московщині. Там – з-пода голосних “модерних” гасел і постатей, - вже вихиляла своє криваве обличчя Московщина “опричників” Грозного, “Петрових собак” і навіть перших православно-татарських ханів в Кремлі – Іванів і Василів. Тут – на Україні, в широких масах її людності, нагло прокинувся, збуджений зі сну, дух Мазепи і Хмельницького, коли мільйони “хохлів” відчули, - “хто вони, чиї сини, яких батьків, ким за що закуті”; коли вони почали розуміти, що вони в кайданах, які треба рвати... рух народної стихії не був духом сліпо хлопського бунту, це було щось більше” [101, С. 15].

Виразно визначається, на думку автора, відсутність в Україні симпатії до реальних гасел та закликів більшовизму, до його практики. Українському населенню були чужі “довгополі ординські шинелі... шапки з червоною зіркою червоноармійців... Ідоли Півночі – Маркси і Леніни, були чужі їм як і талмуд соціалістичний. Не була їм товаришами завойовницька голота з Півночі”. Селянський повстанський рух автор визначає як “збуджену національну стихію України”, що не була сприйнята та очолена національною інтелігенцією, яка була цілком орієнтована на “російську демократію”.

Д. Донцов поставив питання і про причини невідповідної політичної реалізації селянського повстанського руху. “...дивно, що як до сліпої сили руїни ставилися до неї й деякі члени “культурної” верстви Україні... як раз ті, які мусили стати в авангарді національного резистансу” – автор підкреслював, що

інтелігенція України, яка мала стати ідеологічною та політичною організуючою силою, здатною реалізувати вимоги та потенціал селянського повстанського руху, не виявилась спроможною виконати своє історичне завдання, бо вона “виплекала свої ідеї, свій світогляд, навіть ідеали на культурі і літературі московській... орієнтувалася тільки на майбутню свободолюбну, як запевнялося, демократію російську...”; Україна для них була “тільки провінцією імперії, а її нарід – плем’я, без власних політичних ідеалів” [101, С. 19].

Висловлені Д. Донцовим погляди набули широкого розвитку в провідних своїх положеннях: визначені імперіалістичного змісту більшовицької політики в Україні і розгляді подій 1917 – 20 рр. як національно-визвольної, а не вузько “національно-соціальної”, революції, при чому український селянський повстанський рух розглядається як репрезентант менталітету та виразник волі і прагнень українського народу, що мала бути реалізованою в ході національно-визвольних змагань.

Зокрема, О. Зибачинський в праці “Інтегральна революція” зазначає: “Большевицька революція – це намагання роздвоїти процеси індустріалізації та націоналізування. Змонополізувати індустріальну революцію й перетворити її в зброю боротьби проти національного розвитку демократичного заходу та російський імперський глобалізм – це суть ленінізму. Міражами новітнього месіянства Ленін звів народи і спетрифікував їх в стані недокінченої советської пів-нації” [120, С. 108]. Визнаючи непересічне значення селянського повстанського руху в українській революції, автор визначає такі риси селянського повстанства як його розпоршений, регіональний, децентралізований та дефензивний характер, наявну відсутність достатньої політичної зрілості селянства, негативний вплив якої поглиблювався програмною та ідеологічною кризою домінуючої лівої еліти національного руху: “Драма української революції була водночас трагедією українського соціалізму”, що безумовно могла очолити національний рух українського народу і його стрижня – селянства, але виявилась нездатною до ідейного синтезу соціалізму та національної ідеї [120, С. 236].

Теоретичні доробки української політологічної думки використовуються і в спеціальній праці М. Стахіва “Друга советська республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку влади під час другої частини окупації України”. Засновуючись головним чином на радянських законодавчих актах і фактичному матеріалі, вміщеному в радянських публікаціях, М. Стахів доходить важливих принципових висновків з теми. Автор намагається спростувати стверджені в працях В. Винниченка та М. Шаповала та характерні для радянської історіографії тези про широку участь селянства в наступі радянських військ на Україну взимку 1919 р., доводиться, що це була спланована агресія РСФРР проти української держави. Робиться висновок про відсутність в Україні внутрішніх чинників її “комунізації” – автор звертає увагу на те, що в здійсненні комуністичної політики в Україні уряд КП(б)У використовував такий важіль як спирання на національні меншості і “інвазійний елемент”, загравав зі схильними до колабораціонізму українськими крайніми лівими партіями; підкреслюється відірваність керівних кіл комуністичної партії від внутрішньоукраїнської соціальної та політичної ситуації, формальний характер державної незалежності УСРР.

Розгляд провідних напрямків селянської політики радянської влади М. Стахів пов’язує зі здійсненням більшовиками власної “етатистської”, спрямованої на одержавлення, економічної доктрини. Зокрема, зі здійсненням “етатизації” землі та вилученням продовольства, необхідність в якому загострилася внаслідок розвалу націоналізованої промисловості Росії.

Автор вбачає наявний зв’язок між здійсненням політики радянської влади, що суперечила інтересам селянства перетвореного на “безправних колоніальних рабів”, та розвитком селянського повстанського руху, в ході якого спонтанні виступи селянства переросли у всенародне повстання проти більшовизму. “Ця масова збройна боротьба проти чужої інвазії після її кількомісячного панування над частиною України мала виразний політичний і національно-державницький характер” – підсумовує автор [332, С. 133].

Негативістські твердження, що “праці істориків діаспори та закордонних

істориків, які вивчали історію радянського селянства в період “холодної війни”... не були позбавлені певної заідеологізованості та абстракцій, які не мали під собою фактологічного підґрунтя. Історія селянства розглядалася в них перш за все з позицій антисоветизму. Утвердження радянської влади на селі пояснювалося в них виключно неймовірно жорстокою репресивною політикою. Тому західні історики фактично не змогли пояснити... чому селянство не підтримало жодну іншу політичну силу...” [58, С. 8] – поділити не можна. Адже історіографія діаспори, в тому числі і радянської політики та селянських рухів, не є частиною “закордонної” (західної) і концептуально та методологічно є досить самостійним оригінальним явищем. Вона не є і абстрактною, “фактологічно відірваною” від досліджуваних подій, адже спирається на потужну історіографічну традицію, що її розвивали безпосередні учасники досліджуваних подій, інформовані державні, політичні, громадські діячі.

В цілому, українська закордонна історіографія теми має беззаперечно велике концептуальне значення для розвитку дослідження політики “воєнного комунізму” (як такої, що визначала загальний курс політики КП(б)У в Україні) та селянського повстанського руху і його місця в історії визвольних змагань українського народу. Українськими дослідниками було подолано методологічну і концептуальну обмеженість радянської та народницько-соціалістичної історіографії, що абсолютизували, або були схильні абсолютизувати класовий підхід до проблеми та роль вузько-соціальної боротьби. В дослідження було введено більш широкі аспекти проблеми, тема розглядається з точки зору її значення для етнічної історії українського народу, становлення новітніх форм його організації – української нації та української державності. Зовсім іншого значення набув невизнаний радянською історіографією термін української революції, та місця радянської “окупаційної” політики і селянського повстанського руху в її розвитку.

Переглядом усталених в радянській історіографії міфологем і догматизованих ідеологічних схем історичного розвитку України і СРСР в цілому відзначається історіографія доби перебудови та новітня українська

історіографія. Вперше, дослідники отримали можливість використовувати в своїх дослідженнях раніше закриті для широкого обговорення історичні факти, джерела, архівні фонди, порушувати стверджені авторитетом діячів комуністичної партії тексти, будувати власні історичні концепції без залежності від усталених і схвалених ідеологічним апаратом догм і стереотипів.

“Проти кого і чого воювали повсталі села в Радянській Росії? Як і через які причини бунти перетворилися на справжню селянську війну? Який був склад її вчасників? Чому куркулі стали соціальною опорою контрреволюції? Якими були методи їх ліквідації? Відповіді на ці питання можна лише через руйнування історіографічних міфів, догм та звичних стереотипів бачення російського селянства та його відносин з владою рад” [245, С. 24] – таким, в короткому викладі, було завдання, що в його руслі розвивалася перебудовча історіографія теми.

Своєрідним підсумком розвитку історичної думки доби перебудови в Україні були, зокрема, роботи, що вийшли в виданому в 1990 році Інститутом історії партії при ЦК КПУ збірнику “Маршрутами історії” [39], що безпосередньо торкаються проблематики формування політики “воєнного комунізму” та її здійснення в Україні.

Так, низку принципів висновків робить В. Ф. Верстюк, що ставить питання про визначення політики “воєнного комунізму” не як суто економічної політики, а як політики “що вбирала всю гаму економічних, політичних та ідеологічних акцій комуністичної партії і радянського уряду, які проводилися з метою встановлення і зміцнення диктатури пролетаріату в країні, де близько 80 % населення складало селянство” [39, С. 101]. Визначається, що становлення політичної диктатури, розвиток адміністративно-командної системи в господарстві були неминучим наслідком і органічною складовою частиною економічної політики, що “не спирається на суто економічні закони, а здійснюється скоріше всупереч їм”.

Автором ставиться питання про безпосередній зв'язок між застосуванням заходів політики “воєнного комунізму”, що суперечили інтересам селянства, і

розвитком повстанського руху; розкривається механізм типово подібних військово-політичних криз в Росії влітку – восени 1918 р. та навесні – влітку 1919 р. в Україні: застосування політики “воєнного комунізму” на селі призводило до зростання селянського антирадянського руху, що в свою чергу викликало політичні репресії і призводило до появи бази антирадянських, контрреволюційних сил. Ставиться питання про відповідальність більшовиків за розпалювання громадянської війни, що починалася “боротьбою з “демократичною контрреволюцією”, а не з Колчаком, Денікіним чи їм подібними”.

Автор відтворює історичне ставлення РКП(б)-КП(б)У до так званої “дрібнобуржуазії” як до апріорі визначеного класового ворога, політизацію і “перенесення в площину реальної політики” цілком природних і зрозумілих економічних реалій, як то: зростання цін на продовольство, зменшення ринкової пропозиції. Саме це стало джерелом виникнення усталених в більшовицькій політичній практиці і радянській історіографії міфологем про “класовий саботаж” буржуазії та “куркульську контрреволюцію”.

Величезна робота провадилася і російською історіографією. Зокрема, відома дослідниця селянського руху опору під час громадянської війни Т. Осипова здійснила величезну роботу зі встановлення, дослідження, класифікації селянських повстань в 1918 – 1921 рр., що дозволило сформулювати принципові висновки: “Час вже нарешті припинити називати бандитизмом масову боротьбу селян проти політики “воєнного комунізму” і каральних методів керування селом, а збройний протест основної маси населення країни проти державного пригнічення зводити до карних та розбійних дій. Необхідно відмовитися і від нав’язливого стереотипу в оцінці селянських виступів як куркульських”.

Концептуальне дослідження політики “воєнного комунізму” та її здійснення в Україні набуло розвитку в новітній українській історіографії, зокрема, в працях С. В. Кульчицького. В роботі “УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917 - 1920 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії” [188] безпосередньо ставиться завдання реконструкції радянської історії, що

досліджувалася за умов монополії державної партії на історичне бачення суспільства, ствердження численних міфів і стереотипів мислення.

В своїх дослідженнях, що в цілому розвивають підходи до дослідження теми запропоновані в добу перебудови, автор визначає політику “воєнного комунізму” як курс, що був спрямований на прискорену побудову соціалістичної економіки – завдання радянської економічної політики, отже, відпочатку виходило “далеко за рамки експропріації”: “знищення ринкових відносин, яке становило центральний пункт комуністичної доктрини, вимагало цілковитої ліквідації приватної власності на засоби виробництва” [188, С. 111]. Відтворюються і реальні ключові положення більшовицької аграрної політики: націоналізація землеволодіння та змін форм землекористування (одержавлення виробництва) і її провідна проблема – ставлення до “дрібної буржуазії” – селянства. Треба зазначити, що здійснення продовольчої політики автор розглядає як наслідок руйнування ринкових відносин та економічних зв’язків між містом і селом та не надає їй значення допоміжного чинника в комуністичних аграрних перетвореннях: “Знаходячи не вигідними ціни на фабрично-заводську продукцію, селяни відкладали закупівлі на невизначений час. .. Жовтнева революція дала Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з сільськими товаровиробниками через ринок. Ця держава зобов’язалась нагодувати голодуючі пролетарські центри за допомогою простих рішень, заснованих на насиллі” [188, С. 96].

В праці приділяється увага питанням, що стали вже досить усталеними для історіографії теми: політичній і програмній залежності уряду УСРР, реальному змісту радянської форми правління (що розглядається як механізм політичної диктатури), проведенню курсу на прискорену комунізацію села. Остання розглядається як причина селянських повстань в Україні, “співставних за масштабами з селянською війною 1918 року”.

Новітні розробки українських науковців продовжують розвиток дослідження політики “воєнного комунізму” та селянського руху в визначеному напрямку, розкривають маловідомі або замовчувані його сторінки, досліджують

проблемні питання [65; 162; 309; 341], зокрема, і такого напрямку, як дослідження участі українських політичних партій в селянському повстанському русі та їх ролі в ньому [163]. Розроблені С. В. Кульчицьким концептуальні положення розвинуто в праці О. І. Ганжі “Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)” [58], що характеризується широким тематичним охопленням проблем історії українського селянства в період становлення та утвердження тоталітарного режиму в Радянському Союзі, де проблема політики “воєнного комунізму” розглядається в безпосередньому зв’язку з селянським повстанським рухом. Визначається існування збройної повстанської, економічної та політичної форм опору селян політиці комунізації села, що її здійснювала КП(б)У.

В новітній історіографії теми ставиться питання про перегляд виробленої радянською історіографією термінології, зокрема, термінів “ради”, “радянська влада”, “радянське будівництво”, “куркуль”, “політичний бандитизм” [58, С. 9-14], що свідчить про існування концептуальної кризи у вивченні теми та потребу в проведенні подальших її досліджень. Слід зауважити, що перегляду та подальшого уточнення потребує і визначення терміну “воєнний комунізм”, “громадянська війна”, “інтервенція”, що явно не відповідають українським реаліям часу. Нерозробленою в новітній українській історіографії є проблема співвідношення класово та національно-політичних сил [320, С. 3-4], що наочно видно при розгляді селянського повстанського руху. Залишаються несинтезованими концептуальні досягнення української історіографії діаспори, де поставлено питання про недоцільність об’єднувати схожі за причинами, проте різні за характером селянські рухи в Україні та Росії, про співвідношення соціальної та національно-визвольної боротьби [101, С. 15-16]. Розвитку і вдосконалення зазнає і розуміння політики “воєнного комунізму”. Так, “воєнний комунізм” переважно визначається як “комплекс економічних і політичних заходів, застосованих радянською владою на підпорядкованій ній території в 1918 – 1921 рр. ... що допомагав більшовикам насильницькими засобами утримувати владу” [350, С. 63].

Проте, запровадження політики радянської влади в українському селі в 1919 р. та протидія селянства цьому процесові залишаються питаннями, вивченими недостатньо. Увага дослідників переважно продовжує концентруватися на політиці радянського уряду та Директорії УНР, вивченню ж суспільства і суспільно-політичних рухів, що, власне, і складають ґрунт для діяльності політичних сил та урядів приділяється порівняно менше уваги. В той же час, в історіографії та публіцистиці останніх років певне поширення набули і примітивізовані погляди на події національної революції 1917 – 1920 рр., що представлені “спрощеною і примітивізованою схемою експорту в Україну чужої для неї соціальної революції з Росії” [322, С. 460].

Не втратило актуальності висловлене Д. Ерде в 1930 році твердження, що “Література про український, так званий, бандитизм (до речі: цей неточний термін не покриває всіх видів повстанства і годиться не для всіх періодів громадянської війни), дуже і дуже бідна і кількісно і якісно за деякими хіба винятками літератури про махновський рух” [109, С. 41]. Написана в 1920 році праця Х. Раковського “Боротьба за визволення села” й досі залишається в деяких аспектах неперевершеною за інформативністю, глибиною аналізу та охопленою проблематикою. Існує наявна необхідність в розгляді селянського руху як самостійного історичного феномену, здійсненні спеціальних досліджень, що надавали б його наукову періодизацію, типологізували форми опору, їх динаміку, визначали соціальну базу руху, його розвиток у регіонах, політичні погляди та політичну організацію повстанства та його історичне значення.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження формується, головним чином, з наступних груп: архівні матеріали, збірники документів, роботи і мемуари провідних діячів комуністичної партії і радянської держави, преса, статистичні збірки.

Архівні матеріали включають документи центральних і місцевих органів радянської влади, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих

органів влади та управління України (ЦДАВО) та державних обласних архівах. Так, в роботі широко використовувались матеріали, що зберігаються у фондах ЦДАВО, зокрема, Ради народних комісарів (Ф. 2), Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1), Ради робітничо-селянської оборони УРСР (Ф. 2579), Народний комісаріату військових справ (Ф. 1122), Народного комісаріату внутрішніх справ (Ф. 5) та деяких інших. Названі фонди органів державної влади УСРР містять огляди політичного і військового становища на селі, що вміщені в повідомленнях, бюлетенях та зведеннях НКВС і Народного комісаріату військових справ, керівні матеріали, звіти та доповіді з місць, документацію, що висвітлює розробку державної політики по відношенню до села та її здійснення.

Документи місцевих органів державної влади використовувалися переважно з фондів обласних державних архівів України. Це фонди як губернських, так і повітових та місцевих органів влади: губернських виконкомів рад, губернських земельних відділів та продовольчих комітетів і т. ін. Фонди повітових та волосних виконкомів та їх відділів, що містять поточну документацію яка відображає процес здійснення радянської продовольчої та земельної політики на місцях, процес легітимізації та здійснення політики вищих органів державної влади. На жаль, не всі фонди радянських установ мають задовільну цілісність. Так, хочеться відмітити, наприклад, фонди Державного архіву Харківської області, що стосуються радянських органів влади Ізюмського повіту (Ф. Р-4802, Ф. Р-1630, Р-1631, ін.), де збереглися документи повітових продовольчого та земельного комітетів, в тому числі відділу колективних господарств, що надають змогу скласти уявлення про хід колективізації та господарсько-політичний стан колгоспів повіту. Окрему зацікавленість викликають матеріали, пов'язані з діяльністю місцевих (селищних, повітових, губернської) рад, що відображають настрої та волевиявлення селянства, стан господарства селян та різні аспекти діяльності місцевого радянського самоуправління.

В роботі використані також фонди кооперативних організацій Харківщини,

що відзначаються цілісністю та інформативністю щодо здійснення продовольчої політики радянської влади, поточної економічної ситуації: Харківської обласної спілки сільськогосподарських товариств (Ф. Р-2749), Харківського обласного кооперативного з'їзду (Ф. Р-4821), Об'єднання споживчих товариств Півдня Росії (Ф. Р-67), повітових та сільських кооперативних контор та організацій.

Окремий інтерес становлять документи правлячої партії – КП(б)У та її політичних партнерів по здійсненню селянської політики в Україні в 1919 р. – партії боротьбистів, що містяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). Вони висвітлюють відносини ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б), розробку політичних рішень ЦК, копії доповідей та звітів з місць відповідальних працівників ЦК КП(б)У та РКП(б), що розкривають політичне становище на селі, формування та розгортання селянського руху опору, вироблення курсу КП(б)У в селянському питанні. В роботі також використано деякі матеріали ЦК РКП(б), копії яких зберігаються в фонді Ф. 57 ЦДАГО.

Низка цікавих матеріалів зберігається в фонді Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії і місцевих організацій (Ф. 43), що висвітлюють настрої селянства, позицію партії боротьбистів та її провідних діячів щодо розробки та здійснення політики “воєнного комунізму” в Україні, розкривають зміст суперечностей в її позиціях з КП(б)У, містять цікаву інформацію щодо настроїв та мотивації дій провідників КП(б)У.

Значну кількість матеріалів по темі вміщено в документальних виданнях. Перш за все це “Зібрання установлень робітничо-селянського уряду України”, що в хронологічному порядку містить законодавчі матеріали, видані радянською владою в 1919 році. В 1920-х – 30-х рр. публікація документальних джерел здійснювалась в збірках істпартів, журналах та тематичних збірниках [5; 136; 100]. Слід відзначити збірники істпартів, де послідовно, на основі документів та спогадів безпосередніх самовидців та учасників подій з радянського боку викладено важливі події і факти щодо здійснення політики “воєнного комунізму”

і селянського руху в різних місцевостях України. В 1932 році Центральним архівним управлінням УРСР було видано стенографічний звіт III Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся в 1919 році. [346]

В 1957 році до річниці Жовтневої революції здійснюється широке видання обласних збірок документів, що висвітлювали радянське будівництво і громадянську війну в областях України [235; 259; 354; 355; 356; 29; 28; 34; 367]. Збірки містять значний обсяг матеріалів, що зберігалися в центральних і місцевих архівах СРСР та були надруковані в пресі тих років. Зокрема, це численні резолюції, звернення, протоколи рад, об'яви та накази, витяги з інформаційних зведень, резолюції селянських сходів та зборів. На жаль, підбір документів мав за мету створення виключно позитивного образу дій радянської адміністрації та комітетів КП(б)У на місцях і практично не включав в себе документів, що висвітлювали б “антирадянські” рухи селянства не з точки зору тогочасної урядової пропаганди. Для деяких зі збірок є характерним однобоке спирання на матеріали офіційної радянської преси.

В цілому, ці вади присутні і в документальних виданнях 1960-х рр., що охопили ситуацію в загальноукраїнському масштабі за тематикою: радянське будівництво [276], громадянська війна і іноземна військова інтервенція [37], колективізація сільського господарства [141], діяльність КП(б)У; було видано програмні документи КП(б)У та РКП(б) [171; 172]. Попри існуючі вади аналогічного змісту, ці документальні збірки охопили величезний обсяг матеріалів з теми, широко висвітлюючи радянську законодавчу базу, формування і діяльність урядових установ всіх рівнів і використовуються в даній роботі.

Історичні та публіцистичні твори учасників подій, керівників партійного та державного апарату, що мали актуальність на час написання, становлять окрему групу джерел, що переважно висвітлює концептуальний розвиток політики радянського уряду і дозволяє робити висновки про її спрямованість. Як і мемуарна література, вони, зважаючи на досить вузьку документальну джерельну базу, яка стосується формування селянського руху, настрої селянства

та діяльність повстанців, відіграють важливе значення для дослідження згаданих питань [10; 26; 27; 272; 312]. Проте слід зазначити, що для цілої низки виданих в 1950-х – 60-х рр. спогадів учасників подій – переважно ветеранів КПУ та Червоної армії, характерна низька інформативність, пропагандизм і надмірний догматизм при висвітленні подій, зосередження уваги на викладені офіційної позиції партії щодо подій де брав участь автор.

На жаль, досить обмежене значення для висвітлення питань розвитку селянського руху може мати і преса. Переважно вона представлена офіційними виданнями КП(б)У та радянських органів влади і установ, містить офіційні акти державної влади та пропагандистські статті. За влучною характеристикою харківської газети “Нова Росія”, в 1919 році “несоціалістичної преси не було. Меншовицький “Наш голос”, незважаючи на свою надлояльність до нової влади, лише ледь терпіли, потім він став виходити з білими місцями, потім – як демонстрація “єдиного соціалістичного фронту” був остаточно закритий. І на нашу долю залишилася лише більшовицька звіряча макулатура, з наявно брехливими та тенденційними відомостями, з закликами до розстрілів і розправи над буржуями”.¹

Для висвітлення деяких спеціальних питань, пов’язаних з проблемою формування та реалізації політичного і економічного курсу, що отримав назву політики “воєнного комунізму”, визначенням соціальної структури селянства і особливостей аграрної економіки України, було використано також статистичні збірки, окреме місце серед яких посідають видання вибіркового підрахунку результатів сільськогосподарського перепису 1917 р. по Україні та офіційне видання попередніх результатів всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 року. Зокрема, перепис 1917 р. відповідно до своєї програми містить відомості, що характеризують провідні показники господарського становища селянського господарства України в досить докладній градації господарств за розміром посівної площі. Щоправда для Південного регіону

---

¹ “Новая Россия”, № 22, 18 (26) червня 1919 р.

України низку ключових розрахунків здійснено не було.

Характеризуючи джерельну базу дослідження в цілому треба зазначити, що якщо розробка і здійснення політики “воєнного комунізму” порівняно добре простежується за даними архівних документів, то в дослідженні політичного процесу на селі і розвитку селянських рухів відчувається певний брак джерел, що змушує деякою мірою спиратися на посередні відомості та мемуарну літературу.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ ПОЛІТИКИ “ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ” В УКРАЇНІ

Проблема природи політики “воєнного комунізму” є чи не найбільш дискусійною в історіографії. Переважає погляд, що доводить її поступове становлення під тиском військових та економічних обставин. Концептуальний погляд на цілі та характер політики “воєнного комунізму” визначення її структури та провідних риси її здійснення на практиці є необхідною умовою дослідження того впливу, що вона справляла на соціально-політичне становище на селі.

2.1. Формування “воєнно-комуністичного” курсу радянської влади та зміст політики “воєнного комунізму”.

Як свідчать дані економічної статистики, до 1917 р. стан господарства Російської імперії залишався стабільним і навіть характеризувався вираженим економічним зростанням. Можна спостерігати позитивну динаміку виробництва в базових галузях господарства. Позитивні зміни в економіці були наочні і неодноразово відзначались фахівцями. Більш ніж в тричі зріс обсяг виробництва в машинобудуванні. [207, С. 608] В промисловості активно проходив процес акціонування та реконструкції застарілих виробництв, посилилася тенденція до утворення прогресивних форм виробничої та фінансової кооперації – трестів, концернів, фінансово-промислових груп. Прискореного розвитку зазнали передові та високотехнологічні галузі виробництва (хімічна, електротехнічна, транспортне, верстато- та машинобудування).

Про подальше підвищення ефективності виробництва в промисловості свідчать і такі дані: незважаючи на широке залучення некваліфікованої робочої сили та труднощі зі своєчасним оновленням основних фондів, продуктивність праці зросла в 1916 році порівняно з 1913 р. на 7,9 %.

Індекс цін за станом на лютий 1917 р. в порівнянні з 1913 р. зріс в 2,8 рази, що вказує на помірні темпи інфляції; до листопада 1916 р. Державному банку вдавалося підтримувати заснований на золотому стандарті грошовий обіг. [207, С. 614]

Стабільність господарства базувалась і на великому сільськогосподарському потенціалі. Розроблені за відомостями сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр. продовольчі баланси вказують на наявність передумов для високої насиченості внутрішнього ринку продовольства та існування навіть досить значних надлишків виробництва хлібів над споживанням. “Казати про нестачу хлібів в Росії за час, що розглядається, не доводиться і не можна: їх більш ніж достатньо”. [173, С. 127]

Здійснені М. Кондратьєвим дослідження продовольчих ринків вказували на суттєву їх особливість: провідним постачальником продовольчих товарів виступали дрібні напівнатуральні селянські господарства, що за несприятливих умов були схильні до зниження пропозиції, використовуючи вироблене продовольство для власного споживання. В цілому, ця тенденція могла бути довготривалою та мала значну економічну інерцію.

За даними продовольчих балансів, що були розраховані за підсумками сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр., навіть без врахування продовольчих ресурсів України, Росія була цілком здатна забезпечити себе продовольством. Україна ж формувала товарні ресурси продовольства в розмірі біля 0,5 млрд. пудів хліба. [393, С. 122]

Як наслідок, відносно стабільним залишалось і народне споживання. Хоча висока питома вага військових витрат і сприяла зниженню реальної заробітної плати, розміри якого залишаються досить суперечливими, наявним є, що воно аж ніяк не сягнуло критичного рівня. За даними промислового перепису 1918 р., який було здійснено в центральних губерніях РСФРР, в 1916 році порівняно з 1913 р. реальна заробітна плата робітників в цілому зросла на 7,8 %. І якщо в таких високооплачуваних групах виробництва як обробка шовку, поліграфія, енергетика зниження сягало більш ніж 20 %, то в металургії, машинобудуванні,

хімічній промисловості спостерігалось збільшення реального заробітку на 5,6 – 19,2 %. [351, С. 189-191] За обробленими даними бюджетних обстежень робітників Петрограду, зокрема, зростання реального доходу робітників в 1916 році порівняно з 1913-м сягнуло 32%. [335, С. 197]

Таким чином, економічна ситуація в 1914 – 1916 рр. в цілому залишалась стабільною і навіть характеризувалась позитивною динамікою. Господарство країни демонструвало свою здатність ефективно працювати в умовах війни. Можна стверджувати, що економічне зростання 1909 – 1913 рр. було в 1914 – 1916 рр. продовжене. В господарстві імперії не спостерігалось процесів, що свідчили б про його системну кризу, а тим більш “розруху”. Різке погіршення економічної динаміки в 1917 році слід пов’язувати перш за все зі зрушенням фінансової рівноваги внаслідок нездатності Тимчасового уряду протидіяти масовому страйковому руху та економічно необґрунтованому зростанню заробітної плати, поєднаному зі зменшенням робочого часу. Зниження виробництва в промисловості і зростання темпу інфляції, масовий страйковий рух, падіння продуктивності праці та призупинення роботи підприємств, які не могли в цих умовах залишатися прибутковими, є характерним саме для умов 1917 року; проте, як свідчать данні статистики, навіть в кризовому 1917 році основні виробничі показники не були меншими за рівень 1913 р., а рівень реальних доходів робітників зменшився лише на 14,7 %. [351, С. 189-191]

Більш глибокі протиріччя викликала політика Тимчасового уряду в аграрному і продовольчому питаннях. Схвалене Тимчасовим урядом рішення про прийняття державою відповідальності за продовольче забезпечення всього населення імперії йшло всупереч аграрному характеру її економіки і структурі виробництва в сільському господарстві, не було підкріплене наявними економічними ресурсами та мало відверто популістський характер. Провідною лінією продовольчої політики Тимчасового уряду стало копіювання в варіанті заходів, що задіювалися під час Першої світової війни в європейських країнах з від’ємним продовольчим балансом, значним ступенем урбанізації та концентрованим сільськогосподарським виробництвом.

Протягом 1917 р. було сформовано законодавче підґрунтя для введення державної хлібної монополії, що мала бути заснованою на державному адмініструванні торгівлі і розподілу продовольства та статистиці сільськогосподарського виробництва. За постановою Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. “Про передачу хліба в розпорядження держави та про місцеві продовольчі органи” виробників було зобов’язано декларувати і позбавлено права вільно розпоряджатись виробленою товарною продовольчою продукцією (“за вирахуванням запасу, встановленого... і необхідного для харчування і господарських потреб власника”). На продовольство було встановлено тверді ціни і введено принцип реквізиції незадекларованого продовольства. [393, С. 327-329] 14 вересня 1917 р. було повідомлено про державну цукрову монополію.

Відповідно до даних, наведених в табл. 2.1, до 1916 р. планові обсяги урядових заготівель хлібів не перевищували середніх річних обсягів його експорту в мирний час. За середньої вартості експорту в 1911 – 1913 рр. в 596 млн. рублів, ця сума, з врахуванням індексу цін, становила 7,3 % загальної прибуткової частини держбюджету 1916 р., або 32,7 % так званих звичайних доходів. Відповідно, подальше зростання державних заготівель мало призводити до руйнування відносної рівноваги державного бюджету або до неповної компенсації витрат виробників. Рівень виконання урядових заготівель вказує на їх оптимальний та граничний рівні – 0,350 та 0,550 млрд. пудів.

Таблиця 2.1

Валовий збір хлібів і державні заготівлі в 1914 – 1917 рр., млрд. пудів.

Рік	1914	1915	1916	1917
Валовий збір	6,911	6,336	5,097	5,31
Середній валовий збір, 1907 – 13 рр.	4,4			
Середній обсяг експорту, 1907 – 1913	0,641			
План заготівель уряду	0,231	0,343	1,100	1,120
Реальний обсяг державних заготівель	0,303	0,500	0,541	0,153

Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М.: Наука, 1991. – С. 126, 228. – Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Ч.2. Март – октябрь 1917 г. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 353. – Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 412 – 413, 638

Виходячи зі становища в народному господарстві, на кінець 1917 р. за умов припинення військових дій і виходу зі світової війни, найбільш адекватно протидіяти кризовим процесам в господарстві могли:

- демобілізація армії – провідного споживача закупленого державою продовольства;
- конверсія промисловості, особливо тих галузей, що працювали на ринок товарів споживання і сільськогосподарського обладнання;
- збалансування державних фінансів;
- протидія руйнівним соціальним конфліктам в промисловості.

Тим більш актуальними були вказані заходи, що політика хлібної монополії зазнавала гострої кризи вже в тому ж 1917 р., ознакою чого було зниження до $\frac{1}{3}$ реальної компенсації вилученого в виробника за “твердими” цінами хліба, [393, С. 340] хронічне невиконання продовольчих нарядів, [393, С. 293 – 296, 301, 312 та ін.] систематичне задіяння продовольчими комітетами і кооперативними організаціями, в порушення закону від 25 березня, прямих розрахунків з постачальниками, використання “вільних” цін, [89, Ф. Р-1, Оп.1, Спр.1, Арк.3] хвиля продовольчих погромів, що прокотилася найбільшими містами держави.

В листопаді 1917 – травні 1918 рр. уряд РСФРР мав реальні можливості для демобілізації народного господарства та згортання заходів продовольчої монополії. Вихід зі світової війни і демобілізація армії були офіційною метою зовнішньої політики радянського уряду; до літа 1918 р. уряд РСФРР не мав значного опору всередині країни. “Іспит на руйнування з жовтня місяця ми витримали блискуче, на п’ять з плюсом, – констатував Володарський в промові

перед агітаторами 13 квітня 1918 р. – Ми зруйнували все, що потрібно було зруйнувати: і офіцерство, і поміщиків, і фабрикантів, і заводчиків, і контрреволюцію. Нічого не лишилось. Буржуазія лише плаче. Церетелі на Всеросійському залізничному з'їзді... визнавав: російська буржуазія покладена вами на обидві лопатки. І не лише буржуазія, але й дворянство, і попи – всі абсолютно. Нема зараз третьої сторони такої, що була б здатною піднятися і взяти владу до своїх рук... Так, Росія більшовицька”. [52, С. 20]

Попри це, декрети РНК, прийняті в кінці 1917 – квітні 1918 рр. і відомі як “червоногвардійська атака на капітал”, підтвердження принципів постанови від 25 березня 1917 р. і продовольчі декрети травня 1918 р., що в цілому передбачали одержавлення народного господарства, концентрацію в руках держави товарних ресурсів, в тому числі продовольства, в умовах кінця 1917 – початку 1918 рр. на переборення економічної кризи спрямовані не були.

Наочні результати їх дії констатували делегати II Надзвичайного Всеросійського з'їзду робітничої кооперації 30 березня – 4 квітня 1918 р., що відбувся в Москві. Присвятивши свою увагу розгляду продовольчого становища, що склалося навесні 1918 р. в РСФРР, делегати з'їзду прямо вказували на причини продовольчої скрути, що офіційно слугувала мотивуванням введення продовольчої диктатури. “Мені здається, - зауважував делегат від Саратовської губернії стосовно причин дефіциту продовольства, - що головний чинник – відсутність продуктів споживання. В період революції фактично знищено в Росії велике землеволодіння. Результати цього зараз відбиваються, і через деякий час вони в жахливій формі відіб'ються ще більше.” “Тому як промисловість в місті вже ліквідовано, знищено, то ніякого товарообміну на предмети виробництва селу місто дати не може”. Вказувалось на незбалансованість монетарної політики Радянського уряду; за даними делегатів грошова емісія складала в березні 1918 року до 180 млн. руб. на день. [55, С. 111-112]

Хлібна монополія то є провідний та безпосередній чинник зростання цін на продовольство – лунало на з'їзді; саме обмеження вільної торгівлі спричиняло багаторазове зростання цін на хліб в регіонах, що споживали. За наведеними

даними, якщо ціна пуда хліба в Полтавській губернії була 8 руб., то в Москві вона сягала вже 90 руб. Штучне завищення “твердих цін” на промислові товари місцевими “продовольчими органами” блокувало пропозицію збоку кооперативів. [55, С. 126-127]

Виступи розкривали широку картину корупції в “продовольчих організаціях”, розповсюдження тіньового товарообміну. “Ми можемо констатувати цілу низку фактів, коли ті організації, що зубами тримаються за тверді ціни, посилають своїх агентів на місця, купують на місцях продукти за подвійною і потрійною ціною, порівнюючи з твердими цінами, що на містах існують”. “Агенти їдуть на місця, і скупляють хліб по 9 – 10 руб. і ввозять до Петрограду, наймають товкачів, порушуючи план перевезень, і таким чином доставляють продовольство тим організаціям, які стоять, нібито, на сторожі інтересів постачання та розподілу, а в дійсності в першу голову порушують паперові плани. Кінець кінцем, всі ці плани, всі ці розмови про тверді ціни і т. д. зараз набувають такого змісту, що які б ви резолюції не приймали, що б ви з цього приводу не казали, ви нічого не доб’єтесь”, - підсумовував делегат. [55, С. 118] Таке становище не зазнало суттєвих змін і надалі, на що звернув увагу делегатів II Всеросійського з’їзду рад народного господарства 19 – 27 грудня 1918 р. делегат Лозовський: “Ви знаєте самі, що ми живемо спекулятивними товарами. Якщо Ви забажаєте, щоб я поклав тут, біля стін Метрополя, вагон будь-якого товару, то він буде тут лежати: його буде куплено крізь опломбовані склади”. [350, С. 111]

На вражаючу економічну неефективність здійснення політики хлібної монополії вказують і статистичні данні. Нестача мінімально необхідних державі ресурсів для товарообміну з селом сягала в 1918 році за чорними металами 88,4%, за тканинами – 48,8%, за цукром – 91,1%, за чаєм – 69,5%, за сірниками – 79,9%. [173, С. 225] В квітні – травні 1918 р. в РСФРР зазнав невдачі, спричиненої завищеною “твердою” вартістю промислової продукції та небажанням уряду розраховуватися безпосередньо з виробниками продовольства, загальнодержавний “товарообмін” з селом. Стан виконання хлібозаготівельних

планів навіть порівняно з 1917 р. був вкрай незадовільним та недостатнім для забезпечення державного постачання міст (рис. 2.1); як вказують дані, державні хлібозаготівлі вже в січні 1918 р. звелися до незначних величин, незважаючи на зменшення і планових завдань.

“Порівняння призначень та фактичного постачання-відправлення не вказує на будь-який зв’язок між ними; призначення йдуть самі по собі, а відправки самі по собі... фактична кампанія постачання йде своїм шляхом, без підпорядкування керівництву центральних органів” – констатували фахівці ЦСУ РСФРР за підсумками заготівель 1918 – 1919 рр. [225, С. 89]

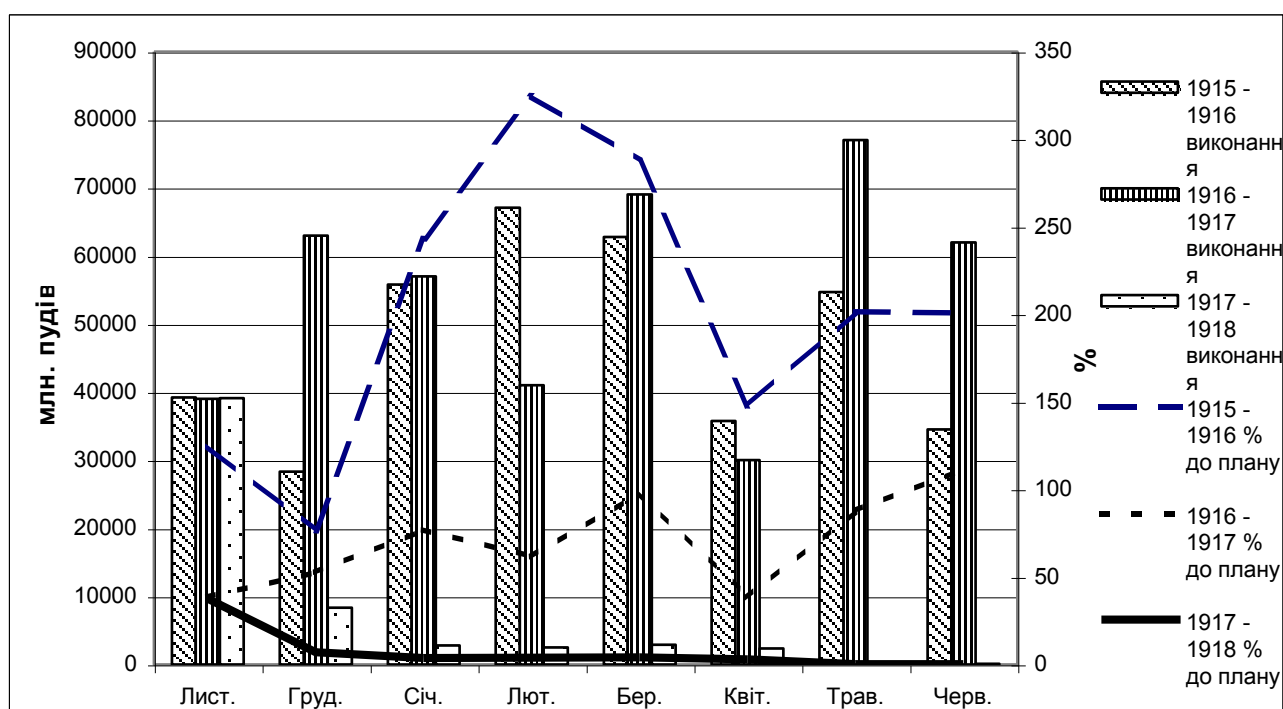

Рис. 2.1 Виконання хлібозаготівельних планів в листопаді – червні 1915 - 1918 рр.

Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М.: Наука, 1991. - С. 231.

Зменшення економічних можливостей держави показує і наведений С. Струмиліним показник, динаміки реального (в золотих рублях 1913 р.)

наповнення грошової маси в обігу. На 1 січня 1919 р. цей показник зменшився порівняно з 1 січня 1917 р. більш ніж в 7 разів і склав лише біля 590 млн. рублів, що свідчило, зокрема, про межове зменшення економічних можливостей держави, яка вже в 1918 році була позбавлена реальної можливості здійснювати грошові розрахунки в потрібних обсягах, компенсуючи виробнику вартість вилученого продовольства.

Проте, недостатність державного постачання міст не значила, що міське населення є повністю неплатоспроможним і цілком залежить від нормованого постачання. За даними травневого 1918 року обстеження робітників Петрограду, навіть найменш забезпечена категорія робітників до 47% продовольства купувала “на вільному ринку”. При цьому “найсуттєвішу роль” грала “самодіяльність робітників і робітничих організацій”, перш за все, робітничих кооперативів, в залучені продовольства. [336, С. 347, 355-356] В цілому, заціяні РНК РСФРР заходи, що стосувалися продовольчої та економічної політики в цілому, не відповідали економічній ситуації в країні і з неї безпосередньо не впливали.

Провідною думкою, характерною для праць В. Леніна в цей період, що стосувались визначення курсу державної економічної політики, є визначення поняття так званого державно-монополістичного капіталізму. Розвиток концентрації промисловості і утворення фінансово-промислових об'єднань, що на початку ХХ ст. посідають провідне становище в господарстві, за його висновками, призводить до зміни природи класичної капіталістичної економіки, що регулюється вільним ринком. Господарство фактично становиться усупільненим. “Велике капіталістичне господарство, за самою технічною природою своєю, є усупільнене господарство, тобто і працює воно на мільйони людей і об'єднує своїми операціями, прямо і посередньо, сотні, тисячі і десятки тисяч сімей”. [199, С. 172] Отже, господарство все більше усупільнюється, а фактично усупільнена економіка є базисом іншої формації.

Відповідно до марксистської теорії про розвиток і зміну суспільно-політичних формацій, В. Ленін розглядає стан справ в економіці воюючої

Німеччини як визрівання економічного базису соціалізму. Зростання адміністративного контролю за економічною діяльністю, розподілом ресурсів, організацією виробництва, споживанням населення В. Ленін вважав за довгострокову, історичну тенденцію, що вела до перебирання державою ролі провідного суб'єкта господарювання та витиснення ринкових відносин. Оскільки держава є диктатурою панівного класу, то за наявності економічного базису – “усупільненого” господарства, “питання лише в тому, який клас є панівним, соціально-економічні передумови соціалізму визріли”, державно-монополістичний капіталізм є “найповніша матеріальна підготовка соціалізму... та сходинка історичної драбини, між якою, та сходинкою, що зветься соціалізмом, ніяких проміжних сходінок немає”. “Соціалізм є ніщо інше, як державно-капіталістична монополія, звернута на користь всього народу...” [199, С. 192-193]

Сформульоване В. І. Леніним розуміння природи соціалістичної формації обумовило і зміст економічної політики радянського уряду. Фактично, перед урядом ставилося завдання досягти повного одержавлення господарства країни, придушити приватну ініціативу, створити економіку, де розподіл ресурсів і споживання населення регулювалися б не ринком, тобто за допомогою “непрямих” зв'язків, а “планомірно”, за допомогою розподілу. Націоналізація і об'єднання комерційних банків, провідних підприємств і галузей промисловості, фінансово-промислових об'єднань повинно було доповнюватись регулюванням споживання населення через примусове його об'єднання в споживчі товариства та запровадження трудової зобов'язаності – такими були провідні кроки економічної політики запропоновані В. І. Леніним в працях “Загрожуюча катастрофа і як з нею боротись” 10 – 14 вересня 1917 р. і “Чи втримають більшовики державну владу?” 1 жовтня 1917 р. Зміна “соціальної природи” влади через створення держави “диктатури пролетаріату” мала надати можливість використовувати економічні можливості держави, що нібито ставали “безмежними”, задля втілення проголошеної мети комуністичної доктрини – використання економічних можливостей суспільства на користь всіх, зняття

соціальних протиріч і знищення класового поділу суспільства.

На початку 1918 р. В. І. Ленін формулює мету економічної політики поточного періоду: “на чергу дня висувається нова, вища форма боротьби з буржуазією, перехід від простішого завдання дальшої експропріації капіталістів до значно складнішого і важчого завдання створення таких умов, при яких не мала б ні існувати, ні виникати знов буржуазія... без розв’язання його соціалізму нема... Соціалістична держава може виникнути лише як сітка виробничо-споживчих комун, які сумлінно облічують своє виробництво і споживання, заощаджують працю, підвищують неухильно її продуктивність і досягають цим можливості знижувати робочий день... Без того, щоб налагодити найсуворіший контроль хліба і добування хліба (а потім і всіх інших необхідних продуктів), тут не обійтися”. [200, С. 164, 174]

В повному обсязі розроблені В. І. Леніним принципи економічної політики мали бути застосованими в сільському господарстві. В. Леніним ставилася під сумнів сама можливість вирішення “селянського питання” в соціалістичній державі за умов існування орієнтованого на товарне виробництво господарства. “Ми не можемо приховувати ані від селян, ані тим більше від пролетарів та напівпролетарів села, що дрібне господарство, при збереженні товарного господарства і капіталізму, не здатне позбавити людство злиденності мас, – що треба думати про перехід до великого господарства за громадський рахунок і братися за нього негайно, навчаючи маси та навчаючись у мас практично доцільним засобам такого переходу”. [197, С. 72] Зрівняльна земельна реформа, державна продовольча монополія, спроби колективізації сільськогосподарських виробників, передання влади на селі до рук “класових” організацій слугували, отже, важелями політики, спрямованої до повного одержавлення сільськогосподарського виробництва і неприпущення існування пов’язаних з неконтрольованим обігом капіталу форм господарювання.

Так, здійснювана відповідно до “Декрету про землю” та “Основного закону про соціалізацію землі” аграрна реформа, заснована на положенні про суцільну націоналізацію землі і визнанні виключності державних прав на землю, повинна

була створити дворівневі поземельні відносини: власник (держава) – орендар (селянин). Націоналізація землі, вважав В. Ленін, повинна була неодмінно потягти за собою перерозподіл всього земельного фонду і зростання ролі держави в регулюванні земельного обігу; повинна була дестабілізувати соціальну рівновагу на селі: “вона (націоналізація) необхідна й тому, що є велетенським ударом по приватній власності на засоби виробництва. Думати, що після скасування приватної власності на землю в Росії все залишиться по-старому, це просто безглуздя”. [202, С. 74]

Вже в своїх працях 1917 р. В. Ленін розробляв можливість побудови влади на селі за класовою ознакою. Адже, на його думку, неможливі селяни і сільськогосподарські робітники мали бути зацікавлені в спрямованих проти заможної частини села заходах та в поширенні громадського обробітку землі. Передання реальної влади на селі від рад до комбідів, що розглядається дослідниками як контрреволюційний переворот на селі, [365, С. 215] повинно було сприяти розв’язуванню громадянської війни між групами селянства, придушенню за допомогою сили опору незгодних з політикою комуністів селян – “куркулів, багатіїв та мироїдів”, за висловлюваннями В. Леніна.

Радянська продовольча політика не розглядалася В. І. Леніним як тимчасове явище. Державне постачання сільського господарства товарами широкого вжитку і засобами виробництва з відповідним вилученням продукції за державою ж визначеним еквівалентом становило саме ту схему соціалістичної економіки, що пропонувалась В. Леніним суспільству. Більше того, вимога придушення ринкового виробництва передбачала, що повинен бути вилученим весь “надлишковий” продукт, що міг потрапити на вільний ринок: “Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках повновладних Рад наймогутнішим засобом обліку і контролю, таким засобом, який, коли він буде поширеним на капіталістів, і на багатих взагалі, буде таким засобом, що... надасть нам небачену ще в історії силу “приведення в рух” державного апарата... Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший за закони конвенту та його гільйотину... Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних

межах... “Хто не працює, той не повинен їсти” – ось основне, найперше і найголовніше правило..” [201, С. 310-311] Вільний ринок сільськогосподарської продукції був несумісний з існуванням мережі споживчих комун, що повинні були, на думку Леніна, вже в 1918 – 1919 рр. об’єднати все населення країни і взяти на себе завдання позаринкового постачання населення товарами споживання і продовольством. До того ж, в працях В. І. Леніна та програмних документах РКП(б) та РНК РСФРР виразно присутнє і інше міркування - державна хлібна монополія повинна позбавити виробника стимулів до ведення окремого господарства. Руйнування товарного виробництва і позбавлення селян можливості до розвитку власного виробництва, “боротьба проти експлуататорських замірів куркульства” за лексикою VIII з’їзду РКП(б)) [171, С. 53], могла провадитися, перш за все, за допомогою саме продовольчої політики. “Доцільність і конечна потреба класової продовольчої пайки стають цілком зрозумілі, коли взяти до уваги, що цей захід, в суті справи, є теж ні що інше, як одна з форм громадянської війни” – підсумовував розуміння мети продовольчої політики О. Шліхтер. [387, С. 247-248] Відновлення вільної торгівлі хлібом значило фактичну відмову від політики “соціалістичного будівництва” – ця думка була висловлена В. Леніним в його відомому гаслі: “Боротьба за хліб це боротьба за соціалізм”.

2.2. Політика “воєнного комунізму” в сільському господарстві України, кінець 1918 – 1919 рр.

Зимовий 1918 – 1919 рр. наступ радянських військ в Україні та утворення УСРР співпали в часі з подальшим розвитком політики “воєнного комунізму” в сільському господарстві РСФРР. В стані розробки або впровадження знаходилися низка декретів, що передбачали подальше посилення державного контролю за обігом продовольства та товарів широкого вжитку, звужували простір для легальних ринкових операцій з продовольством.

Декрети “Про організацію постачання населення всіма продуктами і

предметами особистого споживання і домашнього господарства і про скасування приватного торгівельного апарату” від 21 листопада, “Про націоналізацію Московського Народного банку” (фінансового центру кооперації) від 2 грудня 1918 р. та “Про розверстку між губерніями, що виробляють, зернових хлібів для здавання державі” від 11 січня 1919 р. мали принципове, етапне значення для радянської продовольчої політики, остаточно формуючи законодавчу базу для одержавлення сфери розподілу та націоналізації кооперативних об’єднань Росії, які мали скласти технічну основу мережі позаринкового розподілу продовольства і товарів широкого вжитку.

11 – 20 грудня 1918 р. в Москві відбувся ініційований РНК РСФРР та ЦК РКП(б) I Всеросійський з’їзд земвідділів, комітетів бідноти і комун, що підбивав підсумки аграрної політики за перший рік знаходження уряду РКП(б) при владі. Ідеологію чергового етапу аграрної політики було висловлено в преамбулі схваленої з’їздом постанови “Про колективізацію сільського господарства”: з’їзд вважав завданням часу “найшвидшу перебудову всього народного господарства на комуністичних засадах”, що розглядалося невід’ємно від розвитку виробничих сил в ньому. Ключовий, другий пункт постанови, визначав зміст запропонованих заходів: “Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і суспільного обробітку землі, що в своєму розвитку неминуче призведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства”. [5, С. 416]

В січні 1919 р. постанови з’їзду оброблялися в комісіях РНК та ВЦВК РСФРР, було здійснено зведення низки вироблених актів (положення про землеустрій, про радянські господарства, про сільськогосподарські комуни і громадський обробіток землі) в загальне “Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, схвалене ВЦВК 10 лютого і 14 лютого 1919 р. опубліковане. Положення від 14 лютого вироблялося як провідний, базовий акт земельної політики; в його основу було покладено нову ідеологію земельних відносин – поняття “єдиного виробничого

господарства”, себто, зосередження в руках держави організації виробництва, розподілу ресурсів та продукції сільського господарства. “В основу землеустрою повинно бути покладено прагнення до створення єдиного виробничого господарства, що постачає Радянську республіку найбільшою кількістю господарських благ за найменших витрат народної праці. В відповідності до цього землеустрій обіймає всю сукупність технічних заходів, спрямованих до поступового усупільнення землекористування” – визначалось в ст. 4 Положення. [5, С. 416]

Практично, Положенням було започатковано здійснення нової земельної реформи. В центр поземельних відносин ставилася інша тріада господарчих форм – комуна, радгосп, артіль. “Радянські господарства мають тип господарств і організацій публічно-правового роду, які ведуться державною владою за рахунок державних кредитів, за допомогою найманих працівників, тобто так само, як і в націоналізованих підприємствах... комуна є не добровільною спілкою трудящих, а публічно-правовою організацією, що виконує завдання радянської влади, контролю та нагляду якої підпорядкована як організація, так і діяльність комуні” – констатував представник Наркомзему РСФРР Халтурін у виступі на II Всеросійського з’їзду рад народного господарства в грудні 1918 року. [350, С. 115]

Положення радикально змінює напрямок радянської земельної політики: однозначний пріоритет отримує колективізація сільського господарства. Державне та партійне керівництво РСФРР в кінці 1918 р. переходило до відвертої відмови від принципів зрівняльної земельної реформи, що безпосередньо мало відобразитися і на формуванні аграрної політики радянської влади в Україні, “регіон, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння був приречений перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства”. [188, С. 115]

Остання думка є тим більш доречною, що в умовах гострої кризи державних продовольчих заготівель, в урядових колах РСФРР формується концепція економічної “емансипації” держави від селянського господарства. В доповідях

керівників ВРНГ П. Мілютіна та Ю. Ларіна на 2-му Всеросійському з'їзді рад народного господарства (19 – 27 грудня 1918 р.) з продовольчого питання розглядалися можливі шляхи отримання державою продовольства. Причину ускладнення товарообігу Ю. Ларін бачив в існуванні дрібновласницького сільськогосподарського виробництва: “основні труднощі здобуття цих продуктів полягають в тому, що джерелом їх є дрібновласницьке господарство окремих селян... ми маємо перед собою село, що все просякнуте власницьким духом, так що в цьому сенсі куркулем є кожний селянин, що має хліб. Ми маємо перед собою майже однорідну власницьку масу, хоч і не куркульську”. [350, С. 99] В той же час, за доведеними до уваги з'їзду оцінками Ю. Мілютіна, створення державного господарства навіть на 3 млн. десятин землі теоретично було здатним забезпечити потреби продовольчого постачання міст. [350, С. 12] Отже, розширення державного виробництва в сільському господарстві мало мати своїм безпосереднім наслідком “емансипацію” державної економічної політики від необхідності зважати на інтереси дрібних селянських господарств. [385, С. 250]

І саме на такому фоні відбувалося вироблення економічної політики більшовиків в Україні, що як показує наступний аналіз програмних документів радянського уряду та концептуальних поглядів його провідників, від початку набувала рис програми радикальних комуністичних перетворень, тобто, політики “воєнного комунізму”.

Вже в Маніфесті Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (ТРСУ) від 28 листопада 1918 р. декларувався намір застосувати “термінові та рішучі заходи” боротьби зі спекуляцією та встановити “правильний обмін” з РСФРР “предметів продовольства на мануфактуру”; Маніфестом проголошувався перехід у власність українських трудящих мас всіх промислових і торгівельних підприємств, банків. [276, С. 41] В Декларації ТРСУ від 25 січня 1919 р. урядове бачення заходів продовольчої політики знаходить більш послідовне визначення: “Планомірна організація комуністичного виробництва неможлива без планомірної організації розподілу продуктів. Одержавлення торгівлі і заготівлі предметів першої потреби є суттєвим

завданням Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України”. [276, С. 59] Всупереч визнанню, зробленому завідуючим Продовольчим відділом ТРСУ О. Шліхтером, що швидка націоналізація обігу продовольства “в країні, де вчора хліб вільно продавався по 2 р. 50 к. за фунт і де в будь-якій крамниці можна було придбати цілу низку продовольчих товарів за порівняно невелику ціну”, небезпечна та політично недоцільна, [383, С. 364] формулювання ідеології продовольчої політики радянської влади в Україні проводилося в межах курсу на радикальне усупільнення товарообігу. В доповіді на III Всеукраїнському з’їзді рад О. Шліхтер зазначав: “Радянське соціалістичне будівництво покликано перейти в галузі продовольчій до заміни капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном. Товар – це ознака капіталістичного ладу. За соціалістичного ладу він зникає як предмет купівлі-продажу і залишається як продукт, як предмет обміну між всіма. Ось з цієї точки зору, пам’ятаючи лише ці основні завдання, треба спрямовувати всю продовольчу політику, і ці основні завдання повинні визначити всю сукупність роботи, що лежить перед продовольчими організаціями... Облік – це один з основних заходів, тих способів і тих засобів, якими соціалізм буде здійснювати рівномірний розподіл всіх благ...Щоби цей облік був масовим, щоб його можна було здійснити, – треба щоб всі продукти були оголошені державною власністю, треба ввести так звану державну монополізацію... Монополія не може бути здійснена без твердих цін”. [346, С. 109]

Якщо Маніфестом від 28 листопада 1918 р. та Декларацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. підтверджувалася готовність йти курсом зрівняльної аграрної реформи: ”Всі землі поміщиків з усім живим та мертвим реманентом повинні бути негайно відібрані в поміщиків та безвідплатне передані селянам”; “паралельно з націоналізацією в царині промисловості здійснюється конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель для передачі їх в розпорядження малоземельних та безземельних селян”, держава здійснює сприяння колективному обробітку землі [276, С. 41, 59]; то на I Харківському губернському з’їзді рад 16 – 19 лютого 1919

р., за доповіддю народного комісара землеробства було прийнято резолюцію, що різко змінювала акценти в визначенні аграрної політики Тимчасового уряду. “Найголовнішою” метою аграрної політики Тимчасового уряду визначався ”перехід від одноосібного господарства до товариського”. [276, С. 240-241]

Резолюція визначила і провідні принципи її здійснення:

- “на одноосібне землеволодіння слід дивитися як на тимчасове”;
- “конфісковані землі в першу чергу використовуються для землеробства товариського, громадського”;
- майно, худоба, продовольчі запаси конфіскованих маєтків є “загальнонародним” надбанням, його самовільний розподіл “на користь окремих осіб” не припустимий;
- розподіл залишкових (після земленаділення об’єднаних господарств) земель є тимчасовим.

Для “найкращого проведення в життя земельної реформи” з’їзд вважав за необхідне спиратися на “організованих батраків та бідніше селянство”. Положення революції повністю, навіть дослівно, відповідали затвердженому ВЦВК РСФРР 14 лютого 1919 р. “Положенню про соціалістичний землеустрій та заходи щодо переходу до соціалістичного землеробства”. [337, 1919 г., № 4, ст. 43]

Без суттєвих змін, ці положення було повторено в резолюціях III з’їзду КП(б)У, III Всеукраїнського з’їзду рад, Київського (26 – 27 лютого) та Катеринославського (29 лютого – 2 березня) губернських з’їздів рад, що відбувалися взимку – на початку березня 1919 р. Спеціальним розпорядженням наркомзему УСРР В. Мещерякова всім губернським і повітовим виконкомам було повідомлено, що до видання закону про землю вони мали керуватися в своїй діяльності цією резолюцією. [283, С. 49]

Як і продовольча, на дещо змінених засадах формувалась аграрна політика радянського уряду України. Реформування поземельних відносин становило лише частку дій в комплексі заходів з загального одержавлення сільського господарства, перетворення його на “безтоварних” засадах, зміни соціального

обличчя села.

Впровадження радикального, “воєнно-комуністичного” курсу радянської влади в економіці поєднувалося з рішучою відмовою від компромісів з інтересами соціальних верств України та створення дієвих коаліцій з політичними силами, які їх репрезентували, що було закріплено програмними резолюціями III з’їзду КП(б)У 1 – 6 березня та III Всеукраїнського з’їзду рад 6 – 9 березня 1919 р. “Переможний розвиток пролетарської революції на Україні, – зазначалося в п. 3 резолюції “Про ставлення до дрібнобуржуазних партій, – позбавив такі верстви дрібної буржуазії, як міське ремісництво і середнє селянство, всякої надії на здійснення їх програми і довів неспроможність їх політичних партій, і що ходом подій ці партії змушені або стати на платформу Радянської влади, або навіть прагнути до злиття з нашою партією (лівий Бунд, українські есери та ін.), – III з’їзд КП(б)У вважає, хоч ці партії і визнають Радянську владу, вони не можуть прийняти програму диктатури пролетаріату з усіма її наслідками, і через це надавати їй представникам відповідальні керівні посади в Радах ні в якому разі не слід”. Відмовляючи в співпраці лівим політичним партіям України, КП(б)У відмовляла і “середньому” селянству в “будь-якій надії” на врахування його інтересів. [172, С. 44]

Фактично, керівні кола КП(б)У від початку були готові до здійснення політики, що повинна була викликати масовий опір з боку селянства; щоправда, визнаючи цей факт, його, як правило, прикривали “класовою” риторикою: “Ви, товариші селяни, повинні знати, що тут у нас в Україні куркулів-багатіїв дуже багато, і вони дуже зорганізовані, і коли ми по селах почнемо насаджувати свої комуни, коли ми там будемо здійснювати свою програму в інтересах найбіднішого селянства, то ці куркулі будуть здійснювати величезний опір” – вказував член ЦК КП(б) та Реввійськради УСРР А. Бубнов на III Всеукраїнському з’їзді рад. [346, С. 101]

Гранично відвертим було, наприклад, визнання, зроблене О. Шліхтером в статті “Основні завдання продовольчої політики” (лютий 1919 р.): “Вести продовольчу справу без громадянської війни – неможливо”, проголошував О.

Шліхтер в своїй. [387, С. 246] Неприхований силовий тиск на селянство керівники Наркомпроду вважали за неодмінну умову ефективної “продовольчої роботи”. Позицію Наркомпроду було висловлено і в доповіді О. Шліхтера на III Всеукраїнському з’їзді рад: “Якими б проникливими та пильними не були комітети бідноти, здійснюючи право диктатури бідноти в селах, вони раз у раз можуть опинитися в необхідності викликати збройну силу для боротьби з куркулями... Існування при Комісаріаті Продовольства озброєних загонів, продовольчих загонів, є найпершою необхідністю”. [346, С. 112]

Про сприйняття завдань власної політики в Україні керівними посадовцями КП(б)У та РНК УСРР свідчить характеристика, надана їм в листі діяча УКП(боротьбистів) Клунного В. Леніну від 16 листопада 1919 р., де він порівнює розуміння власних завдань членами КП(б)У з полонізацією та окатоличенням України польськими магнатами: “т. Раковський висловив думку російських шовіністо-комуністів (а ля польський пан): радянська влада – російська влада; той, хто прийняв цю владу – росіянин. А щоб було вірніше – диктатура культури”. І далі: “т. Петровський в пресі заявив, що українство підтримується куркулями і покидьками; т. Раковський... вимагав диктатури російської культури на Україні... А якщо керівники так дивляться на справу, то що дивного в тому, що згряя гастролерів з Росії розстрілює члена своєї ж партії КПУ, випробуваного революціонера, шанованого біднотою повіту, лише за те, що він заявив про свої українські симпатії (м. Зіньків, Полтавської губернії). Розстріляно, чи точніше, замордовано, т. Руденка, члена місцевої групи КПУ, без будь-якого суду та слідства, простим голосуванням через підняття рук...” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 1-2]

Висловлений Клунним аналіз свідомості вищих радянських урядовців в Україні, підтверджений численними фактами з інших джерел і неодноразово підкреслений і акцентований іншими представниками партій української лівиці, дозволяє зробити більш далекосяжні висновки щодо характеру радянської влади в Україні, стратегічних перспектив її курсу. Він не був продовженням українського політичного процесу, що відбувався в 1917 – 1918 рр. і був більш

пов'язаний з внутрішньою ситуацією в РСФРР.

Стрижнева політична інституція радянської влади – Комуністична партія (більшовиків) України, – “державна партія”, за визначенням С. В. Кульчицького, будувала свою діяльність як регіональна структура РКП(б) і саме так сприймалась переважною частиною власних членів та населенням. В повідомленні про підсумки III з'їзду КП(б)У, вміщеному в газеті “Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» від 7 березня 1919 р. її було визначено “українською частиною Російської комуністичної партії”. [128, № 62, 7 березня 1919 р.] Стан речей було відверто окреслено Я. Свердловим, що виступаючи на з'їзді зазначив: “товариші не мають права забувати, що вони є членами однієї партії, і, як би там сьогодні не склалася більшість на з'їзді, який би ЦК не було обрано, він повинен буде об'єднати всіх товаришів, що працюють на Україні, отримати загальні директиви від ЦК Російської компартії і проводити їх тут у життя...” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 286, Арк. 7]

КП(б)У характеризувала обмеженість організаційного складу та соціальної бази в Україні, особливо це стосувалося українського села. Навіть в Харківській губернії, де позиції більшовиків були чи не найбільш сильними, на час зайняття її Червоною армією нечисленні партійні організації існували лише в деяких повітових центрах. В Валках налічувалось лише шість комуністів, в Волчанську – три, в Богодухові – один. В Богодухові, Валках, Сумах і деяких інших повітових містах взагалі не існувало партійних комітетів. В Охтирському повіті існувало 3 осередки КП(б)У, в Сумському два, в Куп'янському та Волчанському – лише по одному. В низці випадків осередки створювалися шляхом надсилання кадрів з РСФРР. Функціонування низових партійних організацій в губернії налагодити не вдавалося протягом декількох місяців. [184, С. 63, 66-69] Лише з 10 квітня по 26 травня обліково-розподільчим відділом ЦК було розподілено на відповідальні посади 182 “товариші” надіслані з РСФРР. [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 12]

В умовах вузької політичної бази в країні, починаючи з кінця 1918 року уряд

УСРР послідовно здійснював політику обмеження політичних прав населення і селянства, зокрема, та його можливості впливати на формування курсу державних органів влади.

Серією декретів, що формували законодавство про державний устрій та органи влади, збільшувалася компетенція установ надзвичайної природи, що контролювались осередками КП(б)У або вищестоящими органами державної влади. За декретом та положенням Тимчасового уряду “Про організацію влади на місцях” від 30 листопада 1918 р., що передував початку зайняття України Червоною армією, вся повнота влади на місцях передавалась надзвичайним органам влади – ревкомам та комітетам бідноти. Вибори до Рад Відділ внутрішніх справ Тимчасового уряду мав дозволяти лише “в кожному окремому випадку” (ст. 3 декрету). Організувати ревкоми мали місцеві організації КП(б)У (ст. 8) з “безумовних прихильників Радянської влади” (ст. 7), Відділ внутрішніх справ мав призначати в ревкоми “осіб яких винайде за потрібне, з покладанням на них визначених обов’язків чи без конкретних вказівок” (ст. 9), склад ревкомів міг бути “в будь-який час зміненим Відділом внутрішніх справ” (ст. 10). Кінцевою метою декрету визначалося організацію радянської влади “відповідно до Конституції РСФРР”. На подібних засадах визначалися і принципи організації комбідів, що обирались безпосередньо населенням. В адміністративних питаннях комбідів за постановою Тимчасового уряду від 17 січня 1919 р. “Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти” були підпорядковані ревкомам. [276, С. 44-53]

За постановою РНК України “Про організацію місцевих органів Радянської влади та порядок управління” від 5 лютого 1919 р., що відновлювала дію виборних Рад, саме на ревкоми покладалась організація виборів до них, закріплювався, крім того, принцип “трудового представництва” в Радах (права обирати та бути обраними позбавлялись особи, що вдавалися до найманої праці, жили на “нетрудовий” дохід і т. ін.). [276, С. 71]

Політичні права селян було обмежено задіянням при виборах делегатів до рад конституційних норм РСФРР, що базувалися на розвинутій VIII з’їздом

РКП(б) доктрині “класового” характеру політичних свобод: “...Радянська конституція, виходячи з того, що будь-яка свобода є обманом, якщо вона суперечить визволенню праці від гніту капіталу, не спиняється перед відняттям у експлуататорів політичних прав”; “Наша Радянська конституція відбила це, зберігаючи певну перевагу за промисловим пролетаріатом порівняно з розпорошеними дрібнобуржуазними масами”. [171, С. 42-44] Селянство мало меншу пропорцію представництва за “пролетаріат” та Червону армію. Встановлення порядку обрання до з’їздів рад та місцевих органів Радянської влади за ст. 9 та 19 Конституції взагалі цілком передавалось на встановлення ВУЦВК. [276, С. 96-97] Вибори провадилися за мажоритарною системою, що за своєю природою сприяла суттєвому викривленню політичної волі виборців, неврахуванню волі значної їх частини. Вади мажоритарної системи виборів багатократно посилювалися нормами радянської конституції, що надавали всю повноту влади не обраному складу представницьких органів влади – рад, а їх виконавчим комітетам, що формувала більшість обраного складу.

Як вказував в листі адресованому Й. Сталіну діяч партії боротьбистів О. Полоз, кампанія виборів до рад всіх рівнів відбувалася в Україні навесні 1919 року за умов, що не сприяли волевиявленню народу. “Розсилалися накази місцевим органам влади про те, що на з’їзд повинні обиратися лише комуністи. З’їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з’їзд проводять за мажоритарною системою, тобто штучно створюють більшість в декілька голосів, значить меншість позбавляється будь-якого представництва, хоча ця меншість і тримається цілком радянської платформи. Як наслідок, чисто комуністичні вибори, але сильне хвилювання поміж населенням, що раніше захоплено ставилось до більшовиків”. [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 54, Арк. 21] За підсумками виборів делегатів до нього 65% делегатів не мали землі взагалі і ще 22% мали менше 5 десятин, що аж ніяк не відповідало питомій вазі цих соціальних груп в українському селі. Більшість делегатів представляли КП(б)У або їй співчували (див. рис. 2.2, 2.3) [346, С. 230].

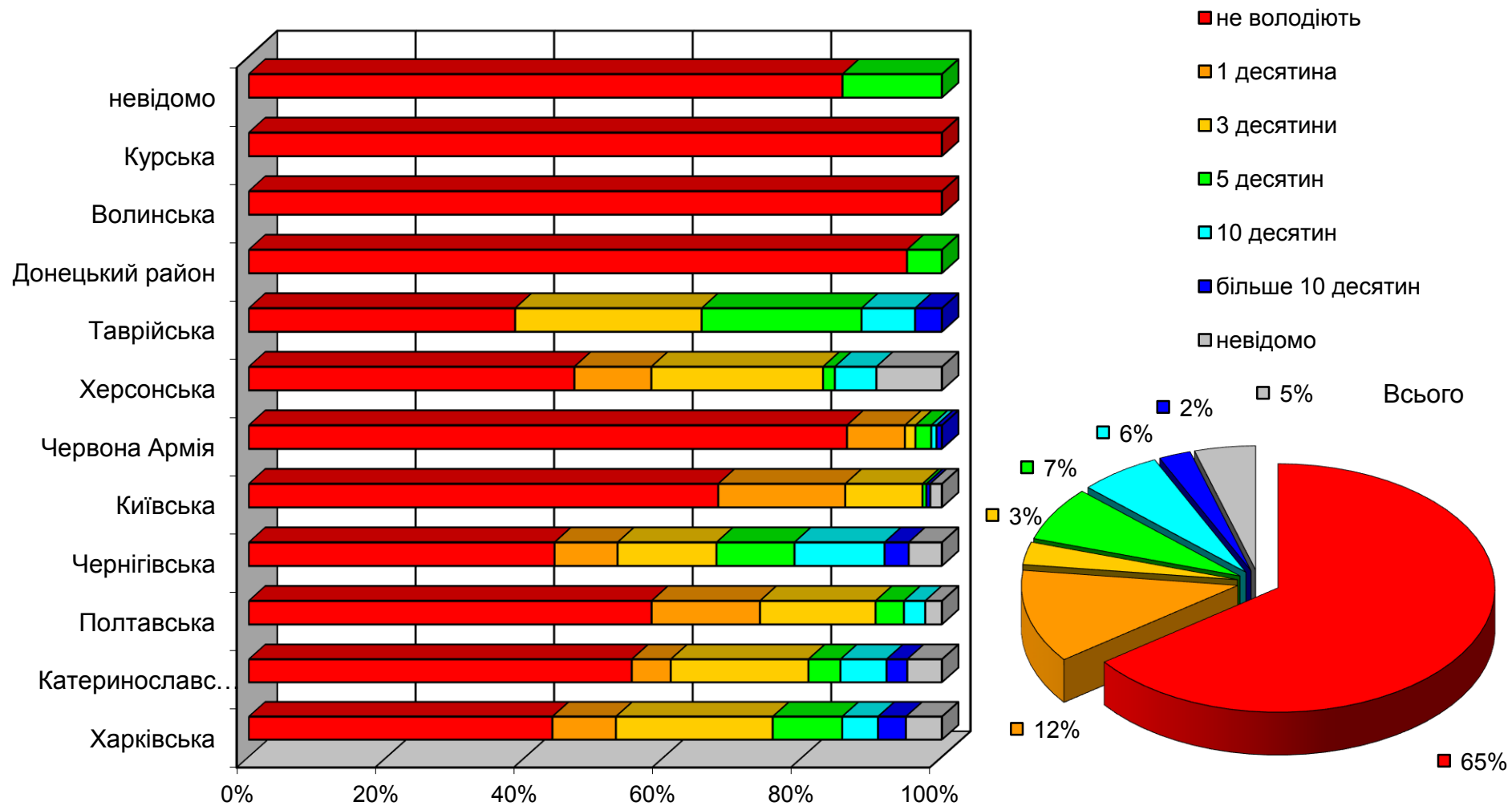

Рис. 2.2. Склад делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад за володінням землею

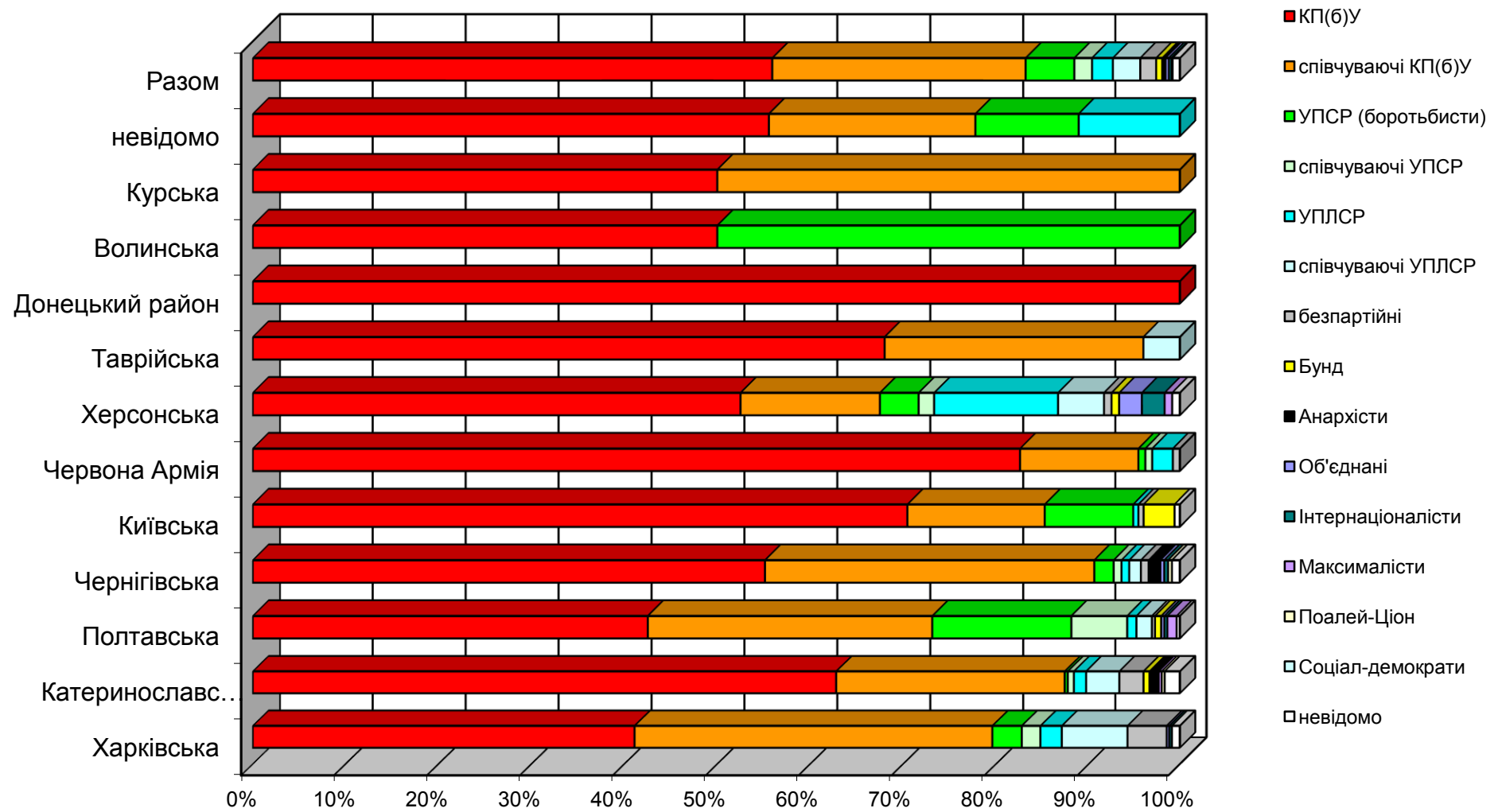

Рис. 2.3. Парти́йний склад делегатів ІІІ Всеукраїнського з'їзду рад, % (погубернські та загальний підрахунок)

Передбачаючи “загострення боротьби партії проти “куркульсько-білогвардійської контрреволюції всередині” (що на момент прийняття резолюції вважалась лише потенційно “неминучою”) та ставлячи завдання “ізоляції і економічного розгрому куркульства шляхом посиленого соціалістичного будівництва на селі” II з’їзд КП(б)У в розділі III резолюції “Поточний момент і завдання партії” зазначав, що “для цього партія повинна тримати в своїх руках весь радянський апарат державної влади як у центрі, так і на місцях”. [172, С. 50]

Створювалися законодавчі умови і механізми, що робили недієвою на практиці радянську демократію. Блокування волевиявлення селянства при видимій “демократичності” організації радянської влади має ключове значення для розуміння проведення радикальної політики більшовиків в аграрному і продовольчому питаннях.

“Замість організованого планомірного будівництва рад на місцях, яка робота одна лише могла б надати надійне підґрунтя для проведення радянської політики, ми почали з надзвичаяєк та продвідділів... Замість творчого – хижацьке ставлення до Радянської України” – зауважував в своєму листі В. Антонов-Овсієнко. [372, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 129, Арк. 24]

2.3. Продовольча політика радянської влади в Україні. Одержавлення товарообігу та вилучення товарних фондів селянських господарств.

Практичне здійснення продовольчої політики, що характеризується як “воєнно-комуністична”, почалося вже з перших днів наступу Червоної армії в Україні. Протягом грудня 1918 – березня 1919 рр. лише з Москви в Україну було направлено 210 продзагонів чисельністю до 6 тис. чоловік, та ще 5 тис. “робітників” було направлено для “продовольчої роботи” [40, С. 13].

В зайнятих селах, як правило, створювались комбіді, здійснювались більш чи менш успішні спроби “облічити” продовольчі запаси селян та вилучити “надлишки” хліба і готівки, в тому числі, через довільно встановлені “контрибуції” і “надзвичайні податки” на так звану сільську буржуазію. В

середньому, подібні вилучення сягали на Харківщині від 2 до 75 тисяч рублів на господарство, як, наприклад, в Пересечанській волості Харківської губернії [89, Ф. Р-203, оп. 3, Спр. 39, Арк. 92].

Законодавчу базу радянської продовольчої політики, основу якої складав принцип державної продовольчої монополії, було оформлено низкою актів, ухвалених протягом 12 днів з 31 січня по 11 лютого 1919 р. Зокрема, декретом ТРСУ “Про організацію продовольчої справи” від 31 січня встановлювалась державна монополія на заготівлю і торгівлю хлібом, сіллю, чаєм та цукром з встановленням на ці товари “твердих” цін, розмір яких визначала спеціальна постанова Наркомпроду від 1 лютого; декретом від 1 лютого “Про продовольство для РСФРР”, постановою-положенням від 6 лютого “Про організацію заготівлі та вивозу немонополізованих продуктів”, декретом РНК від 8 лютого “Про відібрання зайвини хліба та встановлення твердих цін на них” та постановою Наркомпроду від 11 лютого “Про кількість насінневого, продовольчого та кормового збіжжя, що залишається для потреб господаря при вивласненні врожаю 1918 року”. Законодавство УСРР в галузі продовольчої політики, таким чином, відтворювало провідні риси продовольчої політики, що запроваджувалась в РСФРР.

Дії Наркомпроду було схвалено на Харківському губернському з’їзді рад 16 – 19 лютого 1919 р., що визнав “перші кроки Народного комісаріату з продовольства такими, що відповідають провідним завданням радянської продовольчої політики”. В резолюції з продовольчого питання з’їзд проголосив, що “провідні завдання радянської продовольчої політики зводяться в кінцевому підсумку до заміни капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном”; з посиланням на “багатий досвід Радянської Росії” “найближчими практичними заходами” з’їзд вважав державну монополію на заготівлю хлібних та інших важливіших продуктів за твердими цінами, встановлення твердих цін на всі інші продукти та фабрикати широкого вжитку, націоналізацію торгівлі. Забезпечити виконання цих заходів мали “продовольчі органи класової боротьби, побудовані на суворим дотриманні принципів

диктатури пролетаріату і селянської бідноти” – “продовольчі органи Радянської Росії в містах і комітети бідноти в селах”, а їх завданням було здійснення “організованої державної реквізиції і конфіскації хлібних надлишків” у “куркуля” [276, С. 239]. Принципові положення цієї резолюції, зусиллями більшовицьких фракцій було проведено й на інших з’їздах рад, зокрема губернськими Полтавським, Катеринославським, Київським, III з’їздом КП(б)У 1 – 6 березня, III Всеукраїнським з’їздом рад 6 – 10 березня 1919 р [354, С. 117; 157, С. 215-216; 276, С. 93, 355-359; 172, С. 45-48].

27 січня 1919 р. Рада Оборони РСФРР, обговоривши доповідь В. Невського та М. Брюханова, доручила М. Брюханову та представникові ВЦРПС “організувати через професійні спілки, через Воєнпродбюро і Компрод пропаганду з метою відправки робітників на південь як в якості рядових, так і відповідальних працівників”; 31 січня це питання обговорювалося колегією Наркомпроду РСФРР. В цілому вже до березня 1919 р. в Україну для “продовольчої роботи” було надіслано 2518 “комуністів та робітників-активістів”. Дані доповіді вповноваженого Ради Оборони Терзієва вказують на наявність в тому ж місяці 3022 “робітників-продармійців” в формуваннях Воєнпродбюро РСФРР в Україні [77, С. 145-146].

Декретом “Про організацію влади на місцях” від 30 листопада 1918 р. комітети бідноти, “продовольчі органи класової боротьби” за лексикою III Всеукраїнського з’їзду рад, зобов’язувалося мати продовольчий відділ та відділу “по боротьбі з контрреволюцією”, інші відділи мали створюватися “за можливістю та необхідністю”. Постановою ТРСУ “Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти” від 17 січня 1919 р. коло їх обов’язків обмежувалось виконанням розпоряджень вищестоящих органів влади та сприянням “місцевим продовольчим органам” у вилученні “надлишків” хліба або розподілі державної допомоги серед “незаможних” верств села [276, С. 53-54].

Не відрізняючись в програмному та ідеологічному сенсі, продовольча політика радянського уряду в Україні мала в своєму здійсненні концептуальні особливості, що дещо відрізняли її від курсу, що запроваджувався в РСФРР.

Провідні риси здійснених в продовольчій політиці коригувань було, зокрема, викладено в низці виступів і статей голови Продовольчого відділу ТРСУ, згодом – народного комісара з продовольства УСРР О. Шліхтера, досвідченого “продовольчого працівника”, що ним в 1918 році була вперше випробувана та застосована на практиці продовольча розкладка.

Головний зміст висловлених О. Шліхтером пропозицій може розглядатися як спроба підвищити ефективність здійснення державних заготівель продовольства та вилучення товарної продукції селянських господарств шляхом доповнення силових заходів адміністративно-економічними. Серед запропонованих заходів слід відзначити такі:

- уповільнення темпу охоплення ринку державними продовольчими монополіями, та обмеження кола монополізованих товарів лише хлібом, чаєм, сіллю та цукром, – запровадження нових продовольчих монополій мало здійснюватися лише за умови створення дієвого державного апарату з їх реалізації (“Тільки поступово, тільки у міру того, як виникатимуть наші органи, ми охопимо нові продукти, один за іншим”) [346, с.110];

- “закриття” ринків для вільних покупців, підтримання штучно низьких цін і створення становища, за якого держава та визначені нею агенти були б дійсно монопольними покупцями продовольства становило провідне положення політики Наркомпроду УСРР;

- встановлення адміністративного контролю за діяльністю заготівельників немонополізованих продуктів, – самостійно діючі організації, особливо дрібні, і тому слабо контрольовані, за визнанням наркомпроду, були схильні підвищувати ціну закупівлі до ринкової та використовувати для оплати продукцію своїх підприємств або кошти державного бюджету, компенсуючи витрати за рахунок більш високих цін на продовольство в Росії;

- встановлення максимальних цін на немонополізовані продукти [346, С. 115-116];

- контроль за цінами, що визначалися в угодах з купівлі продовольчих товарів. Угоди укладені за “спекулятивними”, за визначенням Наркомпроду,

цінами мали анулюватися [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 26, Арк. 2];

- здійснення розділу функцій заготівлі і постачання продовольства в державному продовольчому апараті;
- зосередження в розпорядженні наркомпроду товарних фондів для здійснення “товарообміну” з сільським господарством;
- зацікавлення виробника в виконанні продовольчої монополії шляхом пом’якшення “класової” політики в здійсненні заготівель.

15 найбільших закупівельних організацій було об’єднано в централізовану структуру, розподіл заготовлених ненормованих продуктів в якій здійснювався за принципом “загального казана”, частку заготовленої продукції безкомпенсаційно отримував Наркомпрод, а приватні заготівельники були допущені до заготівель лише як союзне об’єднання, що працює на комісійних засадах за взаємною відповідальністю членів [383, С. 368]. Декретом “Про організацію продовольчої справи” від 31 січня 1919 р. вивіз немонополізованих продуктів за межі УСРР дозволявся лише за дозвільними нарядами Продовольчого відділу або Відділу народного господарства ТРСУ [276, С. 66]; дозволи видавалися лише на адресу одержувача [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 26, Арк. 2]; заборону самостійних заготівель було підтверджено декретом “Про продовольство для РСФРР від 4 лютого 1919 р. [337, С. 85 - 86] Посилення адміністративного регулювання обігу монополізованих та формально не монополізованих товарів здійснювалося і надалі. Остаточо, до вивезення в РСФРР без дозволів було заборонено: хліб, зерно, крупи, цукор, сіль, рослинна олія, м’ясо, сало, а дозволені норми провозу “немонополізованих” продуктів були обмежені 20 фунтами – “в межах запасів, потрібних одній людині”. [337, С. 638, 648 - 663] 11 квітня було прийнято рішення про формування загороджувальних загонів для боротьби з “клуночниками” та конфіскацію їх вантажу [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 50, 51, 258].

В розпорядження Наркомпроду передавався конфіскований в націоналізованих поміщицьких господарствах сільськогосподарський реманент, вилучалось за “твердими” цінами сільськогосподарське обладнання вироблене

підприємствами, в тому числі і тими, що були у власності кооперативних організацій. В лютому 1919 р. Наркомпрод здійснив безкоштовне вилучення третини запасів товарів широкого вжитку з торгівельної мережі країни. Деякі товари, призначені для “товарообміну” з селом виділялися і урядом РСФРР, проте кількість їх була досить обмеженою [309, С. 144]. Протягом березня 1919 р. заходи з концентрації в руках держави фонду для здійснення товарообміну з селом були розгорнуті в, фактично, державну монополію на постачання села сільськогосподарськими машинами і реманентом та низкою інших промислових товарів, що відповідно до виробленого в середині березня проекту Положення про Відділ сільського господарства Наркомпроду, мало здійснюватись виключно через цю установу. Їх заготівля мала вестися через механізм головної та районних комісій в складі представників від ВРНГ, Наркомпроду, УРНГ, низки центральних кооперативних об'єднань. Мали підлягати обов'язковому “реєструванню” “не лише склади приватних осіб, але й взагалі місця відпуску сільськогосподарських машин і реманенту”; перевезення машин та реманенту мало здійснюватись за спеціальними дозволами. Розподіляти товари серед виробників передбачалось доручити тим же комісіям за спеціально виробленими за консультаціями з місцевими органами Наркомзему планами розподілу [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 104].

Була проголошена часткова відмова від так званого “комунального” товарообміну з селянами, практика якого була широко поширена в РСФРР, і що передбачав видачу товару за здане продовольство “на волость” та його розподіл за “класовою” ознакою; $\frac{2}{3}$ товарів мали розподіляти між селянами “індивідуально”. Адже заготівлі мали бути форсованими, завданням найближчого часу було “за найкоротший термін якомога більше, якомога повніше видобути з надр селянського населення харчові продукти... (та) створити сітку продовольчих установ по всій країні” [386, С. 241]. Селянин мав отримати товарів за “твердими” цінами лише на 20% суми [383, С. 370].

Заходи зі здійснення продовольчої монополії в Україні крім вилучення продовольства в селян, швидко розгорнулися в комплекс заходів з охоплення

господарства країни системою державних монополій, що охоплювали господарські зв'язки сільського господарства з промисловістю.

З критикою положень запропонованої О. Шліхтером концепції продовольчої політики виступили програмно близькі до КП(б)У українські ліві партії як на з'їздах рад різних рівнів, так і через своїх представників в радянських продовольчих організаціях.

Досить помірковані попередження щодо необхідності застосовувати силові заходи в продовольчій політиці виключно щодо заможних елементів села було висловлено фракціями УПСР та УПЛСР і на Харківському губернському з'їзді рад 16 – 19 лютого 1919 р [275, С. 63]. В лютому – березні 1919 р. з альтернативним поглядом на здійснення продовольчої політики в Україні виступили, зокрема, Полтавський і Катеринославський губернські та Тираспольський повітовий продовольчі комітети. Керівництво Полтавського губпродкому вказувало на реальну відсутність “надлишків” продовольства в селян, особливо в відносно багатопосівних господарствах, що піддавалися систематичному тиску починаючи з 1916 року – як через державну продовольчу монополію, так і через соціальні конфлікти на селі [340, С. 184-185]. На початку березня 1919 р. через опозиційність рішенням контрольованої більшовиками губернської ради було змінено склад Катеринославського губпродкому, що мотивувалося необхідністю виключення з нього “есерів, як людей, що не цікавляться долею пролетаріату” [175, С. 90].

Засади продовольчої політики Наркомпроду УСРР було піддано поміркованій критиці при її обговоренні на III Всеукраїнському з'їзді рад 6 – 10 березня 1919 р. Представник фракції боротьбистів Тараненко зазначивши “ми не хочемо піти проти комуністів також і в цьому питанні, – борони Боже..” в своєму виступі висловив сумнів в доцільності задіяння продзагонів та нерозуміння логіки запропонованих більшовиками заходів, що передбачали “часткову” монополізацію обігу продовольства поряд із залученням “буржуазії” до проведення заготівель [346, С. 119].

В розробленій фракцією українських лівих соціалістів-революціонерів

альтернативній резолюції “З продовольчого питання” вказувалося на відверту хибність запропонованих більшовиками провідних її засад. Традиційно зазначаючи, що більшовиками не визнається або ігнорується той факт, що переважна більшість селянських господарств є “трудовими” (це положення було базовим для аграрної доктрини есерів), резолюція зазначала, що так звані “надлишки” є прожитковим мінімумом цих господарств і повинні бути забезпеченими еквівалентною кількістю товарів широкого вжитку. Також вказувалося і на необхідність збалансованих та справедливих “твердих” цін, які “усували б можливість експлуатації однієї професійної групи іншою, що усуне одну з головних причин затримки надлишків у трудового селянства”, на необхідність реального наповнення ролі рад, як дійсних інституцій демократичного представництва і виразників волі селян, що повинні мати реальний, а не декларативний вплив на здійснення продовольчої політики. Оцінюючи політику радянського уряду в продовольчому питанні, фракція акцентувала: “Досвід революції показав наявну неспроможність продовольчої політики, що своє вістря спрямовує проти переважної маси класу селянства, трудового селянства, її неприпустимість, бо вона, створюючи плутанину класових відносин на селі, створює фронт між містом і селом і позбавляє революцію її опорної сили в провідному кількісно класі трудящих України – трудовому селянстві. Досвід нестримної централізації, реквізиційних загонів, комітетів бідноти, задуманих в вигляді органів диктатури сільського пролетаріату над трудовим селянством, виявив їх згубність для загального ходу соціальної революції і безплідність в справі практичного покращення в продовольстві міст, що неминуче призводить до низки поступок вільній торгівлі” [346, С. 144-146]. Критиці було піддано і принцип “часткової” монополізації торгівлі продовольством та поєднання діяльності приватного заготівельного апарату з державною монополією на продовольство.

З альтернативним планом проведення продовольчої політики, заснованим на позиції партії, виступив 2-й заступник наркомпроду боротьбист Кудря. Його план передбачав спирання на український кооперативний рух та зрівняння

державного продовольчого забезпечення різних категорій населення, приведення “твердих цін” у відповідність до реальної економічної ситуації, що могло б задовольнити виробника [175, С. 90]. В датованій 19 травня 1919 року доповіді, Кудря вказував на практичну відсутність в УСРР продовольчого апарату, що спрямовував би свою діяльність на формування цілісної продовольчої політики України та забезпечення її населення підсумовуючи: “заготівельних органів для потреб Української республіки не існує” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 3].

В своїх поглядах на здійснення продовольчої політики українська лівиця спиралася на аналіз як ситуації на продовольчих ринках України так і на селі в цілому, що складався взимку – навесні 1919 р.

Так, не була обґрунтованою переконаність державного керівництва РСФРР та УСРР, заснована на дореволюційних статистичних викладках, що в Україні сконцентровані величезні товарні продовольчі ресурси. Дані земської статистики, обраховані ЦСУ УСРР, вказують на значні неврожаї чи недобори зернових культур в 1918 і, частково, в 1919 рр. Особливо значним зниження врожайності було в губерніях Степового, за класифікацією ЦСУ, району (Донецька, Катеринославська, Одеська губернії) – провідного виробника товарного збіжжя.

Зниження врожайності порівняно з попередніми роками фіксується вже в 1917 р., особливо в тому ж Степовому районі. В 1918 – 1919 рр. неврожаї відбувалися в ситуації, коли тривала дія хлібної монополії та революційні події на селі завдали суттєвої шкоди товарному виробництву, що перш за все виражалось в зменшенні посівів. Масштаби змін в ньому оцінити важко. Але необхідно звернути увагу, що якщо в 1914 – 1916 рр. воно стосувалось низько товарних груп господарств, в 1918 р. безпосередньо торкнулось і господарств орієнтованих, на товарне виробництво, тобто таких., що мали “надлишкову”, товарну продукцію [219, С. 118]. За деякими оцінками, скорочення посівної площі на колишніх “приватновласницьких” землях могло сягати 50% [283, С. 29]. (Таблиця 3.1 показує процентне зниження врожайності культур в 1918 р.

порівняно з 1915 р.)

Таблиця 2.2

Врожайність зернових культур в 1918 р. в порівнянні з 1915 р., %.

Губернія	жито	пшениця озима	пшениця ярова	овес	ячмінь
Донецька	- 42,7	- 29,5	- 51,4	- 52,6	- 59,4
Катеринославська	- 33,2	- 36,4	- 34,9	- 51,3	- 56,0
Київська	- 30,3	- 37,7	-	- 26,7	- 41,3
Одеська	- 48,8	- 42,8	- 68,5	- 60,4	- 63,5
Подільська	- 28,4	- 42,0	-	- 23,3	- 47,7
Полтавська	- 24,6	- 40,7	- 48,4	- 33,1	- 47,9
Харківська	- 37,9	- 43,7	- 35,2	- 30,0	- 39,0
Чернігівська	- 44,8	- 42,5	- 50,3	- 31,3	- 59,5
Україна	- 36,3	- 39,4	- 48,1	- 38,6	- 51,8

Статистика України. №41. Сер. 2. Сельськогосподарська статистика. Т. 5. Вып. 1. Урожайи України во время войны и революции (1915 – 1919 гг.). – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – С. 1 – 15.

Відомості, подібні до тих, що містить ухвала Коломацького виконкому (Валківський повіт) від 24 лютого 1919 р. – “беручи до уваги, що врожай хліба в 1918 році виявився нижчий за середній, якого навряд чи вистачить на харчування населення та засів навесні цього 1919 року, та беручи до уваги, що більшість біднішого населення волості в цей час хліба не має навіть для харчування власних родин і такого купити ніде...” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 104, Арк. 10], що вказують на значні недобори зернових та нестачу продовольства вже з січня 1919 р. фіксуються в різних місцевостях України. Документальні дані свідчать про масову нестачу навесні 1919 р. посівного матеріалу по всій території УСРР [276, С. 245, 572, 608, 646].

Зважаючи на негативні зміни в сільськогосподарському виробництві в 1917

– 1918 рр.: зменшення врожайності і недобори, нижча врожайність в селянських (надільних, за прийнятим статистичним групуванням) господарствах, скорочення площі посівів можна констатували, що ситуація з виробництвом продовольства в Україні була нестабільною; в країні могло бути лише мінімальне перевищення виробництва над споживанням, або, за умов широкого розвитку вказаних негативних тенденцій, навіть дефіцит продовольчого хлібного балансу. Зрозуміло, що за умов негативних змін в структурі продовольчого балансу в Україні, що мали місце в 1918 – 1919 рр. вилучення продовольства в селянських господарствах було проблематичним, адже мало стосуватись вже навіть не продовольчих, а насінневих та страхових фондів.

Сам О. Шліхтер в своєму виступі на 1-му Всеукраїнському з'їзді продорганів 12 квітня 1919 р. був змушений досить песимістично оцінити продовольче становище. За його словами, в Харківській губернії, де були розміщені частини Червоної армії, “не стало вже не лише хлібної зайвини, але навіть насіння”; з тієї ж причини “в скрутному становищі” була і Чернігівська губернія, а “в 5-ти північних повітах – навіть в катастрофічному”. “Зайвину” Київської губернії нарком оцінює в 1,5 млн. пудів в поміщицьких господарствах та 5 млн. в селянських. Ефективні заготовки Шліхтер вважав можливими лише в Полтавській губернії [384, С. 301].

Зміни в продовольчому балансі поєднувалися з нестачею фондів для здійснення товарообміну з селом. Товарів промислового виробництва “державна могла дати сільському населенню в дуже обмеженому асортименті та кількості” [340, С. 91]. Як приклад, за даними Харківського губпродкому, на 25 травня 1919 р. заявки Харківського повітового земвідділу могли бути задоволені за плугами на 1,3%, боронами на 1%, сівалками на 1,3%, жатками на 55%, молотарками на 20%, соломорізками – на 0,6%, сортовим залізом на 22%. Заявки Валківського повітового земвідділу – відповідно на 3,5%, 1,2%, 0,16% і т. д. Аналогічним був стан забезпечення і інших повітів Харківської губернії [89, Ф. Р-1, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 28 – 30, 32, 33].

Співробітництво з українськими кооперативними організаціями, що було

визначено О. Шліхтером як одна з провідних умов продовольчої політики, мало від початку сприятливий ґрунт, адже погляд на державну продовольчу монополію як на ефективний засіб боротьби з бідністю, та захід, що може сприяти розвиткові кооперативного руху, цілком поділявся діячами української кооперації, що вважали доцільним співпрацювати в цьому напрямку з державною владою [348, С. 87-88]. В кінці 1918 – на початку 1919 р. найбільші кооперативні об'єднання України узгодили свою позицію в цьому питанні, що була обговорена та схвалена на представницьких кооперативних з'їздах [349, С. 37-38]. Однак, відносини з кооперативним рухом, що теоретично мали бути альтернативою заходам з безкомпенсаційної реквізиції продовольства в селянських господарствах, не набули розвитку, Наркомпрод не пішов на загальну домовленість з українською кооперацією, не запропонував прийнятні та взаємокорисні умови співпраці.

Місцеві кооперативи, за висловом Кудрі, було “взято під підозріння: деякі діячі кооперації заарештовані, деякі об'єднання загнані у підпілля, населення бачить, що з кооперацією ведеться боротьба, але не розуміє, чи є це утиск окремих осіб персонально, чи це утиск цілком кооперації як такої” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 1]. Схожим чином характеризувало ситуацію і Правління Харківської районної організації Об'єднання кооперативних товариств Півдня Росії (ПОЮР) 23 червня 1919 р.: “Останній місяць був надзвичайно тривожним. Втручання радянської влади в життя підприємств на місцях, зазіхання на контроль над розподілом машин та реманенту, заборона вивозу фабрикатів і раніше тяжко відбивалися на діяльності “Спільки”, за останній же час, в зв'язку з наступом Добровольчої армії, підозріле ставлення влади, що існувала в той час, ...загострилося до такого ступеня, що не лише були спроби встановлення контролю за фінансовими операціями Спільки, але й малися цілком визначені загрози особистій безпеці тих, хто стояв на чолі справи...” [89, Ф. Р-2777, Оп. 2, Спр. 231, Арк. 52]. Прикладом втручання в діяльність кооперативів на місцях може слугувати рішення селянського делегатського з'їзду Ізюмської волості, що стосовно кооперативного товариства постановив: “Поставити в правління

бідноту. Торгашей та спекулянтів видалити з правління, а також куркульські лавки під назвою “товариство” – передати до кооперативу селянської бідноти” [276, С. 222].

Репресивний курс щодо кооперації не був послідовним, ситуація з заготівлями, що їх здійснювали представники кооперативних організацій РСФРР складалася іншим чином. “Заготівельних органів для потреб Української Республіки не існує, бо агенти працюють лише на користь Республіки російської, або певніше, тільки спекулюють на шкоду обом радянським республікам” – заявляв в своїй доповіді 19 травня 1919 р. другий заступник наркомпроду Кудря. Незважаючи на вимоги Наркомпроду, кооперативні та державні організації систематично порушували режим твердих цін при проведенні заготівель. Їх намагання будь-якою ціною заготовити продовольство для власних працівників чи населення призводило, за визначенням посадовців Наркомпроду, до створення конкурентної ситуації. При цьому найбільшим порушником режиму “твердих цін” було Управління постачання армії та фронту і військові продовольчі організації, зокрема Надзвичайна військова комісія для заготівлі для військ Київського напрямку, що з успіхом заготовляли продовольство за цінами вільного ринку [340, С. 83].

“Виявляється така картина: окремі агенти роблять закупки на підставах вільної конкуренції поміж собою, перепродують один одному закуплені речі харчування, даючи звістки Наркомпроду о закупівлях за твердими цінами, а фактично платять ціни спекулятивні, при чому перевитрати показуються на організаційні видатки і перевезення, або поповнюються з прибутків, одержаних від перепродажу купленого... На місцях... створюється враження, що з України “викачуються” харчі на шкоду інтересам незаможного населення і на користь куркулям, бо вони одні знаходять користь від цієї спекуляції. Мимо волі виникає некорисне для нас порівняння з діяльністю німецької влади”, констатував Кудря в своїй доповіді від 19 травня [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 2]. Неконтрольована скупка продовольства “різними організаціями, що не мають дозволу” продовжувалася, за повідомленнями місцевих продкомів Харківщини,

і надалі [89, Ф. Р-4802, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 32].

Становище, за якого заходи з монополізації торгівлі продовольством поєднувалися зі спекулятивним ажіотажем організацій, що їм було “дозволено” провадити практично безконтрольні заготівлі, відзначалося опозицією, місцевими партійними організаціями і установами; питання про боротьбу з ним ставилося представницькими радянськими форумами, зокрема, Всеукраїнським з’їздом представників волосних виконкомів, що в резолюції з продовольчого питання 6 червня 1919 р. зажадав від Наркомпроду “2. Усунути від харчової праці, особливо по заготівлі хліба, всіх, хто не має на таку працю дозволу від Народного комісаріату по харчових справах, причому Наркомпрод зобов’язується відноситися з великою обережністю до агентів заготовки, які посилаються на місця” [276, С. 140]. “Нестійкість продовольчої системи, поєднання вільної торгівлі з елементами продовольчої диктатури, неорганізованість в області створення апарату заготівлі і розподілу і таким чином продовольча розруха” визначалися причинами “загрозливого моменту, що ми зараз переживаємо” зборами комосередку при Харківському губвоєнкоматі 1 липня 1919 р [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 11].

Цілком вірогідними видаються відомості щодо цілей висунутої О. Шліхтером програми продовольчої політики висловлені діячем партії боротьбистів Клуниним в листі В. Леніну датованому 16 листопада 1919 р.: “Що дивного в тому, що т. Шліхтер розвинув спекуляцію російських кооперативів, надавши їм монопольне право на закупівлі, і тим самим позбавивши продовольчої опори пролетарську владу в Україні. А справа пояснюється просто, – т. Фрумкін послав в Україну телеграму: не поспішайте з націоналізацією, дайте можливість закупити вільним апаратом і вивезти в Росію. В розшифрованому вигляді ця телеграма мовить: не поспішайте підводити економічну базу під радянську владу в Україні...” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 4].

Широкого розмаху набув рух клуночників. Катеринославський губпродком визнавав за неможливе втримати “тверді” ціни за такого напливу клуночників, за даними Полтавського губпродкому лише в Кременчуцький повіт їх прибувало

щодня понад 3000 [174, С. 77]. Більшу частину продовольства селяни України в 1919 році реалізовували саме за їх допомогою. Притому, за досить типовим повідомленням з Харківської губернії, “величезний вплив клуночників” поєднувався з “величезною нестачею кормового і насінневого матеріалу” [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 264, Арк. 30]. В доповідях до Харківського губвиконкому неодноразово зазначається нестача хліба для місцевого споживання внаслідок масового його розпродажу селянами на початку року [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 104, Арк. 9; 89, Ф. Р-4802, Оп. 1, Спр. 55, Арк. 18]. Бажання селян реалізовувати навіть насінневий хліб клуночникам було тим більш поширеним, що сама заготівельна кампанія здійснювалась в обстановці поширення небезпідставних чуток про безкомпенсаційне вилучення продовольства. 26 квітня Харківський губземвідділ звернувся зі спеціальним обіжником до повітземвідділів з вимогою “заперечити брехливі чутки” щодо цього – “хліб буде покупатися за гроші і мануфактуру”, причиною виникнення цього обіжника було виявлене бажання селян зменшувати посіви [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 38, Арк. 59].

“Тверді ціни” далеко не були “вартістю виробництва без спекулятивних добавок”, як їх визначав наркомпрод О. Шліхтер [386, С. 244]. Наочну невідповідність “твердих цін” ситуації на продовольчому ринку акцентував в своїй доповіді заступник наркомпрода Кудря [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 4]. Вже на початку березня рівень встановлених постановою від 1 лютого 1919 р. “твердих” цін було перевищено більш ніж в 10 разів [346, С. 123]. Про зростання цін свідчить і той факт, що 15 травня 1919 р. “зважаючи на швидке подорожчання вартості життя” правління Харківської кредитної спілки кооперативів змушено було в середньому в 9 разів підвищити заробітну плату своїм співробітникам, порівняно з окладами, що були встановлені ще 2 березня [89, Ф. Р-2777, Оп. 2, Спр. 231, Арк. 29]. Гостра нестача продовольства в місцевого самоврядування Харкова констатувалася вже в лютому [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 26, Арк. 4]; для Одеси, травень і липень 1919 р. були “немов би генеральною репетицією голоднечі 1921 року”, ціна пуду борошна піднялася до 483,47 руб [164, С. 34]. “Щодня сотні селян відправляються за хлібом в інші повіти Київської губернії і

часто ніде не можуть купити його навіть за шаленою ціною, пуд борошна в селі не можна купити по 600 рублів, багато хто вже тижнями голодують без хліба...” доповідав Білгородський воєнком 20 травня до ЦК КП(б)У [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 29, Арк. 133]. 20 березня Наркомпрод був змушений погодитися на рішення про дозвіл вільних заготівель в межах 70 верст коло Києва, Харкова, Одеси [123, 1919 р., № 12, С. 519]. Вслід за ними права вільних закупівель хліба населенням на 70-верстовій відстані від міс вимагали ради Чернігова та Полтави; права ведення самостійних заготівель вимагала в червні Південна залізниця [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 172].

В той же час, за здійсненими підрахунками, враховуючи витрати зі здійснення монополії, вартість заготівлі хліба державою коштувала до 1 тис. крб. за пуд, тобто, в 55 разів дорожче офіційно встановлених “твердих” цін [41, С. 119]. Бажання переглянути “тверді ціни” виявляли самі місцеві продовольчі відділи. Так, вже 15 лютого 1919 р. таке рішення приймає Ізюмський повітовий продвідділ, але при цьому зазначає “неможливість погодити граничні ціни з ринковими, що спекулятивно роздуваються з цілої низки причин” [89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 2].

Наркомпроду довелось зустрітися з небажано високими обсягами місцевого споживання та перерозподілу заготовленого продовольства як в межах України, де споживачами його виступили міста та промислові регіони, так і окремих повітів. В роботі місцевих продкомів чітко простежується тенденція до залишення переважної кількості вилучених “надлишків” для споживання “місцевої бідноти”. Низові ради та продовольчі комітети сприяли пільговому продажу або розподілу наявних продовольчих ресурсів серед тих, хто мав потребу в продовольстві. В Лохвицькій волості на задоволення “місцевих потреб” пішло 22% “зібраного”, в Жигайлівській волості – 12 % і т. д [40, С. 99]. Аналогічно, за звітом Ольшанського волвиконкому, місцевий продком до 1 липня здійснював розподіл вилученого продовольства між населенням волості. Було в цілому розподілено 6518 пудів, причому до липня число тих, хто його отримувал досягло 1300 чоловік. Розподіл здійснювався через місцевий

кооператив [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 39, Арк. 1]. Особливо великі “недонадходження” Наркомпрод мав в перші два місяці 1919 р., коли місцеві ради часто приймали рішення про роздачу, або пільговий розпродаж для бідних хліба конфіскованих економій або залишків хлібних бюро. Так, за постановою Чигиринської ради 31 березня підлягали розподілу між нужденним населенням всі наявні в економіях надлишки хліба; 10000 пудів підлягало наданню Черкасам “зважаючи на те... що в Черкасах голод” [356, С. 152, 164]. Роздачі хліба незаможному населенню здійснювалися місцевими радами нижчого рівня вже з січня 1919 року [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 35, Арк. 12-17; 259, С. 173]. Неодноразово зверталися з вимогою відмовитися від вивезення реквізованого в “заможних” господарства зерна та надати його для розподілу між біднотою, що не мала насіння, місцеві ради Харківщини [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 38, Арк. 50]. Думка О. Шліхтера, що місцеві продовольчі організації будуть намагатися “за межі обслугованої території посилати лише зайвину”, отже, цілком справдилася [386, С. 244]. Характерно, що поряд з загальною, навесні 1919 р. Наркомпрод застосував надзвичайну розкладку для забезпечення селянських господарств насінням [384, С. 291]. На думку Клунного, змістом цього заходу був організований Наркомземом УСРР вивіз насіння з України [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 26].

Здійснення запропонованої О. Шліхтером концепції продовольчої політики, отже, не вело до досягнення поставлених наркомпродом цілей.

Хоча запропоновані та введені в дію Наркомпродом УСРР заходи були за доповіддю О. Шліхтера схвалені колегією Наркомпроду РСФРР 26 березня 1919 р., колегія лише “звернула увагу т. Шліхтера”, що саме “місцеві продовольчі органи” є “основним фундаментом продовольчої роботи”, ЦК РКП(б), розглянувши діяльність Наркомпроду УСРР, в підписаній В. Леніним постанові зажадав форсування монополізації широкого кола продовольчих товарів, усунення від “продовольчої роботи” кооперативних організацій і застосування в Україні методу мобілізації хліба на засадах продрозкладки. Також, ставилася вимога скасувати пільги з вільного підвозу продовольства до міст, задіяти

жорсткі заходів проти “клуночників” та використовувати експедиційне ведення заготівель. ЦК вказував на “неприпустимість порушення і відхилення від засад продовольчої політики, виробленої досвідом РСФРР” [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 15; 373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 129, Арк. 6 – 7].

Позиція ЦК РКП(б) щодо здійснення продовольчої політики в Україні пояснюється незадоволенням, що його викликав хід заготівель. Так, в доповіді на засіданні ЦК РКП(б) 13 квітня наркомпрод РСФРР О. Цюрупа констатував, що якщо внаслідок наступу військ Колчака уряд РСФРР втрачав можливості провадити заготівлі в Поволжі, де в селян було вилучено 6 млн. пудів хліба, поставки з України за той же період склали від 4 до 5 млн. при загальній потребі РСФРР в 32 млн. пудів. За пропозицією В. Леніна, ЦК визнало за необхідне посилити заготовки хліба в Україні [77, С. 149-150].

Вимоги ЦК РКП(б) було реалізовано в двох виданих в квітні 1919 р. декретах РНК УСРР: декреті від 15 квітня 1919 р. “Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства” і від 12 квітня 1919 р. “Про розкладку зайвин урожаю 1918 та попередніх років”.

Декрет від 15 квітня підтверджував принципи радикального курсу продовольчої політики в дусі резолюцій I Харківського губернського та III Всеукраїнського з’їздів рад. Підтверджувався принцип “єдності загальнодержавного обліку, розподілу і постачання населення продовольчими продуктами особистого споживання і домашнього господарства”, розширювалися повноваження Наркомпроду. Він визначався як єдиний державний орган, що має виключне право на розпорядження всіма продовольчими продуктами і предметами широкого вжитку; місцеві органи Наркомпроду мали виключно центральне підпорядкування, в продовольчій справі його розпорядження мали виключний пріоритет, нарком отримував право “віддавати до революційного суду і піддавати арешту всіх посадових осіб і посадовців всіх відомств і громадських закладів в галузі продовольства” [276, С. 109-110].

Декрет від 12 квітня, що ним передбачалось здійснення державних

заготівель на основі продрозкладки, не змінював продовольчої політики за змістом – змінювався лише метод вирахування “надлишків” продовольства, їх наявність та обсяг повинен був визначатись непрямыми, статистичними методами. Декрет мав також підвищити результативність діяльності комбідів, що мали відтепер не виявляти надлишки хліба в господарствах, а “розкласти” між господарствами визначену “зверху” їх кількість (ст. 7, 9 декрету), сільська “біднота” заохочувалась фондом в 10% зібраного в межах продрозкладки хліба (ст. 8) [123, 1919 р., № 36, С. 519 – 521].

Було визначено такий розмір “надлишків” і розкладку їх по губерніях (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Визначений розмір “надлишків” і продрозкладки, тис. пудів.

	Надлишки	Розкладка
Харківська	17 800	8 900
Полтавська	29 580	16 190
Київська	11 800	6 000
Подільська	10 100	4 050
Волинська	3 000	1 800
Катеринославська	63 500	30 150
Херсонська	85 000	16 500
Таврійська	58 000	28 400
Разом	278 780	111 990

Известия Наркомпрода Украины. – 1919. – № 3-4. – С. 52; № 5-6. – С. 36.

В березні 1919 р. Наркомпрод, за прямої вказівки ЦК РКП(б), вдається до проведення “продовольчих експедицій” на Півдні України. Прийняте 5 квітня рішення про ліквідацію Української продармії та створення замість неї продовольчо міліції, що мала обмежуватися здійсненням караульних функцій мало формальний характер.

Українська продармія, що вже в травні була відновлена, складала лише частину військових формувань, що забезпечували в Україні здійснення радянської продовольчої політики. До того ж, інші формування, зокрема, загони Всеросійського Військпродбюро, підпорядковувалися безпосередньо відомствам РСФРР. Щонайменш з квітня, за визнанням О. Шліхтера, можливості заготівлі хліба Наркомпрод розраховував виходячи з “потужності” озброєних продзагонів [384, С. 286].

Але дієве покращення динаміки державних хлібних заготівель в УСРР за допомогою продрозкладки виявилось проблематичним. Як свідчать наведені дані щодо динаміки виконання продрозкладки (табл. 2.4), здійснення хлібозаготівель в обсягах, що планувалися, було зірвано. В підсумку, Наркомпродом УСРР було мобілізовано лише біля 7% від запланованих обсягів. За губерніями, найбільші вилучення було здійснено в Полтавській та Таврійській губерніях (див. табл. 2.4). За наведеними О. Шліхтером підсумковими даними, з біля 7,999 млн. пудів хліба, “заготовлених” в Україні, і 3,74 млн. пудів ненормованих продуктів, з загальної кількості нормованих продуктів до РСФРР було вивезено 0,768 млн. пудів. 1,868 млн. пудів поставлено до Червоної армії УСРР, 3,24 млн. спожито українським населенням (0,493 млн. – в Донбасі), та ще 2,122 млн. “пограбовано” [389, С. 307]. Численні випадки несанкціонованого вилучення хліба в селян та організацій частинами Червоної армії, як правило, не документувалися [175, С. 195].

Таблиця 2.4

Виконання продрозкладки, пудів.

Губернії	до 1 травня	травень	червень	всього до 1 липня	липень	Всього
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	–	66624	19719	86343	15780	102123
Катеринославська	1062000	–	–	1062000	–	1062000

Київська	981928	183320	11720	1176969	11305	1188274
1	2	3	4	5	6	7
Подільська	202956	37983	59416	300355	4326	304681
Полтавська	523078	688186	202303	1413567	23733	1437300
Таврійська	502114	982584	30504	1515202	–	1515202
Харківська	606745	392312	–	999057	–	999057
Херсонська	915771	–	–	915771	194106	1107877
Чернігівська	204548	25838	25798	256184	27028	283212
Разом	4999140	2376847	349461	7725448	274278	7999726

Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні. (Листопад 1918 – серпень 1919 рр.): Дис... д-ра іст. наук. – Кн. 3.– Х., 1963. – С. 953.

Розмір продрозкладки фахівцями Наркомпроду було визначено надто “оптимістично”, що стосується як загального його обсягу – 111,990 млн. пудів (розрахунок не враховував не лише зменшення виробництва хліба, але й його товарообіг в самому селі – за оцінками фахівців купівлі хліба “бідняцькими” господарствами мали складати 75 – 100 млн. пудів) [76, С. 21-22], так і розкладки за окремими губерніями та строків виконання. До 1 червня 1919 р. мало бути здано 50 % визначеної продрозкладки. Наприклад, для Харківської губернії, визначався розмір “лишків” в 17,8 млн. пудів (близько 85% довоєнного вивозу хліба за межі губернії) та розмір продрозкладки в 8,9 млн. пудів, з поставкою на 1 червня 1919 р. Тобто протягом 1,5 місяців мало бути поставлено 4,45 млн. пудів, при тому, що у відносно стабільних умовах 1917 р. в сезон масового продажу врожаю, 1 серпня - 1 грудня, було заготовлено губернським продовольчим комітетом лише 4,032 млн. пудів за цінами, що компенсували виробнику до 30 – 50 % ринкової вартості продовольства [89, Ф. Р-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 2].

Виконання декрету на місцях зводилося до подесятинного обкладання господарств з землекористуванням понад визначену норму – більше 5 десятин за ст. 2 декрету. Господарства, що мали більше 10 десятин повинні були постачати продовольство, що припадало за розкладкою на господарства, що не підлягали обкладенню (ст. 2 п. г) [123, Ч. 2., 1919, № 324, С. 520]. В абсолютних цифрах, в Київській губернії в середньому на десятину землі в середняцьких господарств припадало 11 пудів обкладення, "куркульських" - 20 - 25. В Уманському та Звенигородському повітах ці норми сягали, відповідно, 22,4 - 25,8 та 57 - 62 пудів [175, С. 177]. В Крюковській волості (Ізюмський повіт) за продрозкладкою збиралося по 1 пуду 27 фунтів з десятини жита та по 3 пуда 9 фунтів пшениці [89, Ф. Р-4802, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 40]. Для порівняння: за даними бюджетного обслідування господарств Харківської губернії, проведеного в 1915 році, господарство з землекористуванням 4 - 6 десятин в середньому мало на десятину до 14 пудів товарного хліба, господарство з 10 - 12 дес. - біля 15 пудів, навіть господарство з 20 - 30 дес. - лише 24 пуди [349, С. 148]. Часто приймалися рішення про вилучення хліба в господарств, що мали земленаділення менше 5 десятин, або за даними комбідів не мали "лишків" [40, С. 106, 109]. Повітові продовольчі відділи, що наполягали на відсутності "лишків" в міського населення часто розганялись продзагонами [175, С. 144]. В Костянтинограді продзагін організував "чистки" і перевибори в місцевій організації КП(б)У; в Зінківському повіті за аналогічних обставин було ініційовано розігнання волвиконкомів і т. д [174, С. 60-61].

Крім розкладки монополізованого державою хліба, активно застосовувалися і довільні розкладки та "облік" немонополізованих продуктів. 13 квітня на нараді представників волосних продовольчих відділів Сумського повіту було схвалено рішення про запровадження збору сала з розрахунку по 2 фунти з десятини, подвірне обкладання селян повіту постачанням яєць по 0,60 руб. за штуку та проведення негайного "обліку" наявних куркулів. Без "реальної сили" виконати рішення продовольчі не сподівались [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 225]. Систематично застосовувалися реквізиції.

За декретом РНК УСРР від 18 червня 1919 р. врожай з земель колишнього “нетрудового” користування мав належати державі – з селян повинно було стягуватися від $\frac{1}{5}$ (якщо селянин здійснював підготовчі роботи) до $\frac{1}{10}$ (при селянському засіві) врожаю.

Зростання повстанського руху в квітні – травні 1919 р. призвело до швидкого зменшення надходження хліба, що і до того вилучався переважно в конфіскованих маєтках та хлібних бюро. Запаси, нагромаджені Українською державою та Директорією складали: в Харківській губернії – 135 тис. пудів, в Полтавській - 500 тис. , в Катеринославському повіті – 200 тис. і т. д [386, С. 241]. За станом на 15 квітня Наркомпрод мав зв’язок лише з 6 з 21 волостей столичного, Київського повіту [384, С. 270].

2.4. Одержавлення сільськогосподарського виробництва.

Наркомзем УСРР В. Мещеряков, що до зайняття посади в Тимчасовому робітничо-селянському уряді України був одним з провідних працівників Наркомпроду РСФРР та розробників політики колективізації, так висловився щодо мети радянської аграрної політики в Україні перед делегатами III Всеукраїнського з’їзду рад: “...всюди треба твердити селянам, що з цією зрівняльною прирізкою довго прожити не можна... Якщо ми залишимося колишніми дрібними господарями – селянами, то ми ще довго будемо мучитися з продовольчим питанням і будемо голодувати не лише в Росії, а й в Україні” [346, С. 151]. Як вказувалося вище, головним завданням земельної реформи керівні кола УСРР вважали “організацію сільськогосподарських комун і охорону радянських господарств”, що мало створити “гарантію від перетворення аграрної революції в процес простого руху власності з одних рук до інших” (з запропонованого Д. Мануїльським тексту резолюції спільної наради членів ЦК КП(б)У та відповідальних працівників ВУЦВК, Наркоматів УСРР; червень – липень 1919 р.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 11, Арк. 5].

Гасло ”переходу від одноосібного господарства до товариського” на

практиці значило згортання зрівняльної земельної реформи. В своєму листі-повідомі до ЦК УКП(б) Клуний надав таку характеристику ставлення провідних радянських урядовців до прагнень та інтересів селянства, що в такому випадку ігнорувалися: на засіданні представників урядових установ в Харкові в кінці лютого – на початку березня 1919 р. “На мою заяву, що націоналізація маєтків з цукровим буряківництвом викличе протест селян, один учасник зборів заявив: “Что такое крестьянин, чтобы мы считались с ним?”. Проти цього ніхто не протестував. Тут же був і т. Мещеряков. Цей випадок мені показав, що люди, які рішали земельне питання на Україні, не знали становища господарства на Україні, не хотіли знати, а на селянство дивились як на ніщо” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 22].

Юридичні механізми згортання аграрної реформи містила ухвалено Наркомземом УСРР інструкція “Про розподіл земель у тимчасове рівноподільне землекористування”, опублікована 6 березня 1919 р.

Інструкція містила поняття “єдиного державного фонду” земель України, що ним розпоряджався Наркомзем. Розподіл земель, що мав відбутися в 1919 році, визначався як тимчасовий (ст. 8). Принципове значення мав поділ конфіскованих земель на дві категорії: землі, що підлягають розподілу між селянами “в тимчасове рівноподільне користування” та землі (ст. 5, п. “б”), що залишаються в безпосередньому віданні Наркомзему і радянських установ (ст. 5, п. “а”) і використовуються для організації радянських, зразкових товариських господарств та за спеціальним призначенням. Для організації радгоспів за інструкцією мали бути відведені “землі маєтків з цінними, довголітніми культурами; маєткові землі з раціональними та селекційними господарствами, землі маєтків зі складним технічним обладнанням по обробці сільськогосподарських продуктів; маєткові землі з розвиненими спеціальними галузями; землі маєтків з розвиненою технічною промисловою справою; маєткові ґрунти з промисловим рибальством і раціональним бджільництвом” і т. д. Як зауважив на III Всеукраїнському з’їзді рад Шумський, визначення ознак господарств, що мали належати до категорії “а” дозволяло припускати, що лише

“якісь 5 % маєтків не будуть радянськими” [346, С. 183]. Зі ст. 18 випливало, що землі можуть бути не віднесені до категорії “а” лише в тому випадку, якщо загальна площа землекористування “місцевого населення” не забезпечує його “доконечну потребу”.

Колективізовані землекористувачі мали право на першочергове земленаділення за вищими нормами відводу (ст. 13) та “переважну перед індивідуальними користувачами всіляку культурну і матеріальну допомогу” (ст. 12), зокрема, на першочергове право користування реманентом конфіскованих маєтків. В число тих, хто мав право на земленаділення включалися прийшли наймані робітники (ст. 24). Норми розподілу повинно було визначатися “на їдця” [123, 1919 р., № 271, С. 341 – 352]. Положення інструкції щодо прав користування конфіскованим реманентом була підкреслена спеціальною постановою РНК від 11 березня 1919 р. “Про конфіскований в колишніх приватно-поміщицьких маєтках сільськогосподарський реманент”, що забороняла його розподіл між окремими господарствами [123, 1919 р., № 272, С. 353].

Вироблені на підставі Інструкції підзаконні акти йшли далі в напрямку вzakонення наступу на вільні форми селянського землекористування. Зокрема. “Інструкція для повітових земвідділів” орієнтувала їх на реорганізацію сільських громад за артільним принципом, з веденням робочих табелів, обранням голови артілі та перерозподілом земельних ділянок за допомогою жеребкування [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 49. Арк. 22].

Скорочення націоналізованого фонду земель на користь державного господарства відбувалось і через націоналізацію переробних підприємств. Відповідно до декретів, що визначали порядок націоналізації цукрових та спиртових заводів, за ними закріплювалась вся земельна площа якою вони володіли до аграрної реформи. Навіть в зміненому декреті Раднаркому “Про націоналізацію цукрових заводів” від 16 травня 1919 р. містилось положення щодо відводу цукровим заводам земель, де з 1915 р. вирощувався цукровий буряк для промислового споживання. За “Інструкцією щодо засобів

використання в 1919 році земельного фонду націоналізованих цукрових заводів” від 20 березня 1919 р. до відома та виконання земвідділами і робітничими управліннями Укрголовцукру” доводилося: “Всі передані цукровим заводам, відповідно до декрету про націоналізацію цукрової промисловості землі та ліси є недоторканим земельним фондом цукрових заводів України, що не підлягає роздрібненню та зрівняльному розподілу”. Його обробіток мав здійснюватися виключно заводоуправліннями або за допомогою найманої праці або, “в виключних випадках”, – оброблятися трудовими артілями і комунами [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 241. Арк. 41].

“В приватній балачці з т. Мещеряковим я пробував його застерегти від небезпеки від націоналізації цукрових маєтків. Він з добродушним докором сказав: “І чого Ви клопочетесь? Це ж 1 – 2 % землі, - хватить і селянам і нам!” - Очевидно, розрахунок робився не для України, а для чогось більшого” – зауважував з цього приводу Клуний в листі до ЦК УКП(б) [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 22].

Норми радянського аграрного законодавства було піддано різкій критиці фракціями УПЛСР та УПСР як на Харківському губернському так і на III Всеукраїнському з’їзді рад. Делегат Стрельцов, що виступав від фракції УПЛСР з приводу доповіді В. Мещерякова, рішуче заперечував проти базового принципу суцільної націоналізації земельного фонду, що робив державу повним розпорядником землі, а селянина безправним орендарем; проти цілеспрямованого зменшення призначеного до зрівняльного розподілу фонду конфіскованих поміщицьких земель на користь державних господарств, в тому числі на “розтягнутість” переліку земель в п. 25 “а” Інструкції від 6 березня. Зверталось також увагу на дії, що формально розходилися з проголошеними більшовиками гаслами, зокрема, на допущення найманої праці в радянських господарствах та послідовне обмеження прав робітничих комітетів радгоспів і зборів селян [346, С. 165-167].

Критика, проте, не призводила до корекції курсу радянської аграрної політики. За повідомленням Клуного в листі до ЦК УКП(б), стосовно роботи

комісії з розробки нового аграрного закону “...нам не вдалося внести жодних змін, бо ніяких доказів наших не слухали “більшевики на Україні” – тт. Мещеряков, Квірінг і Шліхтер. Таким чином земельний закон вироблявся і був проведений самими російськими більшовиками, які демагогічно не давали змоги українським комуністам внести жодних змін, які були б на користь революції” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 23].

В узагальненому вигляді розвиток продовольчого та аграрного законодавства УСРР в 1919 році знайшов своє відображення в декреті ВУЦВК “Про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалістичного землеврядування” від 26 травня 1919 р., [123, 1919 р., Ч. 2, №75, С. 648-669]. що за провідними положеннями та змістом повністю відповідав “Положенню про соціалістичний землеустрій та заходи переходу до соціалістичного землеробства” затвердженого ВЦВК РСФРР 14 лютого 1919 р [337, 1919 г., № 4, ст. 43; 5, С. 417-431].

За стт. 1, 2 Декрету, вся земля розглядалася як державна власність, що знаходиться в виключному “завідуванні і розпорядженні” державного відомства – Народного комісаріату землеробства. Декрет вводить поняття єдиного державного земельного фонду. “Всі види одноосібного землекористування є тимчасовими та такими, що відживають” – проголошувалось в ст. 3. Вводиться поняття “єдиного виробничого господарства” (ст. 5), як мети соціалістичного землеустрою. Вся політика соціалістичного землевпорядкування визначалася Декретом як “сукупність заходів технічного характеру, що спрямовані на поступове усупільнення одноосібного господарства”. Декретом надається перевага в земленаділенні “радянським” та колективним господарствам, декларувалася їх широка підтримка.

Положення в досить містить визначення принципів економічної діяльності радгоспів, комун, товариських господарств. Радгоспи, за ст. 33 р. IV, не мали самостійно провадити фінансову діяльність та здійснювати ринкові операції. Господарча діяльність радгоспів мала здійснюватись за “організаційним планом” (ст. 34), утверджувався кошторисний порядок їх фінансування, прибутки

радгоспів мали надходити “до казни” (ст. 33). Організовувати виробництво в радгоспах мав завідувач, що призначався; існував і виборний робітничий комітет, що не мав повноважень втручатися в виконання плану та в рішення завідувача в межах його компетенції (ст. 37, 42).

Отже, логічним наслідком творення державного сектору в сільському господарстві суттєве згортання напрямку аграрної реформи спрямованого на поліпшення земленаділення селянства. До літа 1919 р. за даними Наркомзему, було створено 1256 радгоспів, що отримали біля 1,2 млн. десятин землі [338, С. 198]. В остаточному підсумку, за оцінками радянських дослідників до 2,6 млн. десятин землі конфіскованих маєтків було передано новоствореним радянським і колективним господарствам та державним відомствам, зокрема, Головцукру [143, С. 58-59]. “Метод обрахунку “прирізок” (фактично їх не було!) був такий: з загальної площі губернії викинута площа радянських і цукрових господарств, і решта поділена арифметично між селянами. Грубо, але сміливо. На самому ж ділі ці гасла – глузування з селянства, яке лишалося наймитом в куркулів (Одеська губ.), або не мало ніякої прирізки” – констатував Клуний [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 25].

Хоча в кінцевому підсумку розмір земель, що їх було відведено під колективні та державні господарства за своїм розміром складав досить помірну частину загального землекористування в Україні, це не значило обмеженості цілей радянської аграрної політики за її здійснення. Протягом посівної кампанії весни 1919 р. визначення частки поміщицьких господарств, що мали відійти під державні господарства – радгоспи, тривало, а переважна частина земель, що передавалися селянам, відводилися “тимчасово”. “Тимчасове” земленаділення тривало і в травні, причому селян зобов’язували давати розписку під кругову поруку про обов’язковий засів наданої землі [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 3, Арк. 2-6]. До кінця травня не було ще розподілено 67% конфіскованих земель Чернігівщини, було виведено з-під розподілу 62,5 % конфіскованих земель на Харківщині і т. д [338, С. 218]. Всього в Україні за станом на 8 травня 1919 р. до землевпорядкування ще належало 14 138 155 десятин землі, при тому, що умовне

земленаділення часто мало вигляд іспольної оренди державних земель [283, С. 107-123]. За планами Наркомзему УСРР радгоспам у 1919 році намічалось передати 65 % усієї колишньої поміщицької землі [20, № 40, 31 травня 1919 р.].

Задовольнити очікування селян урядові кола УСРР сподівалися за рахунок здійснення “чорного переділу” селянських земель та відібрання “зайвих” десятин в селянських же господарствах, що мали посівну площу більшу за визнану “середняцькою”. Було організовано та здійснено заходи з вилучення “куркульських” земель. Навесні, зокрема, було вилучено 300 десятин в 48 “куркулів” Мачуської волості Полтавського повіту. Подібні рішення приймали й інші ради, зокрема, Переяславський повітовий з’їзд рад, Ізюмський волвиконком та ін [40, С. 77-79].

І в цьому випадку здійснення перерозподілу ув’язувалося з насадженням колективних форм господарювання. Рішеннями І-го повітового з’їзду земвідділів Ізюмського повіту передбачалося передати маєтки в артільний обробіток через відсутність реманенту, а “надлишки” від “куркульських” господарств до громадської запашки [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 264, Арк. 29]. За рішенням 1-го Ізюмського повітового з’їзду рад землі націоналізованих маєтків, що знаходилися в орендному користуванні мали перерозподілятися, враховуючи розмір оренди; “надлишки” мали бути пропонуватися “біднішому населенню” з обов’язком їх засіву “шляхом громадської запашки під керівництвом та контролем місцевого земвідділу”. Пропонувалось також вилучення “надлишкового” реманенту або його примусовий прокат [89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 12, Арк. 36]. 26 липня, вже в умовах коли УСРР було охоплено селянським повстанським рухом, питання про здійснення перерозподілу “понаднормових” селянських земель, відповідно до постанови з’їзду волземвідділів Сумського повіту, було поставлено на засіданні колегії Губземвідділу Харківщини за участю голови Харківського губвиконкому П. Кіна. Колегія передала вирішення питання про наявність “надлишку” посівів на рішення більшості сільського сходу, “бо на місцях при здійсненні цього питання може виникнути маса непорозумінь” [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 49]. Здійснюючи політику,

спрямовану на підрив “міцного” селянського господарства, Наркомзем УСРР провадив практику розподілу земель між громадами, а не поміж окремими господарствами, наполягав на визначенні одиницею земленаділення “їдця” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 108, Арк. 248].

Сам переділ земель часто мав передумовою складний та безглуздий з господарської точки зору їх перерозподіл між волостями та громадами, що супроводжувався конфліктними ситуаціями між селянами, громадами, радгоспами та комунами. Як от, наприклад, поділ конфіскованих поміщицьких земель між 13 волостями, проведений на районному з’їзді земвідділів Костромського повіту Херсонської губернії: великий за обсягом та складний перерозподіл землі не лише не призвів до скількись суттєвого зростання земленаділення селян та мав наслідком цілковите руйнування великих господарств (див. табл. 2.5), але й викликав низку конфліктів між волостями, що супроводжувалося свавільними захопленнями землі та численними безрезультатними розглядами питання на міжволосних з’їздах [259, С. 174].

Процес земленаділення активно використовувався для напів- або примусового створення колективних господарств із застосуванням таких важелів тиску, як надання конфіскованих земельних площ комунам створеним “прийшлим”, неземлеробським населенням та осередками КП(б)У; організація спільного обробітку землі ставилася як умова земленаділення місцевої громади. Установами Наркомзему щонайменш з кінця лютого поширювались серед селян провокаційні листівки, де їм пропонували організацію комуни як найкращий засіб отримати більшу кількість поміщицької землі; подібні речі В. Мещеряков пропонував російському селянству в “відкритих листах” колегії Наркомзему РСФРР 3 жовтня 1918 р. Селянам, що погоджувалися б на ор-

Таблиця 2.5

Зрівняльний перерозподіл земель між волостями Костромківського повіту Херсонської губернії.

Вступ. ость	Вол	Число душ	Кількість землі, десятин						
			надільної	приват- ної	всієї удобної	додано	1*	2*	3*
Михайлівська		17850	3887	54431	53518	-15165	0,2	3,0	2,4
Каменська		9400	17000	-	16073	+ 957	1,8	1,7	1,9
Грушевська		9465	5239	7228	14873	+ 2158	0,6	1,6	1,9
Мар'їнська		9030	9387		8920	+ 7328	1,0	1,0	1,9
Покровська		8950	12000	-	11638	+ 5164	1,3	1,3	1,9
						- 700			
Костромківська		11297	12600	-	12198	+ 10097	1,1	1,1	2
Ново- Воронцовська		17497	7187	31600	33933	- 7838	0,4	1,9	2,1
						+ 5987			
Золотобалківська		11205	37750	24300	25550	- 9287	3,4	2,3	1,7
Ново- Архангельська		12075	15700	-	15500	+ 3300	1,3	1,3	1,6
Архангельська		19320	12100	13100	24700	+ 5034	0,6	1,3	1,6
Високопільська		4725	22300	-	21608	- 10068	4,7	4,6	2,6
Ново- Миколаївська		10500	8000	11016	17616	+ 1277	0,8	1,7	1,9
Базулуцька		2381	2549	-	2529	+ 1756	1,1	1,1	1,9
Разом		143695	165699	141675	258656	0	1,2	1,8	1,9

* 1 - надільної на душу; 2 - всієї на удобної на душу; 3 - в підсумку на душу

З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918 – 1940 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Вип. 1. (1918 – 1925 рр.). – Херсон: Облвидав, 1957. – С. 43.

ганізацію комуни, обіцялася допомога в вигляді надання “грошей, машин, плугів, насіння” [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 241, Арк. 1; 89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 12, Арк. 9; 5]. Характерним щодо позиції місцевої влади було визнання, що його зробив на 2-му Ізюмському повітовому з’їзді 15 – 17 травня голова підвідділу землеустрою: “Уряд не зупинився на влаштуванні комун на колишніх поміщицьких землях, він взяв за мету насадити комуни і на ділянках селянського зем леволодіння... все, що залежало від нас в цій галузі, було зроблено” [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 49, Арк. 52]. Мета комунального руху часто розглядалась подібно до прийнятої 11 травня з’їздом комун Черкащини резолюції: “лише за комуністичного землекористування може бути викорінено старе, закореніле почуття власника в селянині і розвинути ся свідомість ведення справи в інтересах великої армії праці” [356, С. 177].

Використовувалося і відверте залякування. Численні повідомлення з місць вказують на поширення подібних явищ. “Зовсім невміло, а іноді й злочинно ставляться (представники місцевої влади) до питань нашої земельної політики. Нерідкісні випадки, коли надіслані агітатори замість роз’яснення користі комун застосовують погрози “загонимо туди багнетами””, констатовалося в доповіді до Відділу управління Харківського губвиконкому від 7 травня земвідділу Ізюмського повітвиконкому [89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 36, Арк. 30]. Голова Охтирської організації КП(б)У казав селянам, що “ми ваші хати спалимо і загонимо вас в одну велику хату, де ви будете жити комуною, а якщо не бажаєте, то нічого вам не буде дано радянською владою” [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 64]; агітатор Тепцов “на рішення зборів проти комуни нецензурно обляяв збори” (Ізюмщина) [89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 50, Арк. 7]; “Хто в комуни не записується – тому 10 куль в живіт” – так, за повідомленням в ЦК КП(б)У, агітатори радили селянам записуватися до комуни в Таврійській губернії [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 6]. Представник Чернігівського губземвідділу на 2-му з’їзді при Наркомземі стверджував, що по губернії їздили комуністи збройними загонами і давали поміщицьку землю селянам тільки для комуни”; в Лубенському повіті радянськими було оголошено всі маєтки.

За твердженням Клуного, “цього руху ніхто не спиняв, бо така політика місцевих діячів визнавалась центром дуже доброю” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 23].

Як показує розгляд справ колективних об'єднань, що зберігаються в фонді Ізюмського повітового земвідділу [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 266-317], при створенні колективних об'єднань, як “комун” так і “артілей”, переважно задіювався стандартний типографського друку “Зразковий статут трудової землеробської артілі” затверджений Колегією Наркомзему РСФРР 21 липня 1918 р., за яким передбачалося радикальне усупільнення майна, приватного життя і господарської діяльності комунарів, цілковита господарча несамостійність колективного об'єднання. В тому числі: за § 3 – “все належить всім і ніхто в комуні не може нічого назвати своїм за виключенням предметів власного споживання”, за § 17 – спільне харчування, § 16 – регулювання споживання загальними зборами, § 34 – заборона розподілу майна комуні в разі її ліквідації і т. ін [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 276, Арк. 3 та ін.; 5, 400-403].

Принципи статуту задіювались і на практиці. Рішення правління комуні “Кронштадт” (Ізюмський повіт) від 13 квітня про заборону комунарам відлучатися з комуні без дозволу правління було в цьому сенсі досить типовим [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 310, Арк. 12]; загальні збори комуні “Октябрь” (Ізюмський повіт) 15 травня розглядали питання про визнанні комунальною власністю “всього верхнього одягу та білизни, що знаходиться в одноосібному користуванні у товаришів комунарів” і т.д [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 301. Арк. 11]. Подібна місцева практика, за пізнішим повідомленням Клуного до ЦК УКП(б), цілком відповідала настроям верхівки КП(б)У в січні – квітні 1919 року; навіть артілі М. Скрипник називав “дрібнобуржуазною вигадкою та контрреволюцією”, а заготовлені для розсилки в повіти їх типові статuti “були т. Мещеряковим затримані, як такі, що не відповідають завданням революції” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 24].

Створені комуні досить виразно поділяються на чотири типи: створені з “прийшлого”, часто неземлеробського населення; створені за ініціативою та з

членів міського осередку КП(б)У; створені групою місцевих мешканців, що прагнули до зайняття земель маєтків на свою користь; та створені всією місцевою громадою задля здійснення земельного розподілу. Характерно, що в останніх двох випадках, “комунари” де факто не втрачали своїх земельних наділів, залишаючи їх у власному користуванні.

Створення господарства за комунальним статутом задля зайняття земель економії було, зокрема, використано організаторами Трудової артілі хутора Діброва, що складалася з 475 душ – всієї сільської громади. В заяві сільського виконкому від 28 березня 1919 р. рішення про її утворення мотивувалося тим, що “Ми, громадяни хутора Дібровки, бажаємо обробляти землю як хлібопашну, так і ланову, колишнього Полторацького і Бешкінського і Базилевича і Милого громадою хутора Діброва, в чому і просимо клопотати перед Ізюмським повітземвідділом” [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 278, Арк. 1].

Колективні господарства, створені партосередками, прийшлим населенням або групою “місцевої бідноти” характеризувалися вкрай низьким рівнем земленаділення та незадовільним господарським становищем. Наприклад, 1-ша Чепельська сільськогосподарська комуна (Ізюмщина) мала 15,75 десятин землі на 21 комунара та мотивом свого об’єднання визнавала те, що “деякі з членів артілі не мали можливості займатися одноосібним трудом через відсутність живого та мертвого реманенту” [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 241, Арк. 4]. Мотиви створення господарства 1-ша Барвенківська трудова артіль садівників та городників мотивувала “необхідністю добувати засоби до існування” [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 265, Арк. 9]. Вкрай низький рівень земленаділення комунальних, а часто і радянських господарств і їх забезпечення реманентом і худобою були характерними для всієї України. Часто їх розмір не перевищував 50 – 350, або навіть 20 – 30 десятин, що виключало їх раціональне використання та задовільне життєве забезпечення комунарів [372, Ф. 27, Оп. 1, Спр. 47, Арк. 74]. Безумовно, частина артілей мала фіктивний характер та створювалась з метою зайняття землі і отримання державної допомоги. Подекуди, такі артілі оформлювалися за індивідуально розробленими статутами, що затверджувалися повітовими

земвідділами та передбачали здійснення комерційної діяльності.

Створені господарства періодично вимагали в повітового земвідділу продовольчої допомоги та повідомляли про задокументоване каліцтво та вимушений забій худоби. Згадувана комуна “Кронштадт” вимагала від повітземвідділу гроші, насіння, продовольство, реманент і навіть чоботи і одяг для комунарів; комуна ім. Карла Маркса Ізюмського повіту, за протоколом Славянського волвиконкому від 12 квітня, не приступала до обробітку землі, посівне насіння відправила на помел, породисту птицю на їжу – волвиконком схвалив рішення розпустити комуну та передати землю для обробітку місцевій громаді [89, Ф. Р-1631 Оп. 2, Спр. 311, Арк. 36-37]. Щонайчастіше, відповідаючи на запитання спеціальної анкети Наркомзему, господарства констатували “вороже” ставлення місцевого населення, та конфлікти з громадами через конфісковані землі. “Населення до культурно-освітнього осередку ставиться злобно. Є прагнення до створення комуні, але населення, що бажає поділу землі, погрожує жорстокою розправою” – повідомляли до ЦК КП(б)У з Красновичського осередку [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 2].

Треба зазначити, що Бюро комун Наркомзему намагалося проводити переатестації та реорганізації артілей, що мали “підприємницький” характер та “куркулів” в своєму складі. В червні 1919 р. частину таких артілей було ліквідовано Чернігівським губземвідділом, аналогічні дії провадилися в Богодухівському повіті [283, С. 160].

Зважаючи на розмах руху опору, уряд УСРР з квітня 1919 р., під безпосереднім тиском ЦК РКП(б), розпочинає спроби політичного маневрування та часткових поступок селянству. ЦК РКП(б) настійливо домагався дотримання РНК УСРР проголошеного В. Леніним на VIII з’їзді РКП(б) в березні 1919 р. гасла “блоку” з так званим середнім селянством. Що виявилось, перш за все, в відомій телеграмі від 9 квітня 1919 р. за підписом В. Леніна та наркомзема РСФРР Середи всім губземвідділам та виконкомам, де містилася рішуча вимога припинити насильницьке створення колгоспів та вилучення для цієї мети земель з фонду розподілу. В найбільш гострому, аграрному, питанні радянський уряд

здійснював найбільш відчутні поступки селянству.

24 квітня в обіжній телеграмі констатовалося, що заводууправління “вперто не виконують вказівки та інструкції Квірінга та Мещерякова, посилаючись виключно на декрет про націоналізацію”, телеграма вимагала від земвідділів вказати “факти, імена, місце, де наші земвідділи безсилі зламати саботажний опір законним вимогам селян” [89, Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 49. Арк. 61]. Проте, до цієї теми Наркомзему доводилося повертатися і надалі. 24 липня було розіслано телеграму наркомзема УСРР Мещерякова, що вимагав від місцевих взяти до негайного виконання зміни до декретів про націоналізацію цукрової промисловості та повідомити населення про надання селянам 80 % посівів цукрового буряку [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 91].

Наркомзем переходить до концепції “поступової” колективізації, шляхом об’єднання селян в кооперативні об’єднання з більш “ліберальною” організацією господарського життя та меншим ступенем усуспільнення. Видається ціла низка “зразкових статутів” товариств подібного типу. Зокрема, 24 липня губземвідділам Наркомземом було розіслано з проханням перекласти українською мовою та ознайомити населення зі “Зразковим статутом товариства для спільного використання хліборобських машин та знаряддя”. Статут передбачав існування товариства як юридичної особи, розподіл прибутків між членами по закінченні операційного року та право на вихід членів зі своїм паєм [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 68]. Далі слідував “Зразковий статут кооперативного товариства садівництва, городництва та пов’язаних з ними галузей”, що пов’язував можливу ліквідацію утвореного кооперативу з законом від 30 березня 1917 року [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 145 – 146].

В квітні – червні 1919 року в політиці Наркомзему робиться наголос на поступове усуспільнення виробництва в сільському господарстві шляхом розвитку кооперації та встановлення державного контролю над нею. Обіжником від 29 квітня за підписом В. Мещерякова губземвідділам пропонувалося “реєструвати, брати під контроль і фактично контролювати все сільськогосподарське виробництво кооперативів” [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 1,

Арк. 126]. 6 червня, спираючись на рішення з'їзду представників губернських та повітових земвідділів 19 – 23 травня, було констатовано, що “до цього часу організація сільськогосподарської кооперації йшла без будь-якого плану, без системи, без відповідного керівництва і державного контролю. Внаслідок цього сільська кооперація стояла не на відповідному рівні. В кооперативи часто попадали люди, що нічого спільного з нею не мали, вносячи цим до кооперації зовсім чужі їй елементи... Необхідно створення нової кооперації, на нових трудових засадах, на чистих кооперативних принципах. З цією метою визнано бажаним всю трудову сільськогосподарську кооперацію цілком зосередити в руках Наркомзему і його органів”; передбачалося створення секцій сільськогосподарської кооперації при земельних відділах. Але при цьому обіжником пропонувалося досить обмежене коло завдань в руслі цієї політики, що головним чином зводилися до сприяння, організації та налагодження контакту між кооперативними організаціями [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 126].

2.5. Органи державної влади та стан адміністрування на селі.

Серед чинників, що впливають на здійснення державної політики не останнє місце займає ефективність державного управління, що залежить від дієздатності органів влади всіх рівнів, ставлення до них населення, існування корупції. Цим сторонам здійснення радянської політики дослідниками приділено порівняно мало уваги, хоча вони були одними з вирішальних чинників, що визначав соціально-психологічну та політичну ситуацію на селі.

Передумовами розвитку деструктивних процесів в радянському державному апараті в час здійснення політики “воєнного комунізму” слід вважати як докорінні зміни в господарстві, що здійснювалися радянською владою, так і політичні механізми їх впровадження. Необхідно виділити чотири аспекти проблеми, що розглядається: це вплив на становище у радах адміністративно-політичних механізмів утримання контролю КП(б)У за

радянською вертикаллю влади; це розклад низових органів влади – рад, комбідів та осередків КП(б)У; корупційні явища в продовольчих організаціях; формування національно-корпоративних груп в державному апараті.

В умовах, коли вже в лютому – березні 1919 р. незадоволення широких мас селянства політикою КП(б)У призводило до швидкої втрати більшовиками популярності серед мас селянства, КП(б)У була змушена систематично вдаватися до неправових засобів утримання власного контролю за органами місцевого самоврядування та державної влади, повністю використовуючи як створені надзвичайні владні процедури та інституції, так і репресії.

На систематичний та масовий характер спрямованих на придушення волевиявлення селянства дій звертає увагу резолюція II з'їзду фронтників-повстанців і рад Гуляйпільського району від 15 лютого 1919 р.: “Нами не обрані, але призначені політичні та різні інші комісари спостерігають за кожним кроком місцевих рад і нещадно розправляються з тими товаришами з робітників і селян, що виступають на захист народної свободи...” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 249, Арк. 3]. Розгляд матеріалів радянських джерел, зокрема, Інформбюлетенів ЦК КП(б)У та інформаційних зведень НКВС, вказує на поширеність такої практики по всій території України. Кампанія зі створення контрольованого складу рад активно розгорнулася вже напередодні виборів до III Всеукраїнського з'їзду рад і тривала протягом всього 1919 року. Як приклад, можна згадати такі факти: в Смілі 21 лютого “на з'їзд було послано представника від кожного радянського закладу, щоб збільшити кількість комуністів”; Полтавський губревком видав обіжник про заборону селянських з'їздів та про обрання депутатів лише з комуністів; зокрема було заборонено з'їзди в Кобиляках та Костянтинограді; розігнано було раду в Черкасах, бо там була “публіка, що мало визначилась” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 7; 373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 7]. “В раді небажані люди, осередок ухвалив рішення про арешт цих людей” повідомлялося стосовно ради в Старому Мерчику 19 – 25 травня [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 1].

З весни 1919 р. неодноразово фіксуються випадки відкритого чи таємного співробітництва представників місцевої влади з отаманами селянських

формувань, чи спроби проведення опозиційного до офіційної політики курсу. Так, визнавав владу отамана Зеленого та допомагав йому голова Ржичівського виконкому Іваненко, в Макар'ївській волості голова волвиконкому, колишній сотник війська УНР, розбив село на взводи, що були озброєні навіть кулеметами і т.д [278, С. 7].

З проблемою опозиційності селянства до здійснюваного курсу та неприйняттям “класової” політики більшовикам довелося зіткнутися і при формуванні “класових” владних інституцій – комбідів, незважаючи на широкі можливості, надані законодавством щодо формування їх складу, та виразну спрямованість на залучення до співробітництва найбільш незаможних елементів села. За підсумками піврічної діяльності комбідів, що були відображені в доповідях інструкторів Інформаційно-інструкторського відділу Харківського губвиконкому, в переважній більшості обраних комбідів біднота “утопала між куркульнею та середняками”; “негативно” відбивалося на складі комбїду проведення їх виборів на загальних зборах. “...відтак біднота не зможе створити свій комбід, тому що після того, як селяни розділили частину ланів та земель та зайнялися поправкою власних господарств, а куркульня керуванням, і всі їх обрані будуть у них на поводі” – доповідав інструктор Харківського губвиконкому Макаренко 16 липня, підкреслюючи ситуацію, що склалася [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 39, Арк. 1]. Можна погодитися з констатацією, зробленою інструктором Харківського губвиконкому в доповіді про становище в Зміївському повіті від 27 лютого 1919 р.: “гострої класової боротьби на селі немає, і мабуть і чекати не треба” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 18]. Повідомлення інструкторів малюють досить однорідну картину: спроби створення органів влади за “класовою” ознакою зазнавали невдачі. На селі був відсутнім помітний соціальний прошарок, в інтересах якого здійснювалась політика радянської влади. “Комбідів в поточний час майже немає. З колишніх 13 комбідів відповідали своєму призначенню не більш 2-х, але й ті розпалися” доповідав інструктор з Тростянецької волості. Постійно відзначаються безсистемність діяльності, безладдя, розтрати, слабкість радянських органів

влади, особливо комбідів [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 39, Арк. 6, 8, 11, 12, 16]. Обрані селянами комбіди “не відповідали своєму класовому призначенню”, тобто були нелояльними до влади, в той же час призначений склад комбідів відзначався наявністю “випадкових” людей, “безладом” в діяльності, систематичними зловживаннями.

З березня 1919 р. ЦК КП(б)У ініціює кампанію “чисток” комбідів, посилення партійного керівництва їх діяльністю, в більшовицькій пресі організується систематична публікація матеріалів про переобрання “куркульських”, тобто політично неблагонадійних, комбідів [40, С. 41]. Аналогічне становище мало місце і в радах, кваліфікованих радянськими повідомленнями як “куркульські” [276, С. 273-277]. За повідомленням із Зміївського повіту (квітень 1919 р.) “відбуваються часті перевибори рад. Обиралися ради то виключно куркульські, що за допомогою розісланих з повіту інструкторів та бідноти переобирались, то гарні радянські працівники, яким заважали працювати куркулі” [276, С. 275].

Після травневої військово-політичної кризи, спричиненої повстанням отамана Григор’єва, створення комбідів було призупинено або обернуто назад. За ретроспективною оцінкою, наданою на засіданні Харківського губкому КП(б)У в кінці червня 1919 р., повстання григор’євців мало вирішальні наслідки для зриву зусиль, спрямованих на посилення радянських органів влади на селі [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4]. Хоча за станом на початок червня 1919 р., як вказувалось в матеріалах з’їзду представників волвиконкомів 31 травня – 6 червня 1919 р., “продовольчі органи класової боротьби” - комбіди було створено в половині українських сіл, налагодити за їх допомогою ефективно “викачування” продовольства не вдалося; навіть більше, О. Шліхтер визнавав, що в розпорядженні його відомства не було місцевих органів влади, на які можна було б спиратися в здійсненні продовольчої політики протягом всього періоду існування радянської влади в 1919 році [384, С. 269].

В умовах зростання селянського руху опору політиці КП(б)У в Україні репресивний характер створеної системи влади, “радянською” за формою,

посилювався. “Селяни, виведені з терпіння, зі злобою кажуть, що “гірше за колишнього царизму стало, нам не дають говорити, надзвичайка заарештовує без будь-якого розгляду” – доповідав в ЦК КП(б)У інструктор І. Сочинський про становище в Новомосковському повіті 27 травня [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 34]. Особливо значна хвиля “очишень” та “реорганізацій” охопила ради після придушення григор’ївського повстання [283, С. 242]. Тенденція щодо фальсифікації демократичного радянського самоврядування набувала великого розмаху, чому сприяла сформована в січні – лютому 1919 р. законодавча база. Радянська влада втрачала свою демократичну природу та фактично переставала бути радянською за змістом, виступаючи лише політичною формою організації партійної диктатури.

Часті і систематичні розпуски опозиційних до політики уряду рад, задіяння політичних репресій, призводили до остаточного зникнення відповідальності владних інституцій перед виборцями, до появи штучного, призначеного складу виборних органів влади, до виникнення явища, що отримало назву “комісародержавія”; характерним прикладом якого є поведінка т. Мірошніченка, що на свято Трійці дозволяв собі “вскочити в церкву з револьвером в руці і в усе горло викликати тих, чиї вози були коло церкви” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 28]. Встановлений в країні режим все більше спирався на різного роду призначенців, люмпенів, колаборантські елементи.

Стан органів державної влади відповідав їх політичній природі. Розгляд даних джерел дозволяє зробити висновок, що протягом 1919 р. в Україні систематично спостерігався процес розкладу радянських, партійних та військових організацій. Пияцтво, пограбування і “реквізиції”, довільне використання службового становища, безвідповідальність службових осіб були буденним явищем. На екстреному засіданні Харківського губкому та Сумського повіткому КП(б)У в червні 1919 р. становище було охарактеризовано таким чином: “Радянська робота – відсутня, грабунки, розбій, хуліганство спостерігаються майже в усіх обстежених місцях. Міліція повітова не на висоті становища... В середовищі радянських і партійних працівників спостерігається

пияцтво... Конституція в селянських масах досі не впроваджена...” Визначаючи настрої селянства, члени бюро Харківського губкому КП(б)У констатували: “Денікіна не чекають, але думають, що буде хоч якась влада” [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 13].

“В цій організації виключно всі злодії, мешкають по домівках, а продовольство вимагають від виконкому, коли в нього немає змоги їх задовольнити, то ЧК зняряджає воза і відбирає в селян їх продовольство... Селяни... клунки збирають бігти з цього району” – цитована заява щодо стану справ в партосередку члена КП(б)У Арсенія Юрченка з Козелецького повіту Чернігівської губернії від 22 червня спрямована в ЦК [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 49] та багато їй подібних описували більш-менш типове для стану радянської влади на місцях становище. “Кругом по селах йдуть грабунки”; “Міліція – п’янь, не працює” (Харківська губ.) [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 67; 373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 5]. “Комісар сидить на комісарі, все це страшенно гальмує роботу” (Слизаветград). “Рада бездіяльна, розвинуто аферизм, диктаторство, розпуста, пияцтво. ЧК нікуди не годиться. Земельні комітети не діють” (Чугуїв, 27 травня). “Становище в партії катастрофічне, прийом в партію неправильний” (Золотоноша, 28 травня), звідти ж: “Виконком роботи продуктивної дати не може, тому як більшість людей не відповідають своєму становищу, які самі зізнаються, що в керуванні або відділах “нічого не розуміють”; “Деякі товариші казали, що “службовий бюрократизм необхідний для диктатури пролетаріату”... В парткомі на засіданнях звалка – один викриває іншого у всіляких неподобствах. Сварки поміж робітниками на особистому ґрунті. Працівники не дають собі ради в тому, що кажуть” (Зіньків). “Партійні працівники, росіяни та євреї, ворогують, розділившись на два табори” (Лохвицький повіт) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 49 - 54]. “Населення не розуміє, боїться” (Умань) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 11, 49 – 50, Спр. 283, Арк. 55].. “Міський виконком бездіяльний. ЧК разом зі своїм головою займається пияцтвом. Розташовані частини роблять насильство над місцевим населенням” (Біла Церква).”Місцева міліція бешкетує. Ревком безсилий” (Білопілля) [372, Ф.

2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 17].

“Комісари пиячать – довіра серед населення остаточно підірвана як до рад, так і до Комуністичної партії. В партії розкіл, відсутня партійна дисципліна” (Конотоп) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 58]. “В Охтирському повіті земельне питання зовсім не вирішене... Земля цукрового заводу не обробляється... В радянських закладах – колишні службовці Харитоненка” [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 13]. В селі Степ Сумського повіту члени виконкому “не лише не виконують своїх обов’язків, але й старанно поглинають самогон та прагнуть лише до власного збагачення” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 44]. “Інертне ставлення влади до нужд населення, а в околиць селах обурює байдужість до потреб бідняків... (Відомий випадок, коли агітатор наказав селянину перенести себе через Десну, що почала танути...)” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 8]. “В виконкомі більшість – куркулі та спекулянти, а якщо і є чесні, гарні хлоп’яти, то вони настільки недосвідчені, що не знають, з якого кінця почати, щоб хоч якось облаштувати свій повіт” - повідомляла з Бахмута інструктор Жиготська 19 січня [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 272, Арк. 81]. “...є факти, де особи, що знаходяться зараз при владі, обіцяють влаштувати на службу осіб прекрасної статі... практично влаштовуються на роботу і за грошову винагороду...” (звіт Кустова до ЦК РКП(б)) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 280, Арк. 11 – 12]. В повітовому Валківському ЧК займалися “грамофонною грою та танцями” в службовий час, реквізували коней та каталися на них по місту “з невідомими жіночими особами на килимових санях з дзвониками”, займалися довільними реквізиціями; старого більшовика Кулинича, що спробував протестувати проти бурхливої діяльності ЧК, кинули до в’язниці і ледь не розстріляли [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 52].

“Слід звернути серйозну увагу на організацію та діяльність комбідів по селах. Завжди та всюди в комбіді проходять вискочки, ледарі і п’яниці, що пропили в минулі часи свою землю, на котрій не бажали працювати. Повна відсутність чесності, сумління.. У власній діяльності не дають звіту навіть громаді... Мені особисто доводилося зустрічати по селах реквізиції ...: в

старанного трудівника-селянина, що має 2 – 3 десятини землі, є хліб і навіть малі надлишки. Ці надлишки вважають за куркульські (бували часті випадки) і віддаються тому, хто має 5 – 6 десятин, але він ледар-п'яниця, якщо і не продав своєї землі, то не зорав та не засіяв, тому й не має хліба... бувають випадки, коли безсовісні особистості між цією “біднотою” конфісковують або реквізують речі, продають, протринькують й навіть пропивають...” – писав до ЦК КП(б)У доповідач з Подільської губернії 15 серпня 1919 р [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 40].

“Про комунізм мають мало розуміння навіть співчуваючі” – доповідали в ЦК з с. Черняхівки (Полтавська губ.) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 14].

Існування “псевдокомуністів”, що діють “не розуміючи принципів радянської влади”, як системного явища, ретроспективно наголошувалось Х. Раковським [278, С. 54-55, 57]. Гострота проблеми, що складалася в державному управлінні в УСРР була акцентована керівними діячами РКП(б). Г. Зинов'єв в статті “Кто наш главный враг на Украине?” писав: “Нема більш шкідливої для радянської влади на Україні фігури, ніж фігура горезвісного “комісара”: одягненого з голки, з ситою фізіономією, з темним минулим, тупого, самовдоволеного, що не вміє розмовляти з народом, не розуміє сутність комунізму, в глибині душі готового на все, і що дивиться на радянську владу як на смачний пиріг, з котрого треба врізати собі якнайбільший шмат. За цією фігурою “комісара”-кар'єриста, “комісара”-хабарника і спекулянта іноді не бачити вже фігури справжнього комісара” [121, С. 7].

Безлад панував і в органах державного управління. Зокрема, в такому ключовому, стосовно здійснення радянської політики щодо селянства закладі, як Наркомпрод, за доповіддю другого заступника народного комісара цього відомства боротьбіста Кудрі від 19 травня 1919 р., “Управління розподілу не об'єднані плановим розподілом всіх галузей харчування, в кожному управлінні є свої відділи, котрі не розподіляють того, що належить, і постачають різні установи і організації без всякого зв'язку з загальною продовольчою політикою” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 2].

В ситуації, що склалася, цілком закономірним був швидкий розвиток більш організованих та небезпечних форм корупції в державному апараті, що особливо виявлялося в продовольчих установах.

“Надзвичайні” повноваження, що щедро роздавалися вповноваженими Наркомпродом заготівельними організаціями своїм агентам “не раз опинялися в руках хитрих хлібних спекулянтів” [384, С. 257]. Наявність корумпованих працівників в продовольчому апараті та здійснення ними нелегальних операцій з продовольством відзначаються неодноразово [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 4]. Відомства вели між собою готівкові розрахунки, що створювало всі необхідні умови для неконтрольованих тіньових операцій [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 4]. Вже 19 лютого 1919 р. Наркомпрод РСФРР телеграмою № 584 був змушений рішуче заборонити “безсистемну” роздачу великих грошових авансів продорганами, що відбувалася поза установами казначейства та Народним банком; мала місце і несанкціонована видача дозволів на вивезення великих партій продовольства в РСФРР [89, Ф. Р-1, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 34, 334; Ф. Р-1631, Оп. 2, Спр. 264, Арк. 30].

“Наводжу один лише факт: один з Російських кооперативів купив в Українбанку коси, перепродав їх агенту другого кооперативу, а останній пропонував ті ж коси Українбанку, звичайно, за ціною 100 з лишком відсотків, не вивозячи їх зі складу Українбанку”, зазначав в своїй доповіді другий заступник наркомпрода Кудря. Махінації з продовольством проводилися і Снабармом [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 3]. Незаконні операції з хлібом, продовольством та товарними і фінансовими фондами, що обслуговували здійснення державної хлібної монополії в 1919-му році широко охопили як центральні так і місцеві установи та радянські органи влади, гостро відбиваючись на настроях селян та їх довірі до радянської влади в цілому.

“В наших закладах великі негаразди. В повітраднаргоспі та продвідділі прилаштувалися спекулянти, мародери, що припасли мандати і зараз стоять на чолі справи... що сумлінно готують зараз голодні заворушення” – доповідали в ЦК КП(б)У з Бахмута 5 травня [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 280, Арк. 19]. З Прилук 22

червня повідомляли про незаконні витрати посадовцями великих грошових сум, “за дозволами ЧК всім його членам видавалися в великій кількості товари і т. ін. Все це “хвилює місцеве населення, породжує ненависть до радянської влади і зневагу до її представників” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 29, Арк. 216]. Про відібрання членами Опішнянського партосередку в селян продуктів та волів на ярмарку повідомляли 24 квітня на засіданні Зінківських окркоматів з Полтавщини. “Хліб, що вивозять з села в місто – продається по дорозі” (Бахмацька волость) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 62, Арк. 53, 145]. “Саботаж” та “спекуляція” в повітових продкомах поряд з “непридатністю та недоцільністю” твердих цін, “сваволею” в здійсненні продовольчої політики, “обурливими діями продзагонів”, що, зокрема, відзначилися безоплатним вилученням хліба, відзначалися з’їздом повітвоєнкомів Київської губернії, що відбувся 10 – 11 травня 1919 р [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 27].

Поряд з “комісародержавієм” та корупцією, таким, що характеризує загальне становище адміністрування в УСРР проявом було і спирання кадрової політики більшовиків на представників національних меншин України та надісланих з РСФРР “фахівців”, що резонувало з тенденцією щодо переслідування українських культурних традицій.

Набули розмаху переслідування за національною ознакою. Зривалися і топтали портрети Т. Г. Шевченка, “арештовувалися люди, що стояли на класових та комуністичних позиціях лише за те, що вони українці”. Навіть доходило до того, що за мовним принципом дискримінувалась україномовна газета “Боротьба” (орган боротьбистів) по відношенню до російськомовної “Борьби” (УПЛСР) [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 3]. Надзвичайний уповноважений з продовольства більшовик Кліманов на відношення Липовецького упродкому відповідав: “папірець розібраний мною бути не може, через нерозуміння галицької мови, а тому дати визначеної відповіді на самостійницьку мову не можу”. Така заява викликала обіжне роз’яснення ЦК, що рекомендувало рахуватися з “національним почуттям, оскільки останнє ще не зжите широкими прошарками населення, на які ми спираємося” [373, Ф. 1, Оп.

20, Ч. 1, Спр. 157, Арк. 155].

Незбалансованість твердих цін і державних товарних фондів для їх покриття та жорсткий адміністративний примус на всіх етапах здійснення хлібозаготівель супроводжувалися не лише швидким зростання “чорного” ринку за участю так званих “клуночників”, але і до зростання корупції в продовольчому апараті та виникнення груп корпоративного та національно-корпоративного характеру, що використовували державну службу у власних або групових цілях. Це в свою чергу виступало неабияким чинником зростання міжнаціональної напруги.

“На моїх очах відбувалося конструювання Київського губпродкому, членом колегії якого зав. відділом фабрикатів був т. Юделевич... як наслідок: з 150 приблизно співробітників губпродкому, 120 – євреї... Таку ж картину можна побачити і в Наркомпроді, і в Раднаргоспі, і в низці інших радянських закладів... з прикриття доводиться констатувати, великою мірою розвинутий протекціонізм, завдяки якому при властивості євреїв... заповнення закладів відбувається саме євреями... останні з розвинутою схильністю до спекуляції...” (звіт в ЦК РКП(б) Кустова, “члена партії Шелковского р-на”) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 280, Арк. 11 – 12]. Антисемітизм охоплював навіть КП(б)У. ”На засіданні парткому і відповідальних працівників виявився деякий антисемітизм в середовищі членів партії. Чернишев виголосив погромну промову, в якій сказав, що ви, євреї-комуністи, самі винні, що євреїв ріжуть і т. д., бо погано боретеся з вашими спекулянтами; євреї всі майже спекулянти... Його промову залюбки підтримала частина аудиторії” (з доповіді Зміївського повітового комітету КП(б)У 11 травня 1919 р.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 21]. Антисемітизм панував в Сумській ЧК, де били євреїв “кажучи: “Ах, ти жидівська харя”” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 294, Арк. 4].

“Міліція має чисто національний характер (більшість складається з євреїв) і ставлення її до селянства доволі тенденційне” – повідомляли з Чорнобильського повіту до ЦК 1 серпня [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 157, Арк. 155]. “Внаслідок поголовного розгону всіх рад, де не було більшості комуністів і призначення комуністичних ревкомів і ЧК загрожуючи зростає антисемітська пропаганда,

тому як в комісари і ЧК і ревкоми от комуністів попадають головним чином євреї, як найбільш активний елемент міст” – зазначав М. Полоз в листі Й. Сталіну 15 лютого 1919 р [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 2].

За висловом М. Стахіва, “Совнарком Росії цілком планово послуговувався в своїй окупаційній політиці в Україні поплентацьким жидівським елементом” [332, С. 315]. Ситуація набувала політичного звучання. “Помічник комісара інженерного управління” Г. Юрченко подав датовану 28 червня 1919 р. заяву адресовану Х. Раковському, де зауважував: “Я сам веду часті бесіди з селянами, з яких я виніс рішення, що до тих пір, доти в нас не буде спокою в народі, доки в нас буде при владі одна єврейська нація... ці люди ідейні, всі, що стоять при владі, але наш селянин ніколи не зможе ніколи погодитися з тим, щоб при владі були одні євреї...” Автор прохав “замінити відповідальних євреїв і комісарів за можливістю росіянами та українцями, щоб народ знав, що вони керують країною, а тепер розмови такі, що країною керують і долі всього народу залежать від надзвичайно маленької частки єврейського населення, що обурює населення України, тому як всі майже відповідальні посади займають євреї”.[372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 89].

В цілому, симптоматичними щодо стану радянського урядування в Україні є доповіді, що їх спрямовували до ЦК РКП(б) уповноважені ЦК в Україні. “Взагалі в дрібних і навіть великих пунктах України, нажаль, населення повинно міркувати про ради та про комуністів-більшовиків, маючи часто дуже погані екземпляри як тих так і інших”, підсумовував свої враження від поїздки в Україну “член пітерської організації” Д. Клойзнер в своєму повідомленні в ЦК РКП(б) 20 червня. Рішучіше охарактеризував стан справ Є. Гурін, відповідальний працівник ЦК РКП(б), якому “місцеві кадри” порадили: “не заважайте нам займатися справами, а то ми спробуємо вас уйти”, бо претенденти “вбивства з-за рогу” радянських працівників вже були. Гурін констатував “зрадницьку, контрреволюційну політику деяких членів КП(б)У, а часто і цілих організацій” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 280, Арк. 7, 15].

“Залишилося враження щодо неясності завдань, що здійснювалися в

Україні: якщо хотіли просто зробити Україну колонією, то це не в'яжеться з уявленнями про радянську владу, як історичне явище... творилося все так, нібито радянською владою керували в Україні досвідчені чорносотенці, що підготовляли контрреволюцію” – цим симптоматичним зауваженням підсумовував свої враження Клуний в листі до В. Леніна від 16 грудня 1919 р [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 4]

Таким чином,

1. Не знаходить переконливого підтвердження точка зору щодо спричиненості політики “воєнного комунізму” в сільському господарстві військово-економічними обставинами. Розгляд становища народного господарства Російської імперії та аналіз програмних засад політики РКП(б) дає можливість зробити висновок, що політика “воєнного комунізму” має ідеократичний характер; її змістом є впровадження в життя доктрини соціалістичного будівництва, розробленої В. Леніним. В сільському господарстві передбачалися наступні перетворення: ліквідація ринку продовольства і введення державної продовольчої монополії, колективізація сільськогосподарського виробництва, передача основних важелів влади до рук лояльних РСДРП(б)-РКП(б) та зацікавлених в перетвореннях соціальних груп та владних інституцій. Здійснення цих заходів перевищувало економічні можливості держави, було причиною, зокрема, штучного дефіциту продовольства та зменшення сільськогосподарського виробництва.

2. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві України в 1919 р. відбувалися більш послідовно та радикально, їх програмною базою були сформовані за результатами здійснення радянської політики на селі в кінці 1917 – 1918 рр. прагнення до “емансипації” соціалістичної держави від дрібнобуржуазного села, тобто створення великого державного господарства, що дозволяло б забезпечувати міста продовольством не йдучи на компроміси та поступки селянству. Цілі політики КП(б)У на селі не були тактично обмеженими. В практичному сенсі, її провідними напрямками було вилучення

товарних фондів селянських господарств та прискорена колективізація сільськогосподарського виробництва. Здійснення означених заходів забезпечувалося курсом КП(б)У на концентрацію влади. Незважаючи на існування вертикалі рад, широкі маси селянства були фактично відсунуті від участі в формуванні державної політики.

3. Провідні дії, що формували комплекс заходів продовольчої політики, здійснювалися за несприятливих умов, пов'язаних зі згоранням товарного виробництва в сільському господарстві та суттєвим недобором зернових. Будучи заснованими на безкомпенсаційному вилученні продовольства, вони суперечили життєвим інтересам селянства. Характерна риса її здійснення в Україні – поєднання адміністративно-економічних методів з жорсткими реквізиціями продовольства, – призвели до дестабілізації економічного становища, зростання “тіньового” обігу в пов'язаних із сільським господарством товарних ринках.

4. В Україні на практиці відбувалася відмова від здійснення зрівняльної аграрної реформи. Порівняно невеликий в кінцевому підсумку обсяг землі, що було відведено під державні (радянські) господарства та колективізовано, не відображає дійсного розмаху кампанії по створенню державного сектору в сільськогосподарському виробництві та тиску, що чинився на селян.

5. Здійснення політики “воєнного комунізму” відбивалося на соціально-політичній базі радянської влади на селі та ефективності і дієздатності державного адміністрування. Що виявилось в зростанні антидемократизму системи рад, більшовицький склад яких підтримувався штучно, за допомогою репресивних заходів, прогресуючому їх розкладі та корумпованості.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ ПОЛІТИЦІ “ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ, 1919 Р.

Задля дослідження того значення, що здійснення політики “воєнного комунізму” мало для українського селянства в 1919 році, головну увагу доцільно зосередити на аналізі її впливу на провідні аспекти розвитку селянського руху. А саме: його соціальної бази, динаміки, організаційно-політичного структурування, ідеології та соціальної психології.

Аналіз історіографії теми показує, що саме ці аспекти або не знайшли глибокої теоретичної розробки, або розроблялися в межах концептуальних положень, що ґрунтувалися на наданих радянською пропагандою часів Громадянської війни визначеннях. Так, відсутня наукова періодизація українського селянського руху в 1919 році, збіднілим та викривленим є визначення його соціальної бази, ідеології, політичної програми, організаційно-політичної та територіальної структури, взаємодії з провідними військово-політичними силами в ході боротьби за владу в Україні; невизначеним є і місце селянського повстанського руху в цій боротьбі, його історична роль та значення. Поставлені питання залишаються актуальними і на сьогодні.

3.1. Соціально-політичне становище українського села

Радянською історіографією обґрунтовується необхідність здійснення активних заходів з подолання економічної експлуатації незаможних верств селянства і придушення класового опору сільської буржуазії. Ця точка зору базується на поділі селянства на три класові категорії: куркулів, середняків і бідноту, що мали різні цілі в революції: “союзником робітничого класу виступає... сільська біднота при прихильному нейтралітеті середняків”; на етапі соціалістичної революції “загострюється класова боротьба між біднотою і куркульством”, викликана запровадженням радянською владою заходів,

спрямованих на “зміцнення союзу селянської бідноти з робітничим класом”; [36, С. 508-509]. такий погляд тісно пов’язаний з з ідеологією та практикою здійснення політики “воєнного комунізму” на селі. В 1919-му році розпалювання “класової боротьби” на селі стало першочерговим завданням низових партійних організацій КП(б)У і контрольованих ними рад, основою політичної лінії КП(б)У стосовно селянства.

В законодавчих актах УСРР виданих 1919 року було визначено формальний майновий ценз для виявлення представників сільської буржуазії. Зокрема, в декреті “Про розкладку зайвини врожаю 1918 та попередніх років” від 12 квітня 1919 р. дискримінаційним нормам вилучення продовольства підлягали господарства з посівом більшим за 10 десятин. За “Інструкцією НКВС сільським комітетам бідноти” від 1 червня 1919 р., селяни з неподілених господарств з засівом 5 – 10 десятин не вважалися “біднотою” та не мали права бути обраними до складу комбідів. Селяни ж з господарств, що мали засів понад 10 десятин не мали права і обирати, отже, вважалися “багатіями” [123, 1919 р., № 324, С. 520].

Розроблена М. А. Рубачем зведена таблиця класової українського села в 1917 році, висновки якої стали визначальними для радянської історіографії питання, визначає питому вагу соціальних груп в українському селі в 12,2 % “куркулів”, 29,9 % середняків та 57,1 % бідноти. Провідним чинником для поділу є землеволодіння та посівна площа господарств (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Соціальний поділ селянства України за посівною площею (в десятинах)

Соціальна група	Лівобережжя	Степ	Правобережжя, Полісся
біднота	0 – 3	0 – 4	0 – 2
середняки	3 – 9	4 – 12	2 – 6
“куркулі”	більш 9	більш 12	більш 6

Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції. / Наукові записки Інституту історії і

За даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, що стосовно українських губерній були піддані вибірковому обрахунку, ситуація з провідними господарчими показниками (землеволодінням, землекористуванням, орендними відносинами, кількістю людей та рогатої худоби) виглядає таким чином (див. рис. 3.1 – 3.3, дані надано в абсолютних цифрах підрахованих відомостей, дані щодо Степового регіону неповні) [258, С. 108-111, 116-117].

Як бачимо, в усіх регіонах України в соціальній структурі домінуючу роль і за економічними показниками і за демографічною вагою відіграють дрібнопосівні господарства. Господарства з посівом більшим за 12 десятин посідають порівняно незначну частку в селянському землеволодінні, землекористуванні, чисельності господарств та людності. Так, за досить помірної, а на Правобережжі незначної, ролі орендних відносин, порівняно “великопосівні” групи (з посівом більшим за 12 десятин) беруть в них невелику участь. Найбільшими здатчиками землі виступають дрібно- або безпосівні, а найбільшими орендарями “середняцькі”, за радянською класифікацією, господарства. Дрібнішим господарствам було вигідніше здавати свою землю орендарям та продавати свою робочу силу, ніж доводити розмір свого землекористування до “середнього” рівня шляхом оренди. Вартість найму робітників та оренди землі протягом передвоєнного часу та війни невинно зростала [399, С. 59 – 60]. Орендні відносини призводили до перерозподілу земельного фонду від найбільш дрібних до так званих середняцьких господарств та незначним чином збільшували землекористування господарств “заможних”. Схожа ситуація спостерігається і з робочою худобою та необхідним (не складним) реманентом: вони концентруються знов таки в “середняцьких” господарствах; парк робочої худоби “заможних” господарств цілком відповідає їх місцю в землекористуванні українського села і є в загальному обсязі незначним. Відносна господарська забезпеченість засобами виробництва є

достатньою для всіх категорій господарств (див. табл. 3.2). Отже, господарська ситуація в селі в цілому вказує на відсутність економічної бази “експлуатації” соціальних груп всередині селянства та монополії певного соціального прошарку в ньому на засоби виробництва.

Середній розмір господарств найбільшої групи “30 та більше десятин” становив в Поліссі 57 десятин, на Правобережжі – 21, на Лівобережжі – 162 десятини. Розгляд становища господарств з посівом від 12 і більше десятин, не надає достатніх підстав для їх протиставлення господарствам з меншим посівом. Зокрема, М. Б. Гуревич звертає увагу на виявлену статистично залежність між роком утворення селянських господарств (і чисельністю родини) та їх розміром, зазначаючи, що ці показники є пов’язаними. Внаслідок практики поділу господарств між спадкоємцями, дрібніші господарства, як правило, належали щойно утвореним, “виділеним”, родинам [76, С. 3].

Дані табл. 3.2, що характеризують господарське становище селянства, відображають тенденцію до його вирівнювання. Якщо середній розмір землезабезпечення в розрахунку на господарство різниться порівняно сильно, то душеве забезпечення землею не є сильно диференційованим. Так, стандартне відхилення, статистична функція, що характеризує міру відхилення даних від середнього значення, за забезпеченістю господарств землею сягає для Полісся 15,82, для Правобережжя 14,64, для Лівобережжя 39,30, то за душевим забезпеченням землею лише 1,38, 2,23 та 0,90 відповідно. Подібним є становище і щодо забезпечення господарств худобою та реманентом. Саме в такому ключі сприймався стан речей селянами та складом обраних органів самоврядування. Як приклад, за протоколами Велико-Чернігівського волземвідділу від 24 квітня та 5 травня 1919 р. додаткові земельні ділянки на підставі того, що “вони є малоземельними” отримали такі господарства (див. табл. 3.3). Розрахунок йде за душевим забезпеченням, розмір визнаних малоземельними господарств може становити навіть 15 десятин. Деяке значення поділ селян на три категорії міг мати в градації селянських господарств за отриманим прибутком.

Таблиця 3.2

Відносна забезпеченість господарств засобами виробництва

Групи господарств за посівом, десятин	Землеволодіння, десятин		Землекористування, десятин		Здача землі ²	Оренда землі ³	Плуги		Робоча худоба	
	на господарство	на душу	на господарство	на душу			на господарство	на десятину	на господарство	на десятину
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Регіон Правобережжя										
без засіву	0,62	0,15	0,26	0,06	7,97	4,32	0,02	0,45	0,15	3,09
0,01 - 1,00	1,24	0,28	1,19	0,27	2,13	3,96	0,10	0,12	0,28	0,31
1,01 - 2,00	2,49	0,51	2,54	0,52	1,54	5,53	0,24	0,11	0,66	0,31
2,01 - 3,00	3,85	0,71	4,01	0,73	1,13	6,74	0,37	0,11	1,13	0,33
3,01 - 4,00	5,15	0,88	5,44	0,93	1,29	8,84	0,52	0,11	1,51	0,32
4,01 - 6,00	6,85	1,10	7,37	1,18	1,17	10,55	0,56	0,09	1,80	0,28
6,01 - 9,00	9,71	1,45	10,62	1,59	2,14	12,99	0,68	0,07	2,11	0,23
9,01 - 12,00	13,34	1,86	14,78	2,06	3,33	17,65	0,73	0,06	2,41	0,19
12,01 - 15,00	17,56	2,42	20,07	2,77	5,38	18,31	0,81	0,05	3,02	0,18
15,01 - 18,00	21,66	2,92	24,47	3,30	3,27	41,24	0,86	0,04	3,22	0,15

² Сданої в оренду площі до площі землеволодіння, %³ Орендованої площі до площі землеволодіння, %

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
18,01 - 21,00	21,12	2,98	29,16	4,11	2,99	37,40	0,98	0,04	3,85	0,15
21,01 - 24,00	24,28	4,10	32,63	5,52	2,59	63,81	0,67	0,02	3,17	0,12
24,01 - 30,00	22,57	3,26	36,39	5,25	0,41	165,17	1,17	0,04	3,85	0,12
більше 30,00	20,79	3,25	55,05	8,61	4,54	7,78	1,61	0,03	4,89	0,10
Разом	2,96	0,59	3,06	0,61	0,21	0,10	0,26	0,10	0,77	0,30
ССВ ⁴	8,58	1,25	16,18	2,47	1,43	44,07	0,40	0,03	1,37	0,09
Регіон Лівобережжя										
без засіву	1,96	0,42	0,63	0,14	33,62	10,55	0,02	0,31	0,11	1,50
0,01 - 1,00	1,78	0,34	1,37	0,27	8,64	14,60	0,10	0,13	0,27	0,35
1,01 - 2,00	2,74	0,49	2,91	0,52	5,16	18,07	0,30	0,14	0,68	0,32
2,01 - 3,00	3,82	0,62	4,31	0,70	5,07	19,26	0,52	0,16	1,06	0,32
3,01 - 4,00	4,93	0,76	5,63	0,87	4,12	23,03	0,69	0,15	1,34	0,30
4,01 - 6,00	6,34	0,90	7,54	1,07	4,21	23,11	0,84	0,14	1,66	0,27
6,01 - 9,00	9,08	1,16	10,79	1,38	5,02	20,51	0,95	0,11	2,15	0,24

⁴ Середнє стандартне відхилення (крім категорії “без засіву”)

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
9,01 - 12,00	13,15	1,56	15,19	1,80	3,29	22,07	1,02	0,08	2,69	0,21
12,01 - 15,00	16,12	1,82	19,15	2,17	6,22	17,56	1,05	0,06	3,13	0,19
15,01 - 18,00	21,49	2,27	23,93	2,53	9,15	15,87	1,12	0,06	3,64	0,18
18,01 - 21,00	26,09	2,75	27,85	2,93	4,66	17,52	1,17	0,05	4,01	0,17
21,01 - 24,00	28,31	2,73	31,94	3,08	14,92	13,02	1,27	0,05	4,49	0,16
24,01 - 30,00	39,29	3,87	38,55	3,79	24,02	32,77	1,34	0,04	5,01	0,15
більше 30,00	161,95	16,72	176,12	18,19	13,56	20,88	3,59	0,02	19,60	0,13
Разом	6,28	1,00	6,73	1,08	0,15	0,10	0,51	0,09	1,25	0,23
ССВ	42,51	4,32	46,04	4,68	5,97	4,98	0,84	0,05	4,97	0,07

Розраховано за: Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 року: Комбінаційні та групові підсумки. – Х.: Госп-во України, 1931. – С. 108 – 111, 116 – 117.

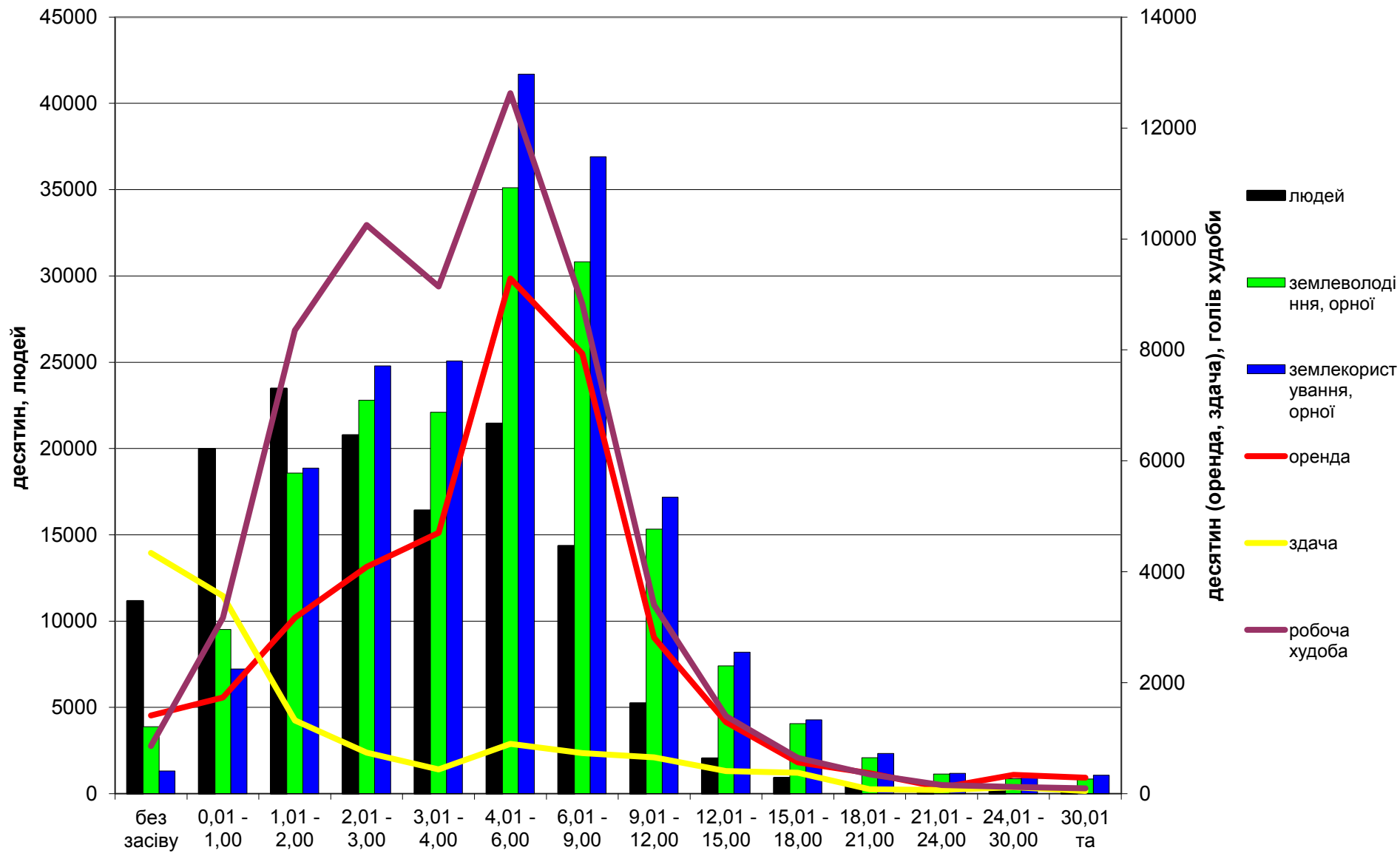

Таблиця 3.3

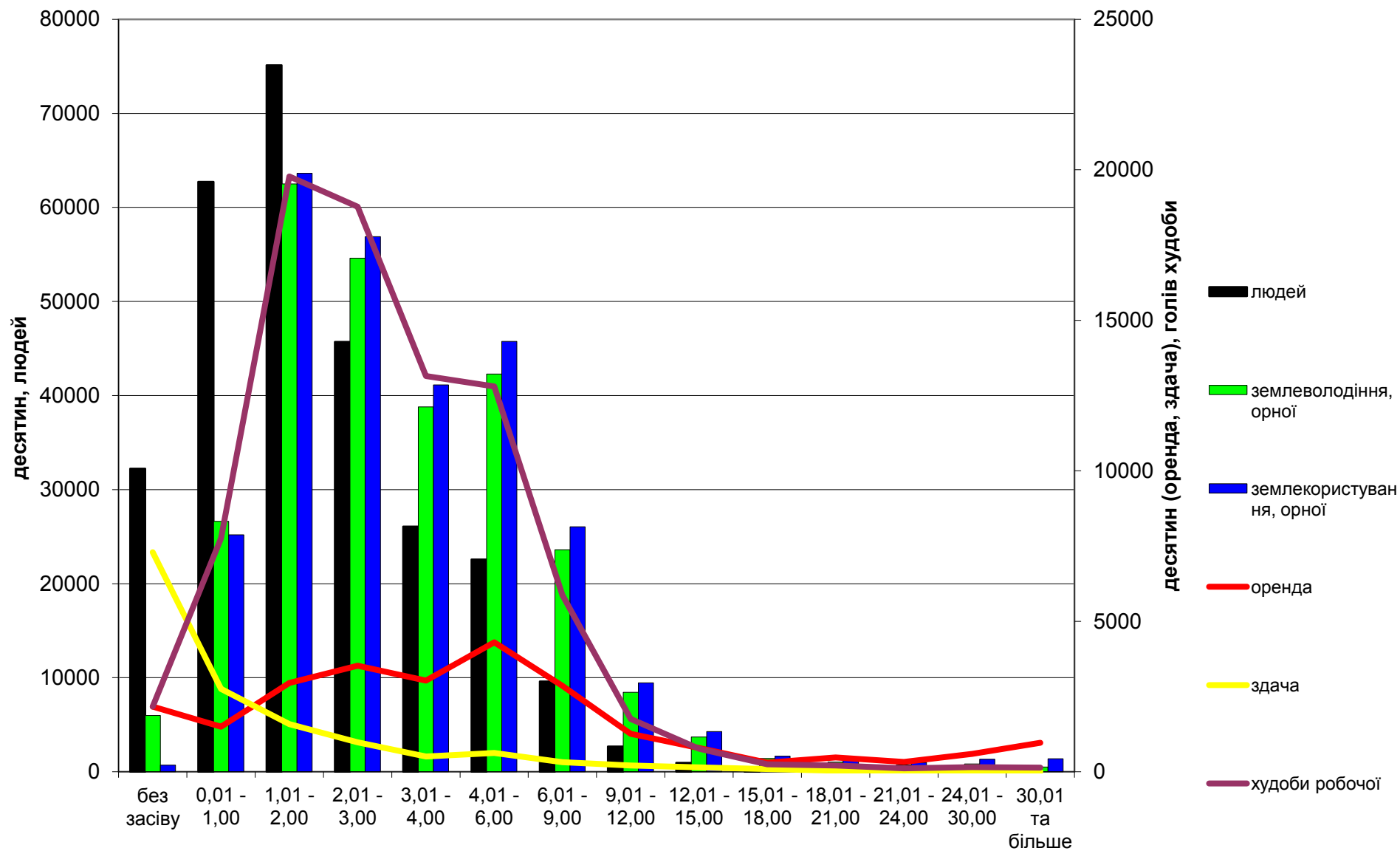
Розподіл землі Покровського причту Велико-Чернігівської волості між селянами за рішеннями колегії волземвідділу від 24 квітня та 5 травня 1919 р.

Було землі, десятин	Кількість їдців	Додано землі, десятин	Було землі, десятин	Кількість їдців	Додано землі, десятин	Було землі, десятин	Кількість їдців	Додано землі, десятин
17	28	-	10	10	1	6	7	1
15	17	2	10	12	1	4	7	0,15
15	19	1	10	12	1	4	6	1
13	14	1	10	8	1	4	8	1
12	17	1	9	9	2	2	6	1
11	9	1,5	9	15	1	2	2	1
11	10	2	9	15	1	0	4	1
11	9	1	8	13	1	0	1	2
11	14	1	7	5	1	0	-	3
10	9	1	7	8	1	-	8	1,5
10	8	1	7	9	1			
10	8	1	6	9	1			

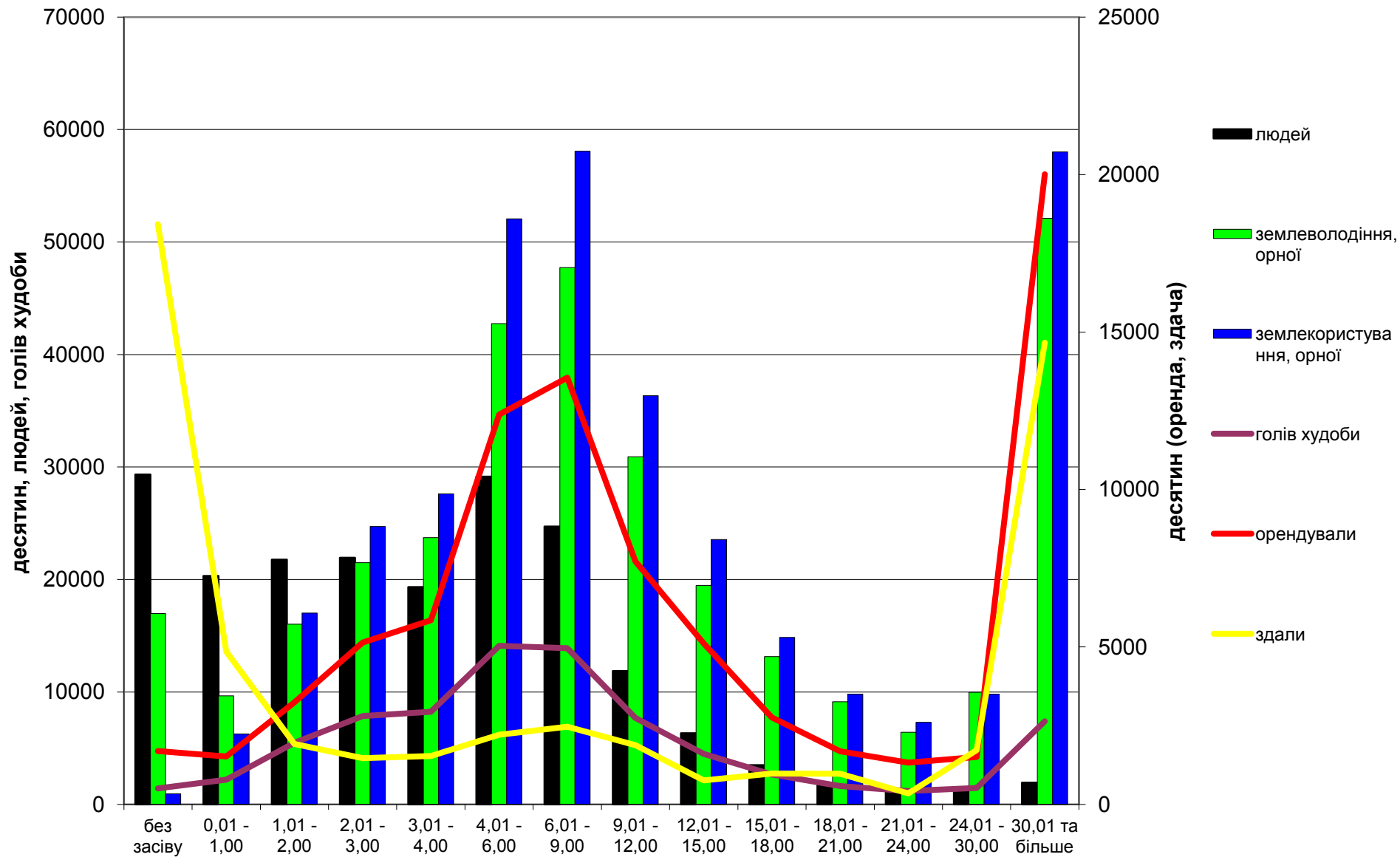
ДАХО ф. Р-185, оп. 2, спр. 3, арк. 2-3, 5-6.

Рис. 3.1. Результати вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р., регіон Полісся

Рис. 3.2. Результати вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р., регіон Правобережжя

Рис. 3.3. Результати вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р., регіон Лівобережжя

Господарства з посівом до 3 десятин мали збиткове виробництво, з розміром 3 – 6 десятин могли мати незначний прибуток чи дефіцит, а господарства з посівом 6 – 25 десятин отримували прибутки (225 – 234 рублів на рік), що забезпечували більш високий рівень споживання [400, С. 5].

Знаходить своє підтвердження теза про “трудоий” характер селянського господарства України, про його значну соціальну однорідність. Українське село не мало вираженого прошарку “експлуататорів” і було пов’язано спільністю інтересів і відносинами продуктивного та взаємнокорисного співіснування. Зокрема, орендні відносини були корисні та необхідні всім його прошаркам. І якщо декларативно спрямовані проти “експлуататорів” заходи, щодо зменшення землеволодіння відносно великопосівних груп зачіпали інтереси “заможних” селян, то в той же час, через відсутність можливості реального збільшення землекористування селянства в цілому і зменшення додаткового заробітку, били по “дрібним” та “середнім” селянським прошаркам.

Однак, соціальна однорідність не свідчить про великі економічні можливості села, навпаки, перевага дрібнопосівних господарств та явне аграрне перенаселення вказують на обмеженість товарних ресурсів в ньому.

Зростання політичної активності селянства і виинкнення загальноселянського руху в Україні можна спостерігати вже в 1917 році, після Лютневої революції. Через послідовну протидію діяльності українських політичних партій і організацій, обмеженість демократичних інституцій, українське селянство було слабо політично структуроване, не мало досвіду участі в політичному житті. Безладдя 1917 р., що супроводжувалось розкладом державної влади, не сприяло поліпшенню становища; замість здійснення політичної волі селянства, яка сформувалась та передбачала завершення війни, передачу селянам земель великих землевласників, вільну торгівлю продовольством, Тимчасовий уряд намагався зберегти на невизначений термін існуюче становище, що мало наслідком зростання хаотичних виступів протесту та протизаконних дій з боку селянства. Принципових змін не відбулося і в 1918 році. Селянський рух розвивався в руслі опору політиці урядових кіл Української

Держави, що до жовтня 1918 р. здійснювалась в межах збереження великого землеволодіння землеволодінням, та здійснення хлібної монополії. Збройні виступи селян проти урядових сил та військ країн-протекторів, які часто приймали характер збройних повстань за участю сотень і тисяч селян (Звенігород-Таращанське, Канівське, Ніжинське, Синявське, Золотоноське, Дубровицьке, Чаплинське та ін.) мали місце в Україні вже з березня 1918 р. До кінця 1918 року в рух опору було втягнуто широкі маси селянства, сформувались локальні центри селянського руху і повстанські військові об'єднання з політичними та воєнними лідерами на чолі – отаманами. Розвиток селянського руху склав основу переможного виступу Директорії УНР.

В грудні 1918 р. селянський рух на Лівобережжі перебував під впливом лівоесерівських течій та їх політичних союзників – більшовиків. Подекуди, наприклад, в Прилуках, Новомосковську, їх партійним організаціям, що спиралися на загони селян-повстанців, вдавалося захоплювали повітові центри та встановлювали там владу ревкомів. Чимало повстанських загонів було включено до складу радянських військ, що в грудні 1918 – лютому 1919 рр. займали територію України [286, С. 31, 36-41]. З іншого боку, в перші місяці 1919 р. настрої мобілізованих до армії Директорії УНР селян спричинилися до небоездатності частин, дезертирства та залишення ними фронту. Часто, солдати не бачили в більшовицьких частинах ворога або не виявляли достатньої стійкості в бою [286, С. 39, 44].

3.2. Селянство в політичному процесі в січні – лютому 1919 р.: народна опозиція здійсненню політики “воєнного комунізму”.

В радянській історіографії суспільно-політичну ситуацію на селі протягом січня – лютого 1919 р. відображено через поняття “радянського будівництва”, – створення радянських органів влади та здійснення соціалістичних перетворень, що сприятливо сприймалися селянством. Констатується активна участь селянства в боротьбі з гетьманським урядом та австро-німецькими військами і

Директорією. Проте, такий підхід не акцентує, або залишає поза увагою проблему участі селянства в політичному процесі на початку 1919 року; селянству відводиться роль пасивного спостерігача, що сприймав політику КП(б)У. Генеза селянського руху та його політичні форми на початку 1919 р. часто залишаються поза увагою і на сьогодні.

Проголошені більшовиками популярні гасла дійсно забезпечувала їм необхідну підтримку селянства, що прагло до справедливої аграрної реформи, боротьби з високими цінами на продовольчі та промислові товари, наведення ладу в країні. Непопулярність гетьманського уряду сприяла популярності більшовиків, що йшли під гаслами відновлення радянської влади в Україні.

“Лише Рада робітничих і селянських депутатів дасть нам землю і волю. Крім того, ми знайшли немислимим відокремлення України від Великої Росії, чому й проголошуємо привселюдно: бути єдиній та неподільній Росії, але на правах федерації в ній”; “(революційний рух) ...є зараз не лише в Росії, але й в інших країнах Європи. Ми зараз глибоко переконані, що визволителем трудящих мас є лише одна партія комуністів-більшовиків, що в період дев'яти місяців часу показала свою ідею на факті в Росії, де всі фабрики, заводи, маєтки і землі було надано в руки самих робітників і селян, тоді як на Україні була влада в руках гетьмана, що отримав свою владу завдячуючи соціалістам, що стоять за Установчі збори... Привітати радянську владу на Україні, яку будемо підтримувати всіма фізичними, економічними і матеріальними засобами, не заощаджуючи власної сили та життя...” – ці резолюції зборів селян Михайлівської волості Лебединського повіту та Веселовської волості Харківського повіту (за доповіддю командированого від Харківської ради комуніста Молчанова), прийняті в січні 1919 р., як і десятки їм подібних, прийняті схожим чином селянськими зборами та радами на щойно зайнятих Червоною армією територіях, вірогідно є характерним прикладом настроїв селянства в час виборів до рад [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 103, Арк. 35, 38] Більшовикам вдавалося досягати успіху навіть в тих радах, де вони не мали більшості, як от, наприклад, 1-му Єлизаветградському повітовому з'їзді рад 21

лютого, де більшість мали ліві соціалісти-революціонери, але де було, “незважаючи на співвідношення сил”, схвалено більшовицьку резолюцію про поточний момент і обрано 4 (з 5-ти) комуністи до складу продкому. 276, С. 559].

Тактика заснована на використанні гасел негайного встановлення радянської влади, здійснення земельної реформи та об'єднання зусиль з РСФРР була застосована більшовиками і при переобрані виконкому на Богодухівському повітовому з'їзді рад 2 – 4 лютого 1919 р. Якщо лівий соціаліст-революціонер Лебедюк “прочитав абстрактну лекцію з історії революції” та акцентував увагу делегатів на можливо шкідливій ролі комуни для селянського господарства, зазначивши, що “через 20 – 50 років ми, українські соціалісти-революціонери, не заперечуватимемо цей захід, але зараз це неможливо”, то доповідач від КП(б)У – інструктор губвиконкому Чистяков, акцентуючи увагу на уявних досягненнях радянської влади в Росії, запропонував з'їздові типову за провідними положеннями більшовицьку резолюцію. “Після кожного порівняння діяльності нашої партії з перших днів революції не лише російського, але світового характеру – вся зала зривалася громом оплесків”. Не плескали “лише деякі делегати з правого боку... мабуть з сільської інтелігенції, куркульських елементів”. Як наслідок, виконком було усунуто 79 голосами зі 125-ти, з глузуванням “за бездіяльність та намагання сидіти на двох стільцях” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 11].

За враженнями від виступів активістів КП(б)У в селян Богодухівського повіту сформувались безглузді настрої: “село... стоїть за рішучу диктатуру села і міста і радянську владу... Більшовик – це все, але комуна засмучує” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 11]. Дані свідчать про необізнаність селянства з програмою і реальними намірами більшовицького уряду, про розходження в розумінні потреб села. Селяни не бачили “класового” шляху їх розв'язання. “Гострої класової боротьби на селі немає і мабуть і очікувати не треба” – констатував в звіті інструктор Харківського губвиконкому зі Зміївського повіту 27 лютого 1919 р [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 18]. Відповідаючи на запитання анкети про “класовий склад” свого села, делегати Харківського

повітового з'їзду рад переважно визначали його так: “малоземельні селяни”, “15 поміщиків, 150 купців, а інше населення – бідні селяни” (з 8 000 населення волості), “селяни середні та бідні”, “селяни та залізничні робітники”, “більшість – бідніші – по 1 десятині. Є кустарі заможні”. “Більшість має по 1,25 десятин. Таких, що не мають зовсім землі – відсотків 5. Найбільший наділ десятин 10 (таких чоловік 4 – 5), але такі мають велику родину. Куркулів немає” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 103, Арк. 5 – 6, 24, 31, 39, 95, 102]. Неоднозначним було розуміння продовольчої проблеми. Селянство і його представницькі органи, виконуючи вимогу щодо обліку хліба, мету продовольчих заходів вбачали в безпосередній боротьбі з голодом та допомозі соціально незахищеним верствам. Як правило, радами констатується незначна кількість “надлишків” продовольства та ухвалюються рішення про їх розподіл або пільговий продаж тим, хто потребує допомоги; переважно, ці заходи стосувалися збіжжя, що зберігалось в конфіскованих економіях та хлібних бюро. В більшості випадків селяни не розглядали себе як можливого постачальника продовольства тим більше, що господарство зазнало втрат в 1918 році: “Продовольче питання дуже гостре, хліб, сіно та інші продукти були забрані петлюрівцями та радянськими військами”, “продовольство населенню не видається за відсутності” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 103, Арк. 12].; “надлишків хліба в селян не виявилось, тому як населення волості в 1918 р. постраждало від неврожаю, а також австро-німецьких реквізицій” – доповідали зі Ставрівського волвиконкому Ананьївського повіту [276, С. 646].

Найбільш гостре несприйняття зустрічало питання колективізації. “Виключно пройде соціалізація землі, про комуни і слухати не хочуть” – зазначається в згаданому повідомлення інструктора Харківського губвиконкому з Зміївському повіті, де “настрій селян бойовий, всі безумовно стоять за радянську владу”. На виборчих зборах Сніжківської волості “питання про комуни, як і слід було очікувати, викликає в слухачів деяке нерозуміння суті питання. Лунають вигуки: “Чи не панська вигадка? Що за неволя?” і т. п.” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 18; Спр. 104, Арк. 69].

Розбіжність ідеологічних засад політики КП(б)У та прагнень селянства не вичерпувалась аграрним, продовольчим питаннями та “класовим” напрямком політики уряду. Доповіді “з місць” підкреслюють занепокоєність селян можливими діями проти Церкви. “Ставлення селян до священників взагалі позитивне... серед населення циркулюють найрізноманітніші чутки як от про зняття комуністами ікон в хатах і т. д.” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 18]. Загострювало становище ігнорування, а часто відверте знуцання над національними почуттями селян. На думку Х. Раковського, висловлену на засіданні Київської ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р., “декретування української мови в якості державної – це реакційний, нікому не потрібний захід”, бо “селянство вважає себе руським” [365, С. 190]. Мало місце прилюдне знищення портретів Т. Г. Шевченка, ігнорувалося мовне питання – “казали, що це національне питання видумане Петлюрою і різними буржуазними інтелігентами на кшталт Шелухіна”, згадував член УПСР Петренко [82, С. 116].

Розбіжності в розумінні завдань радянської влади виявилися на III Всеукраїнському з'їзді рад. Відвертим дезінформуванням селян-делегатів відзначилась доповідь наркома з продовольства О. Шліхтера. “Що таке куркуль?” пролунало з залу під час доповіді – “Товариші, я користуюсь реплікою з ложі і кажу, що питання це, між іншим, не нове. На це запитання я відповім наступним чином: комітети бідноти в селах завжди прегарно визначають, хто куркуль, і хто не куркуль. В цьому відношенні інструктори не потрібні, вони керуються самим життям. (Оплески) Ми не беремо на себе спробу розмежувати населення сіл на куркулів та не-куркулів. Це справа компетенції місцевих мешканців. (З міста: “просимо розмежувати, потрібно обов'язково”)” [346, С. 118]. На запитання з залу “навіщо прибули сюди продовольчі загони, чи озброєні вони і що вони будуть робити”, нарком відповідав, що суто боротьбою з “куркулем”; їх функції мають обмежуватимуться допомогою, в разі потреби, комітетам бідноти [346, С. 138]. Селяни мали підстави з задоволенням сприйняти відповіді наркома, адже за його зауваженнями, “На Україні, хоч і багато бідняків на селі, але найбільш значний відсоток бідняків є серед справжніх трудових

селян, так званих середняків... В жодній інструкції не буде відступу ні на крок від здійснення відверто визнаного нами принципу: все для бідняків, нічого для куркулів” [346, С. 135]. “Я можу вас запевнити, що комбідни в бідняків хліб не відберуть. Вони будуть його відбирати у куркулів та розподіляти цей хліб серед бідняків”, запевнював з’їзд голова Криворізького повітвиконкому комуніст Фесенко [346, С. 133].

Не отримали селяни-делегати чіткої відповіді на поставлену вимогу охопити монополією й інші товари, зокрема промислові, та припинити розгнuzдану спекуляцію, що її вели подекуди під прикриттям державної хлібної монополії, цього вимагали делегат Лопандя та комуніст Мусієнко, делегат від Хорольського повіту. Останній вимагав надати в зв’язку з порушенням даного питанням “широкі повноваження” комітетам бідноти, що було схвально прийнято залом (“Оплески. Шум. Голова повідомляє оратору, що його час закінчився. Голоси: “просимо”. Шум. Дзвінок голови”). Делегати отримали запевнення, що “якщо уряд врахує хліб, ви, бідняки, придбаєте його за тією ціною, за яку він буде вам посильний” (Фесенко), “якщо ми добудемо хліб, то всі будемо їсти; якщо ми добудемо товар, то всі будуть в нас одягнені, якщо добудемо залізо, то всі будемо ковати” (комуніст Ф. Панфілов – заст. голови виконкому Старобільської ради, обраний на з’їзді членом ВУЦВК, згодом делегат VIII з’їзду РКП(б)) [346, С. 122-124, 126,128].

“Пішов на зустріч” селянам і наркомзем В. Мещеряков. Делегат Денисенко, “співчуваючий КП(б)У”, зауважував: “мені казали: “як ти приїдеш в село й привезеш нам комуну, ми тобі морду наб’ємо. (Оплески)... я вам скажу таке: наприклад, у нас є ділянка в 500 десятин землі. Якщо нам скажуть: “селяни, йдіть в комуну і сійте на цій землі”, я певен, що жоден не піде. (Оплески)” Делегат Хилько: “Коли тут починають кричати: “бійтеся, депутати повернуться додому з комуну”, то це товариші демагогія. (Голоси: “правильно”, оплески) Ніхто ніякої комуні не повезе”. “...земля повинна бути народна, контроль повинен обиратися з народу... Ми повинні підтримати Червону Армію, повинні проводити порядок, як в селі, так і в місті. Земля повинна бути селянською,

повинна бути вільна комуна і в жодному разі, як казали деякі оратори, що вона повинна неодмінно перейти в казну. Земля народна. (Оплески., дзвінок голови)”. Всі ці побажання, за запевненнями В. Мещерякова, аж ніяк не суперечили політиці Раднакрому УСРР та положенням Інструкції “Про розподіл земель в тимчасове рівноподільне землекористування” [346, 152-153, 175, 177, 180].

Можна з певністю констатувати: політика “воєнного комунізму” селянством не була сприйнята та схвалена. Суспільству не надавалась інформація з провідних питань курсу КП(б)У, селянство було відсунутим від процесу вироблення політики уряду. Зрозуміло, що така політична тактика мала межі результативності і повинна була зазнавати кризи в час здійснення політики “воєнного комунізму” на практиці.

Вже в лютому представницькі органи влади на селі змушені були приймати рішення про неприйнятність пропонованих до виконання заходів. “Настрої селян формулюються словами: ще дочекалися – чекали більшовиків, а тут якась жидівська комуна” – підсумовував свої враження М. Н. Полоз в листі Й. Сталіну 15 лютого 1919 р [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 54]. Як приклад, 24 лютого 1919 р. Коломацькій волвиконком схвалює резолюцію такого змісту: “2) маючи на увазі, що врожай хліба в 1918 році виявився нижчим за середній, якого навряд чи вистачить на харчування населення та посів навесні цього, 1919, року, беручи до уваги, що більшість біднішого населення в волості в теперішній час хліба не має навіть для харчування власних родин, а такого купити ніде, наряд 25 тис. пудів хліба для населення Коломацької волості є непідсильним... чому з’їзд винайшов за потрібне збудити клопотання перед ким треба про скасування непідсильного наряду”. 14 березня Камишевахський волосний з’їзд рад зазначив в резолюції, що “Примусова мобілізація небажана через партійну боротьбу, що точиться, а така повинна бути лише добровільною, отже, військовозобов’язані можуть з’являтися лише добровільно” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 104, Арк. 10, 36].

Вже в кінці січня – лютому 1919 р. на територіях, де було сформовано державний апарат, відбувається зростання політичної напруги та поступова втрата більшовиками своїх позицій на селі; становище більшовиків в низових

радах погіршується, підвищується вплив есерів. “...на місцях почали з’являтися темні особи під назвою лівих соціалістів-революціонерів, спотворюючи всілякий зміст декретів та розпоряджень влади, завдяки чому куркульство і контрреволюційний елемент стали підіймати голови” – вказувалося в квітневому звіті про стан радянського будівництва в Зміївському повіті Харківської губернії, – “Ради та комітети бідноти опинилися в складному становищі, більш стійким членам ради почали погрожувати розправою, куркулі зчиняли насилля над такими. При організації на місцях комуністичних осередків і трудових комун безвідповідальні особи виступали на зборах... що комуна не що інше, як позбавлення місцевих селян землі, що прийдуть московські комуністи, що займуть кращі землі, а нам нічого не залишиться. Під впливом подібної агітації селяни волостей, підбурювані куркулями, переобирають ради, не визнають декретів, не хочуть виносити з урядових установ предмети релігійних культів, хочуть залишити при школах викладання Закону Божого” [276, С. 274]. Відзначається велика роль в розвитку опозиційних до більшовиків настроїв селянства “сільських вчителів-самостійників” [278, С. 6]. “Багато самостійників. Ліві та праві есери ведуть протирадянську агітацію. Селяни зібралися в одному приміщенні і ухвалили постанову викладати в школі віроучення. Кажуть селяни, що самі зможуть влаштувати собі життя, а приїжджі представники радвлади їм не потрібні”, доповідав більшовик Волошко з С. Байрак на Повітовій конференції КП(б)У Полтавської губернії 20 лютого [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 61, Арк. 17].

Опозиційного змісту резолюції та викликані ними переслідування і “чистки” рад набувають систематичного характеру. Приводом для “переобрання” ради або заміни її ревкомом найчастіше слугував “куркульський” її склад, або участь “куркулів” в процесі обрання. “Я був командирований в село Великі Проходи для перевиборів ради селянських депутатів. По-перше я коли прибув до села, в раді дійсно виявились вибраними майже лише багатії та спекулянти. Керуючись Конституцією Радянської Республіки (РСФРР. – Д. М.), я оголосив раду незаконною та розпущеною. Потім організував переобраний комітет з бідніших селян...” – звітував інструктор Харківського губвиконкому 1

лютого 1919 р. 27 лютого “радянську законність” відновила Пересічанська райорганізація КП(б)У: “Через становище, що склалося в сільській раді..., яка незаконно була переобрана після агітації куркульського елемента, і тому як в нову раду ввійшли майже повністю елементи їм співчуваючі, то за таких обставин робота ані старої, ані нової ради виявилась неможливою. За пропозицією інструкторів губвиконкому та повітового ревкому постановлено було утворити зі складу комосередку Військово-революційний комітет С. Пересічного” [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 2, Арк. 15, 17].

Прикладом створення “куркульської ради” є ситуація коло Липецького волвиконкому, яка є досить типовою. Відразу після зайняття волості 14 січня 1919 р., волвиконком там вдалось очолити комуністу Яровському, що до революційних подій був роздатчиком земель в економії, де за повідомленням селян займався хабарництвом та здирництвом. Під час скликання 4 лютого загальних зборів з приводу приїзду інструктора повітвиконкому, що мав керувати створенням “сільських комітетів бідноти по продовольству”, було спонтанно висунуто питання про переобрання волвиконкому – “Народ закричав: Правильно! Всіх змінити, тому як вони на нас накладають контрибуцію, реквізують хліб, розоряють нас і таке інше...” Наступного дня, коли селянам спробували “роз’яснити”, що вони невірно зрозуміли те, що сталося, і волвиконком переобране помилково – “народ схвилювався” і переобрання було здійснено остаточно [89, Ф. Р-203, Оп. 3, Спр. 35, Арк. 92].

3.3. Селянський повстанський рух в час активного запровадження політики “воєнного комунізму” в Україні, березень – квітень 1919 р.

В березні – квітні 1919 р. відбувається активне запровадження заходів політики “воєнного комунізму”, зокрема, на цей час припадає найбільша кількість створених комун та артільей, початок діяльності “продовольчих експедицій” на Півдні і активізація продзагонів по всій території України, 12 квітня було прийнято декрет про продрозкладку. За влучною характеристикою

провідного діяча есерів Петренка, “селянство почувало себе обійденим в соціальному, політичному і національному відношенні” [82, С. 116].

Починаючи з березня, радянськими установами відзначається поширення серед селянства антиурядових та опозиційних настроїв; дії більшовиків щодо силової заміни опозиційних до них складів рад та придушення спроб волевиявлення селянства провокували акти громадської непокори. Симптоматичною була характеристика ситуації на місцях, надана делегатами 2-ї Конотопської повітової партконференції 27 березня: “Голенський осередок: “Комуна серед населення не прищеплюється”; Дмитрівський осередок: “Хліб взято на облік. Надлишків поки що не виявлено... Комуна не прищеплюється. Селяни невдоволені тим, що економії відходять до рук держави”. Краснянський осередок: “Помічено, що клуночники, що приїжджають за хлібом з Росії, агітують проти радянської влади, кажуть, що в Росії закривають церкви і т. д... Комуна прищеплюється слабо. Населення боїться вступати до комуни, побоюючись перевороту”. Красно-Колядинський осередок: “Продовольче питання стоїть дуже гостро. Куркулі підіймають голову по всій волості. Доповідач заявляє, що в селі без червоного терору не обійтись”. Товариш Бердицький підкреслює негативне ставлення селян до комуни... “земельне питання викликає пересуди та неприємності” [29, С. 312-314]. “Створені в околиць селах... осередки розігнано сільськими куркулями. Були замах на агітаторів з боку куркулів ст. Лозової” (з протоколу 2-ї Суразької повітової конференції КП(б)У) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 2].

За повідомленням зі Зміївського повіту, опір селян викликали спроби розподілу землі за кількістю їдців, селяни не бажали підкорятися мобілізації. “Ліві соціалісти-революціонери і куркульство підбурюють маси не йти захищати радянську владу, тому як вона примусово примушує організовувати комуни і для захисту рад мобілізує солдатів. На цьому ґрунті постійно відбуваються конфлікти, арешти членів рад і членів комуністичних осередків... повітові виконкоми змушені надсилати на місця озброєну силу для придушення контрреволюції та вилучення елементів, шкідливих справі революції.

Відбуваються часті переобрання рад. Обиралися ради або виключно куркульські, що за допомогою надісланих з повіту інструкторів і бідноти переобиралися, або хороші радянські робітники, яким заважали працювати куркулі”. В усіх волостях повіту ради було неодноразово переобране як “куркульські”. В Нижньо-Орельській волості в березні відбувся виступ, кваліфікований як “лівоесерівський та куркульський”: було розігнано комуністичну раду та заарештовано членів комуністичного осередку, “інструктори виганялися, співробітники ЧК обеззброювалися і заарештовувалися” [276, С. 277].

“Склад перших волосних і сільських виконкомів складався переважно з комуністів-більшовиків, в теперішній час спостерігається перелом. За закінченням тримісячних термінів і з інших причин в деяких волосних і сільських виконкомах були проведені переобрання, внаслідок яких, за антикомуністичних настроїв селянських мас, відбувся вплив небажаних та шкідливих елементів, що називають себе соціалістами-революціонерами та революційними комуністами, але провадять антикомуністичну політику і дискредитують радянську владу”, говорилося в доповіді про діяльність інформаційного підвідділу управління Ізюмського повітвиконкому від 1 травня; на час складання доповіді з 33 волостей повіту “реорганізації” планувалося піддати 10. В Куньївській волості, де арешт секретаря та переобрання виконкому “не покращив становище”, передбачалося відновити діяльність ревкому [276, С. 278]. “Рада і виконком розпущено партією”, організовано ревком з 5 чоловік, 2 “своїх” та 3 надісланих “з Харкова” (м. Орехів, Таврійська губ.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 6]. Постійне видалення з рад опозиційних елементів шляхом організованих агітаторами “переобрань” та “незначні виступи в поодиноких волостях на кшталт розгону куркулями волосної ради”, мало місце в Павлоградському повіті на Катеринославщині і т. д [276, С. 375]. Три волості Житомирського повіту озброїлись “на випадок реквізицій”, хоч і відмовилися приєднатися до отамана Соколовського [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 29, Арк. 200]. За визнанням Х. Раковського, продовольча криза спричинилася до відомого Куренівського виступу, що призвів до антиурядових заворушень за участю селян

безпосередньо в Києві та передмістях [278, С. 58].

Ще донедавна пробільшовицьке, політичне обличчя села протягом перших весняних місяців швидко змінюється. “Організація комбідів йде вкрай погано... Де організовано комбіди, і ті розкладаються під впливом куркулів. Наводжу такий факт: Ново-Олександрівський сільський виконком заявив в письмовій формі: “В нас співчуваючих комуністичному ладу немає, а тому ніяких організацій мати не бажаємо”... при відкритті мітингів лунають вигуки: “Зараз знов будуть казати про комуну, нехай все говорять, тільки про комуну нехай не говорять”, (доповідь Сахновщанського райкому КП(б)У Костянтиноградського повіту, 26 квітня) [276, С. 420]. До селян доходили відомості про становище в РСФРР, клуночники “розповідають такі жахи про голод в Росії... привозять масу есерівської і колчаківської літератури, взагалі виконують масу контрреволюційної роботи, привчають українське селянство до найгіршої спекуляції” [20, № 42, 3 червня 1919 р.].

Деякі факти, наведені в радянських джерелах, дозволяють реконструювати картину політичних поглядів селянства та їх оцінок поточної політичної ситуації. Лист “селянина-бідняка комуніста (більшовика)” з села Первозванівки Єлизаветградського повіту малював “картину нашого села”, що складалося з 80 дворів, $\frac{2}{3}$ з яких належали “куркулям-власникам, що купили землю і керують нею” і рада якої складалася з “колишнього старости та двох куркулів”. “Куркулі” “розповсюджували провокаційні чутки, що радянська влада нетривала”. “Дочекалися свободи, дочекалися комуні, скоріше з голоду сконаєте”, казали “куркулі” “біднякам-комуністам”. “Все це відбувається завдяки великій чисельності куркулів, що на всіляких виборах затирають бідняків... коли бідняк хоче подати свій голос, починається шум, сміх, його навіть називають дурнем, куркулів же підтримують всіляко”. Автор наостанок зазначав: “Всі куркулі нашого села – завзяті самостійники” [28, С. 102].

“Серед трудящих мас ходять найжахливіші чутки. Деякі кажуть, наприклад, що робітники не бажають нічого давати селянам лише тому, що працюють лише 8 годин, а ми, селяни, працюємо на них цілу добу” (Новомосковськ) [373, Ф. 1,

Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 34]. “Комунисти – жида, всі влаштовують комуни, щоб не працювати” (м. Орехів, Таврійська губ.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 5]. Як “владу жидів, спекулянтів і великоросів” визначали становище що склалося селяни Гостомельщини [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 14]. “Часто й густо трапляється чути нарікання на те, що “понаїжджало” із Росії до нас на Україну сила людей, що вони, ті “московські більшовики” хочуть знов заповонити Україну, як воно при царі було” [311, 14 березня 1919, № 3]. “Гуртове – чортове”, казали селяни [311, 27 березня 1919, № 13]. “Старі не пускають дітей до школи, боячись, “що їх там в комунію запишуть” [20, № 24, 10 травня 1919 р.]. “Нестачу продуктів і матеріалів селяни... приписують тому, що при владі стоять робітники і найбільшні селяни... В кожному радянському господарстві вони бачать для себе зашморг... Селянство каже, я не бачу ніякої різниці між владою рад, тобто робітничою, та царською, а якщо і бачу, то гірше стало жити зараз ніж раніше...” доповідали “організатори” Харківського губвиконкому Моргуль, Серебряков і Ювченко 16 липня 1919 р [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 67 – 68]. ““Я буду робити, а інший лежати, та з одного казана з ними їсти, нехай вони здохнуть зі своєю комуною” – ось справжні слова селян”, доповідали в ЦК з Київського окрвоєнкому [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 39].

Селянство не сприймало провідні заході політики “воєнного комунізму” та їх декларативно “класову” ідеологію, що оберталася спиранням на колаборантські та люмпенізовані елементи села. Заходи більшовиків на селі розглядалися в національному контексті, політика “воєнного комунізму” не сприймалася селянством не лише як чужа їх економічним інтересам, але й як нав’язування ззовні.

На цьому фоні, як відзначають самовидці, березень – квітень 1919 р. були в Україні переломним періодом, коли відбувається перехід селянства до активного опору, до збройних форм і методів боротьби. За спогадами М. І. Бабича, в Миргородському повіті, де більшовики на виборах до повітового з’їзду рад отримали 150 мандатів, “тривожні відомості” почали надходити з початку березня 1919 р. За лексику автора, “куркулі та їх підспівувачі перейшли від

злісної агітації до активного опору”, що М Бабич прямо пов’язує з незадоволенням селян діяльністю продзагонів. Селянською молоддю було вбито в С. Камишня комуніста та двох продармійців, в С. Байрак селяни здійснили спробу роззброїти продзагін, напади і вбивства тривали і в Шишаках, Устивиці, хуторах повіту. Чинником, що сприяв пожвавленню опозиційних настроїв селянства, М. Бабич називає виборчу кампанію до рад, яка тривала під гаслами “Росії хліба не дамо!”, “Хай живе радянська влада без комуністів!”. В другій половині березня в Миргороді активізує діяльність партія українських соціалістів-революціонерів, що діяла нелегально. З’явилися листівки з закликами: “Геть продармію!”, “Геть надзвичайки!” [10, С. 131].

За повідомленнями інформзведень НКВС про становище в Київській губернії, на 25 квітня: “Відомості, що надходять з місць малюють важку картину. По всій губернії розвинутий бандитизм і селянське повстанство. Селяни збираються бандами і тероризують населення. Банди гарно озброєні гвинтівками, кулеметами і навіть гарматами. Вони руйнують телефонні і телеграфні дроти і псують шляхи... Широкою хвилею йде погромницька агітація. В районі Межигір’я та Ново-Петровичей влаштовано різанину єврейського населення. В Ходорівці за повідомленнями від 3 квітня відбулося повстання куркулів... в волостях йде погромницька агітація”. В Сквирському повіті відбувались антиурядові селянські сходи, активно псувались телефонні лінії; “куркулі виявили себе” на півночі Уманського повіту. Київщина, С. Ново і Старо Петрівці: “Селяни вкрай озлоблені. Помітно глухе бродіння... в околишніх яругах закопано велику кількість зброї. Селяни села Горенки та містечка Гостомель напевно готуються до виступу. В багатьох місцях збирають підписи о незакритті церков, бо немов би бажали закривати храми”. 31 березня селянське повстання під гаслом “Хай живе радянська влада, геть більшовиків і євреїв” вибухнуло на Білоцерківщині. [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 12, 16 – 20] 6 квітня загонами повстанців з сіл Тартинки, Ольшанки, Василівки, Глевахи, Ксаверовки під гаслом “Геть іноземне засилля, комуністів і жидів” було зайнято Васильків, “з криком “Геть комуни і жидів!” селяни “розсипалися по місту,

нищачи єврейські крамниці та розстрілюючи радянських працівників і комуністів ... псуючи залізницю та телефонні лінії” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 23]. На початку квітня, селянські загони, що зайняли м. Златополь арештували членів ревкому та розігнали раду. Займалася повстанцями також Умань. В кінці місяця “неспокійною” була ситуація в районі Чигирина, де повітова влада перейшла до опозиції “ставленики якої ... розганяють комбідни, ради і взагалі радянські установи. Коменданти на місцях творять контрреволюційні справи” (з доповіді Смілянського комітету КП(б)У 25 квітня) [276, С. 459], в районі Златополя знов вибухнуло селянське повстання під гаслом “Геть єврейське засилля!”. Посилена “погромна агітація” відзначається по всій залізниці Київ – Ковель [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 17]. “Випадкові куркульські сполохи” відбувалися на півдні Бердичівського повіту, “в деяких волостях спостерігається лівоесерівська підготовка... справа дійшла до того, що при одній з волостей є сильна лівоесерівська організація, що впливає на батальйон що формується. В деяких волостях до комбідів пройшло куркульство” (кінець квітня) [276, С. 461]. На початку травня повстанці зайняли Таращу, де після “звільнення” – “населення проти радянських військ, називаючи їх “жидівськими наймитами” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 16, 33]. Виступи відзначаються і в районі Канева, Богуславля, ділянки залізниці Біла Церква – Миронівка [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 28].

Мобілізація до РСЧА та “безумовне незадоволення земельною політикою” призвели до заворушень в Валківському, Богодухівському та Сумському повітах Харківської губернії, де “часто густо повстанці заявляють, що вони більшовики, але не комуністи”. Значний виступ відбувся 18 квітня в Сумському повіті [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 21, 4].

В волостях Чернігівської губернії, зокрема, Городецького повіту “на ґрунті продовольчої кризи настрої бадьорі та помічається незадоволення радянською владою”, в районі Борзни, Речиці, Плісок оперували повстанські загони [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 21]. За повідомленням від 25 квітня, Борзну було зайнято повстанцями, ЧК розігнано, декількох чоловік страчено, “ґрунту для обрання

виконкому нема”. Губернія була охоплена кампанією переобрання “куркульських” рад [29, С. 347, 353]. На початку травня повідомляється про “бешкетування банд, що постійно зростають” в районі Бахмача. В Остерському повіті було виявлено загони в селах Щуконово, Свороми, Страхолесьє, Горностаїполь. Загони “Куреня смерті” діяли в районі Конотопа [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 19].

“Центральним місцем базування контрреволюційної, погромної та бандитської агітації” була, за оцінкою НКСВ, Полтавська губернія, де “важче ніж будь-де прищеплювалась ідея комунізму і принципи радянської влади”. На Полтавщині відбулася низка значних виступів проти диктатури КП(б)У, частину з яких очолили лівоесерівські організації. Такі виступи мали місце в Миргороді, де повстала місцева залога, очолена соціалістами-революціонерами Дубчаком, Несюрою, Іванченком, в Воронькові (Переяславського повіту), в Кобеляцькому повіті, с Іванці (Прилуцького повіту). Відзначається придушення “сильного повстанського руху” в Лубнах. В Херсонській губернії посилювався вплив есерівських організацій, озлоблення викликала діяльність ЧК. “Населення налаштовано вороже до комуністів, та нічого не має проти Петлюри”. Повстанські загони виявляли активність в Ананьївському повіті та районі Голти, де на прапорах повстанців майоріли написи: “Хай живе радянська влада, геть комуністів – комуністи всі жиди!”. Мали місце спроби повстань [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 17 – 19].

Напружена ситуація складалася і в Катеринославській губернії, де послідовно відбулися три представницькі селянські з’їзди. Якщо перший, що відбувся в Олександрівську напередодні III Всеукраїнського з’їзду рад, висловив побажання бачити в Україні вільнообрану радянську владу на засадах рівного представництва робітників і селян та співробітництво лівосоціалістичних партій, то 2-й, за визначенням органу ЦК КП(б)У “Комуніст”, “особливо яскраво виявив ненависть заможного селянства до комун і комунізму” [41, С. 128]. 10 квітня відбувся III з’їзд представників 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмачського, Павлоградського повітів і 3-ї Задніпровської бригади (командувач

– Н. Махно) в Гуляйполі. В своїх резолюціях делегати недвозначно висловилися проти однопартійної диктатури, чрезвичаск та реквізиційних загонів, що мали бути замінені “правильною системою товарообміну між містом і селом”. III Всеукраїнський з’їзд рад не став “дійсним і вільним виразником волі трудящих” – підкреслювалося в резолюції Гуляйпільського з’їзду [41, С. 128]. Інформаційні зведення Бюлетеню НКВС відзначають зростання впливу анархістів та лівих соціалістів-революціонерів, переслідування більшовицьких агітаторів [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 19].

За даними зведень НКВС УСРР, в квітні та напочатку травня 1919 р. найбільш напруженим було становище в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях (див. табл. 3.4, 3.5). Відносно “спокійними” виглядають не контрольовані урядом губернії. За класифікацією НКВС УСРР, найбільша кількість виступів належали до “повстанських”, “куркульських” і “військових”.

Протягом березня, і особливо квітня, поряд зі швидким кількісним зростанням антиурядових виступів селянства, відбувається розвиток в напрямку більш радикальних та організованих форм опору, до відновлення і активізації отаманського руху. За наданою Х. Раковським оцінкою, більшість отаманів розпочали активну діяльність в першій половині квітня [278, С. 5]. З цього часу діяльність великих повстанських озброєних формувань та їх лідерів – отаманів, стає одним з провідних чинників політичної ситуації на селі. Так, зайняття повстанцями Василькова пов’язується радянськими джерелами з формуваннями отамана Гончара. На початку квітня в Чорнобильському повіті активно оперували загони отамана Струка, на кінець місяця сили повстанців в Поліссі оцінювалися в 1500 повстанців (з них озброєних – 700) при 8 кулеметах та 2-х гарматах в районі Чорнобиля, до 800 (400 озброєних) з 5 кулеметами в районі Іванкова, 300 (20 озброєних) з двома кулеметами коло Горностайполя [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 16, 20].

Таблиця 3.4

Кількість “контрреволюційних” виступів в Україні за даними НКВС УСРР

Губернія	1 – 30 квітня 1919 р.	1 – 15 травня 1919 р.	1 – 19 липня 1919 р.
Харківська	7	-	1
Київська	38	13	3
Полтавська	17	2	37
Чернігівська	19	3	12
Волинська	-	-	20
Подільська	1	4	12
Катеринославська	4	5	-
Донецька	-	-	-
Херсонська	8	1	14
Таврійська	-	-	-
Загалом	93	28	207

Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Х.: Изд. Политотдела Укртрударма, 1920. – С. 4.

Велику активність розвинули на Київщині загони отамана Зеленого (Д. Терпила) – “досвідченого ворога та командира”, “селянина невисокого зросту, пристойно та багато одягненого, в чумарці і смушковій шапці” [57, С. 315], оголошеного 25 березня 1919 р. поза законом. РНК мотивував своє рішення тим, що “Зелений, що називає себе членом партії незалежних соціал-демократів, організував зграю гвалтівників та грабіжників, що тероризують місцеве населення здійснюючи розстріли і ведучи чоловіконенависницьку пропаганду проти євреїв” [157, С. 185]. Також, було оголошено поза законом Соколовського, Орловського, Гончара [123, 1919, № 35, ст. 405].

Таблиця 3.5

Кількість “контрреволюційних” виступів в Україні за даними НКВС УСРР, 1 – 15 травня 1919 р. за класифікацією джерела

Губернія	Кур-кульські	Білогвар-дійські	Ліво-есерівські	Продо-вольчі	Війсь-кові	Анти-радянські	Повс-танські	Всього
Київська	4				3	1	5	13
Харківська								
Полтавська					1		1	2
Чернігівська		2		1				3
Волинська								
Подільська	1	1					2	4
Катеринославська	1		2		2			5
Донецька								
Херсонська							1	1
Таврійська								
Загалом	6	3	2	1	6	1	9	28

ЦДАВО ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 32.

Загони Зеленого застосовували ефективну тактику, “що полягала в розосереджуванні своїх сил по хуторах невеличкими групами, щоб здійснювати наскоки на радянські загони, завдаючи їм відчутної шкоди без особливих втрат з власного боку” [57, С. 315]. В квітні ж загони отамана Зеленого за повідомленням радянських джерел, вдалися до спроби блокування підвозу продовольства до Києва. В районі Ракитного РСЧА фактично мала 60-ти км фронт проти повстанців Зеленого [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 16, 23].

На заході Київської губернії, між Малином та Білопіллям, оперували загони

отамана Соколовського, що, за повідомленням інформбюлетеня НКВС від 8 травня, провадив серед селян мобілізацію [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 16]. В той же час, на Київщині, в районі Ольшаниці діяв загон Вакули Сука, чисельність якого оцінювали в 2 тис. повстанців при 4-х гарматах. В Лохвицькому, Прилуцькому та Лубенському повітах Полтавської губернії діяв загон отамана Ангела, орієнтовною чисельністю в 400 повстанців. В Переяславському повіті розташовувався великий загон Грудницького. Про загін чисельністю в 8 тис. чоловік повідомляли з району Мотовилівки (“населення на стороні банди”) [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 15]. В бойових діях проти повстанців в квітні було задіяно 21 тисячу бійців РСЧА [58, С. 127].

Велика військово-політична активність поєднувалася селянством з перебудовою власного господарства задля збереження господарської самостійності та зменшення державної економічної експлуатації. Поширення набуває приховування продовольства від обліку та надання занижених даних про нього, заклики до зменшення засіву, продаж зерна клучникам. “В волості до того куркульський народ, що лише гарматами та кулеметами можна викачати хлібні надлишки”, висловлювались про становище, що склалося, в Антонівській волості Чернігівщини [29, С. 390]. “...Провокатори і буржуї агітують проти засіву полів, говорячи: “все, що ви посієте, буде від вас відібрано” (Новоград-Волинський); “зловісні агітатори”, “розповсюджували чутки про поголовні реквізиції хліба і закликали через це селян не засівати більше 3-х десятин” в районі Мелітополя [366, С. 288].

Зафіксовано випадки “розкладу” комун, що виявлялися в намаганні комунарів укладати комерційні угоди, та веденні “злісної агітації” за незалежність комун від губземвідділу. Так, 6 липня при евакуації Курязької комуну Харківського повіту, селяни поклали край спробам припинити ці “неподобства”, “комунари вороже були налаштовані до приїзду товариша Ковалевського, називаючи його “чиновником” та не бажаючи рахуватися з його повноваженнями” [89, Ф. Р-185, Оп. 2, Спр. 2, Арк. 1]. Подекуди лунали заклики не реєструвати створені артільні [89, Ф. Р-4802, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 41].

Таким чином, протягом березня – квітня 1919 р. Україна опинилася в стані “найзапеклішої громадянської війни” з “неминучою куркульською контрреволюцією”, на що і орієнтувала резолюція “Про ставлення до дрібнобуржуазних партій”, ухвалена III з’їздом КП(б)У [172, С. 44]. Постійне зростання селянського опору ставило перед ЦК КП(б)У питання про необхідність коригування власної політики щодо селянства.

Як приклад позиції більшовиків, цікаво розглянути рішення згаданої 2-ї Конотопської повітової партійної конференції 27 березня, що серед заходів, які могли б покращити становище на селі, бачила нарощування зусиль з популяризації комуністичних ідей в масах задля переборення “інертності” середняка, що “не вірить в диктатуру пролетаріату” та “виведення маси зі стану очікування”. “Визнаємо необхідним контакт бідного селянина з середняком, щоб досягнути максимальної користі та побороти куркуля. Потім посилити агітацію і пояснити ставлення комуністів до земельного питання. Крім того, необхідно раз і назавжди сказати селянам, що обробка землі на комуністичних засадах може бути лише добровільною” [29, С. 312-316].

Рішення Конотопської конференції було прийнято під безумовним впливом VIII з’їзду РКП(б), що відбувся 18 – 23 березня 1919 р. в Москві і був реакцією на швидке погіршення військово-політичної ситуації навесні 1919 р. внаслідок розвитку білогвардійського руху в Сибіру та Поволжжі, що спирався на широку підтримку російського селянства. На з’їзді було поставлено питання про коригування тактичної лінії партії в справі села. В ухваленій резолюції “Про ставлення до середнього селянства” було висунуто низку положень, зміст яких зводився до визнання довготривалого періоду існування середнього селянства, що “не може втратити від соціалізму, а, навпаки, виграє в дуже великій мірі від скинення ярма капіталу” та про несуперечливість його інтересам радянської влади, тактика якої “повинна бути розрахована на тривалий період співробітництва з середнім селянством” [171, С. 70].

На практиці, мова йшла про часткову відмову від прискореного запровадження комуністичних реформ в сільському господарстві і часткові

поступки селянству в найбільш болючих для нього питаннях. Так, пропонувалось відмовитись від застосування примусу при створенні колективних господарств, обмежити вилучення земель під радгоспи, вдатися до часткового зменшення тиску надзвичайних податків і продрозкладки, переносючи їх вагу з “середнього” селянства на “куркульство” [171, С. 70]. 9 квітня слідувала обіжна телеграма до всіх губземвідділів і виконкомів за підписом Леніна та наркомзему РСФРР Середи з рішучою вимогою припинити примусове вилучення земель, що підлягають зрівняльному розподілу для організації радянських господарств та не припускати примусового об’єднання селян в комуни. Того ж дня було прийнято декрет “Про пільги селянам-середнякам стосовно стягнення одноразового надзвичайного революційного податку”, а 26 квітня “Про пільги при стягненні натурального податку”. З березня 1919 р. спостерігається і переорієнтування Наркомзему РСФРР на створення замість комун колективних господарств з меншим ступенем усуспільнення [60, С. 74].

Зважаючи на політизованість визначення соціальних категорій селянства, що “залежало цілком від сваволі місцевого компартійного апарату, який зазвичай вирішував це питання в залежності від виконання даним селянством розклади” [365, С. 24] (не менш часто це питання вирішувалося в залежності від політичної позиції селянина, цей підхід чітко простежується за джерелами), проголошений на VIII з’їзді РКП(б) курс на угоду з середняком був спробою розширити соціальну базу радянської влади через послаблення економічного тиску на конформістськи налаштовані групи селянства та зняття напруги в найбільш принциповому для селян питанні – земельному. Не створюючи нічого принципово відмінного від попереднього курсу селянської політики РКП(б), запропоновані поступки були й економічно нереалістичними, адже прошарок “заможних” господарств, на які теоретично пропонувалось перенести всю вагу державних повинностей, не міг забезпечити їх виконання. Не була сумісна з запропонованим курсом і введена в РСФРР декретом від 11 січня 1919 р. продовольча розкладка, визначена за принципом обрахування “загального”

“надлишку” продовольства цілої територіальної громади через дані про врожайність та площу засіву. Здійснення політики “блоку” з середнім селянством ЦК РКП(б) вимагав і від уряду УСРР, водночас наполягаючи на жорсткішій лінії в продовольчому питанні.

Обговорення селянської проблеми відбулося на скликаному 6 – 9 квітня Пленумі ЦК КП(б)У, що спеціально розглянув питання про “куркульську контрреволюцію” і роботу на селі. Висновки резолюції Пленуму були не адекватні розмахові селянського повстанського руху та глибини суперечностей, що його викликали. Резолюція Пленуму “Куркульська контрреволюція і завдання партії” кваліфікувала селянський рух як “куркульську контрреволюцію” і визнавала причинами її успіху “злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими”, “темноту селянської маси і неправильне уявлення про програму комунізму на селі”, “слабкість партійної роботи на селі”, “промахи окремих представників радянської влади на місцях в галузі земельної, національної і продовольчої політики”. Визнавалося, в дусі рішень VIII з’їзду РКП(б), що “куркульська контрреволюція... може стати небезпечною... лише в тому разі, якщо куркульству і найголовнішим партіям куркульської контрреволюції (лівим с.-р. і незалежним українським с.-д.) вдасться повести за собою маси середнього селянства і хоч би до деякої міри похитнути єдність фронту пролетаріату і біднішого селянства”. Догматичне формулювання причин і природи селянського руху доповнювалося визначенням заходів, що мали протидіяти розвиткові “куркульської контрреволюції”. Пропонувалося залучити середнє селянство до комбідів “там, де це залучення не утруднює, не затушовує і не ускладнює боротьби з куркульською контрреволюцією”, та звернути увагу на агітацію і комуністичну роботу на селі. Було запропоновано також і “взяти до уваги” своєрідність соціальних умов українського села, тобто “надзвичайну близькість у ряді районів селян-середняків до куркульських верств, відносно слабке ще політичне розшарування селян на Україні” [172, С. 52].

ЦК КП(б)У настійливо намагався домогтися силового придушення

селянського руху, визначаючи його як “куркульський”, організаційно і політично не самостійний. “Середній мужик під час революції дуже розбестився і цього мужика нам зараз доведеться брати в лещата.. У вас куркульські повстання будуть неодмінно. Завдання партії – втрутитися і завчасно щось зробити. Найголовніше: треба звернути увагу на партійну та культурно-освітню роботу” – доповідав В. Затонський 25 квітня на засіданні парткому Подільської губернії [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 59, Арк. 105].

Роблися настійливі спроби пов’язати селянські виступи з низкою “контрреволюційних змов”, начебто викритих ВУЧК. “Повстання, що місцями сполохують, показують, що існує досвідчена рука, яка користується темнотою мас для розпалювання націоналістичних інстинктів. З цим явищем слід боротися всією силою державної влади і освітою широких мас трудящих”, говорилося в запропонованій фракцією КП(б)У резолюції I Чернігівського губернського з’їзду рад 13 – 15 квітня 1919 р. “Правильну політику” в відношенні селянства з’їзд бачив в звільненні середнього селянства “з-під впливу сильного на Україні куркульського елемента і підкоренні (його) впливові біднішого селянства” [29, С. 329]. “Треба розпропагувати село на комуністичний лад, всіма засобами переконати населення села і, головним чином, малосвідомі маси, що радянська влада є влада робітників і селян. Зі свідомими контрреволюціонерами і провокаторами, що намагаються підірвати радянський престиж і посіяти насіння демагогії, ми будемо боротися самим рішучим, нещадним чином” – доповідав з’їздові член губревкому Лачинський [29, С. 333]. Розвиток повстанського руху було кваліфіковано як “контрреволюційні явища”, “що відбулися за останній час в різних місцях Полтавщини, де різні авантюристи, вороги робітничого класу, синки хліборобів-куркулів, прихильники гетьмансько-петлюрівської влади робили спроби повалити робітничо-селянську радянську владу, провокаційно прикриваючись брехливими гаслами” і на II Полтавському губернському з’їзді рад (15 – 17 квітня) [354, С. 125]. “Що стосується контрреволюції і куркульських виступів під гаслом “бий жидів і більшовиків!”, то в тому повіті, місті, де таке відбудеться, за одного вбитого робітника і бідного селянина треба розстріляти

20 чоловік заручників, яких зараз треба взяти і тримати в найсуворіших умовах. Момент класової боротьби на Україні, що розпочинається, потребує напруження всіх зусиль і нещадних розправ з тими, хто посягне на владу рад” – пропонував свій шлях вирішення селянського питання Лохвицький повітовий надзвичайний з’їзд рад 10 квітня [354, С. 119].

“Коротку програму для селянської голоти” було викладено в газеті “Більшовик”, органі ЦК КП(б)У: “1. Куркуля в потилицю. 2. Більшовицький кружок. 3. Продовольчий комітет. 4. Делегатів до робітничо-селянського уряду за порадами і допомогою. 5. Середнього селянина не чіпай. А тоді й побачимо, чи дуже буде радіти куркуль” [20, № 7, 17 квітня 1919 р.]. Не дивно, що за висловом обіжника відділу управління Харківського губвиконкому від 7 травня: “цілком зрозуміло, що в ексцесах проти радянської влади, заворушеннях, що мали місце в Харківській губернії, більша частина провини є на повітових інструкторах та інших представниках місцевої влади. В найбільшій кількості випадків представники місцевої влади зовсім ігнорують інтереси населення і схильні зараховувати все середнє селянство до куркульського елемента” [89, Ф. Р-4752, Оп. 1, Спр. 36, Арк. 30].

28 березня було застосовано політичні репресії проти партії, що стояла “на радянській платформі” та не мала формальних програмних суперечностей з КП(б)У. За зв’язок з отаманами Соколовським та Зеленим, агітацію і “відверту систематичну травлю радянської роботи в офіційному органі “Червоний прапор” Київською губчека було заарештовано в якості заручників кілька членів партії українських соціал-демократів незалежників. “Так буде з усіма політичними партіями або організаціями, що свідомо чи несвідомо будуть допомагати чорній справі контрреволюції” – попереджували чекісти [157, С. 185-186].

3.4. Військово-політична криза УСРР, травень 1919 р.

Про політичне становище в травні свідчить ситуація зі скликанням Радомишльського повітового з’їзду “волосних виконкомів і комбідів”, який відбувався в десятих числах травня (не пізніше 17-го). Скликаючи з’їзд, члени

контрольованого КП(б)У повітового виконкому визначили, що на з'їзді мають бути присутніми волвиконкоми в повному складі та по 2 представники від кожного сільського комбїду – “розраховували, що за такого розкладу буде більше представництво сільської бідноти”. Але на відміну від обраних раніше виконкомів над складом яких “велась велика робота” і “склад яких було перевірено”, делегати від новообраних на той час комбїдів виявили дійсну політичну ситуацію на селі. “В багатьох містах до їх складу пройшли не лише бідняки й середняки, але й пробралася до них пряма куркульня, зокрема з місцевостей, де знаходився Соколовський, де організація комітетів йшла зовсім без нагляду повітвиконкому і партійних організацій”, що “допомогло утворенню на з'їзді досить значної кількості делегатів, що знаходилися... під безпосереднім впливом “куркульських думок” і навіть під безпосереднім впливом Соколовського”. Організована більшовиками фракція спочатку намагалась заблокувати роботу з'їзду або відсунути від участі представників “неблагонадійних” комбїдів. Спроба ж змінити тактику і за допомогою фракції боротьбистів нав'язати з'їздові свою президію і керівництво роботою з'їзду, спровокували залишення незадоволеними селянами Радомишля і наступ отамана Соколовського на місто [276, С. 463-465].

“Тепер нам повідомляють про нові подвиги куркулів, що виявляються так: куркулі агітують проти постанов, ухвалених на всеросійських селянських з'їздах волвиконкомів. В результаті волосні і селянські виконкоми мусили скласти з себе обов'язки й влада перейшла до рук цих негідників”, повідомляла газета “Одеський комуніст” в травні 1919 р. (№ 81) [181, С. 122].

Свідченням зростання політичної ваги повстанства була увага, що йому приділяв уряд УНР Б. Мартоса. “Ми, як партія з одного боку, і як уряд з іншого, повинні обов'язково з'єднатися дієвим зв'язком з центральними і місцевими повстанськими організаціями” – говорилося в передовій статті в “Трудовій Громаді”, органі партії Українських соціалістів-революціонерів 2 травня 1919 р., – “Слід взяти до уваги, що від того, що досі між нашим урядом і повстанством не було ніякого зв'язку і угоди, ми втратили дуже багато. Перша хвиля

селянських повстань на Лівобережжі і частково на Правобережжі, що співпадає з кінцем березня та початком квітня, яке ледь не знищило більшовизм, урядом зовсім не було використано”. Ставилося питання про необхідність координувати дії військ УНР та повстанців. Уряд Мартоса, за оцінкою матеріалів його діяльності ОДПУ СРСР, “намагається підтасуватися до мови та стилю, до психології повстанського бандитизму і досить певно на нього спирається” [82, С. 27].

В травні були проведені консультації між провідними лівими національними партіями з питання повстанського руху в Україні. Внаслідок консультацій три партії – УПСР, українські соціал-демократи та “незалежники”, підписали угоду, якою передбачалося об’єднання зусиль цих партій “виходячи з необхідності широкої і активної боротьби з окупаційної російсько-комуністичною владою... для успішної організації повстань трудящих мас проти окупації”. В ст. 9 угоди говорилося: “Для успішного проведення повстань на території України окупованої російсько-комуністичною владою, створюються організації: Центральний Ревком, Губернські та повітові ревкоми з представників партій, що підписали угоду, по два від кожної. При цьому губернські і повітові ревкоми повинні бути тимчасовими революційними органами влади на місцях до організації ними влади рад і запроваджувати розпорядження і закони центральної влади” [82, С. 28].

Незважаючи на подальше погіршення внутрішньополітичної ситуації, РНК РСФРР не лише відмовляється від силового шляху проведення власної політики, але й висуває нові зовнішньополітичні завдання. Після проголошення 21 березня 1919 р. Угорської радянської республіки, в квітні 1919 р. за рішенням ЦК РКП(б) та РНК РСФРР командування РСЧА провадить підготовку військових операцій для встановлення безпосереднього зв’язку з радянською Угорщиною. Як необхідну умову здійснення своїх планів, державне та військове керівництво РСФРР розглядало досягнення протягом якнайближчого часу остаточного розгрому білогвардійських армій на Північному Кавказі, Дону і в Донбасі [67, С. 118].

Активізується та набуває широкого розмаху процес створення так званих “інтернаціональних” частин РСЧА сформованих з іноземних громадян, переважно військовополонених, що перебували на підвладній РНК РСФРР території. В Україні рішення про залучення до армії інтернаціональних загонів та доукомплектування їх до штатів “радянськими громадянами” було ухвалено Тимчасовим робітничо-селянським урядом 30 січня 1919 р [131, С. 87]. Утворені раніше “інтернаціональні” частини переформовуються в більш великі військові з’єднання – полки, бригади, дивізії. В березні 1919 р. на базі Кременчуцького румунського інтернаціонального та Полтавського особливого угорського батальйонів було сформовано Полтавський румунсько-угорський полк (1-й Полтавський інтернаціональний полк – командир Р. Фекете, комісар Т. Діамандеску) [36, С. 421]. В Одесі було розпочато формування Інтернаціонального полку особливого призначення з громадян балканських країн; 5 травня було видано наказ наркомвоєна УСРР Подвойського про формування 1-ї інтернаціональної дивізії з двох бригад, що дислокувались в Одесі та Києві. 9 травня 1919 р. наказом Наркомвоєну УСРР було створено Управління з формування інтернаціональних частин РСЧА. В Україну передислоковувалися “інтернаціональні” частини РСЧА з Астрахані, Сибіру, Поволжя [131, С. 87, 90]. Зокрема, створювані за наказом РВС РСФРР від 17 квітня 1919 р. в Нижньому Новгороді частини Інтернаціональної дивізії – 1-шу інтернаціональну бригадою під командуванням Частека [150, С. 27]. Протягом весни – літа 1919 р. чисельність “інтернаціоналістів” в лавах Червоної армії в Україні сягла 10 тис. Крім “інтернаціоналістів”, склад РСЧА в Україні було насичено представниками інших народів Російської імперії, зокрема, з зими 1919 р. тут діяли Третя стрілецька дивізія сформована в Московському військовому окрузі, Московська робітничка дивізія, Друга Орловська кавбригада, Ізенська та Уральська робітничка дивізії, партизанська бригада з Уралу, група Кожевникова (татари) та ін [36, С. 226, 553; 309, С. 133]. Пізніше було сформовано 5-ти тисячний корпус з селян-великоросів, який призначався виключно для використання проти повсталих українських селян [58, С. 126]. Окрім великих

військових з'єднань, присутність "інтернаціоналістів" в Україні доповнювали дрібніші загони складені з латишів, китайців, німців.

Набирала силу тенденція використання "інтернаціональних" загонів для придушення виступів місцевого населення (в РСФРР "інтернаціональні" частини відпочатку використовувалися з каральними цілями [248, С. 49]). Вже від часу свого створення румунсько-угорські частини зведені в Полтавський румунсько-угорський полк активно використовувалися задля придушення антибільшовицьких виступів в районі Вознесенська і Черкас, на Полтавщині та в придушенні виступу Миргородського гарнізону. 13-й прикордонний полк, китайський та латиський загони зіграли вирішальну роль в придушенні Куренівського виступу селян. В Миколаєві радянська влада спиралася головним чином на німецьку спартаківську групу. Голова Миколаївського виконкому П. Соколов характеризував "інтернаціоналістів-спартаківців" як "найнадійнішу свідомішу, дисципліновану військову частину, на яку може спиратися радянська влада" [131, С. 91]. Вже з першої половини травня "в боях з контрреволюцією" було задіяно створюваний в Одесі Інтернаціональний полк особого призначення [132, С. 55].

"У Криворізькому повіті повно григор'ївських загонів... перебито цілі волосні виконкоми, в Шестерні забито 27 комуністів, в Казанці – 22 комуністи... потрібна негайно допомога інтернаціонального батальйону латишів, китайців" – волали радянські працівники в телеграмі до Криворізького воєнкому 24 квітня [7, С. 109].

Розмах збройних форм протесту, неадекватна ситуації жорста позиція КП(б)У та відновлення отаманщини як провідної військово-політичної сили на селі спричинялися до суттєвого послаблення позицій радянської влади в Україні. Неминуче вдатися взнаки мали чинники внутрішньої слабкості режиму, що робив наголос на силовому розв'язанні селянського питання. Таким чинником був, зокрема, "партизанський" склад радянської армії в Україні. Сформовані з селян-добровольців з'єднання РСЧА в Україні не могли бути ефективно використаними проти аналогічного за природою селянського повстанства.

Навіть навпаки, їх пов'язаність з інтересами села та можливе охоплення антибільшовицькими настроями мало неминуче призвести до глибокої військово-політичної кризи радянської влади в Україні.

Широке залучення до лав армії партизанських загонів, що створювалися осередками КП(б)У та військових з'єднань, що переходили на сторону радянської влади в ході зайняття радянськими військами країни було особливістю формування частин РСЧА в Україні в 1919 р. “Партизанських загонів було багато й значна частина з них згодом перетворилися на полки, бригади та навіть у дивізії. На одному південно-західному шматку Правобережної України в березні – квітні можна було зустріти такі партизанські загони: Ткаченка, Попова, Отрошки, Урсула, Гуляницького, Олійникова та ін., полки: Знам'янський, Ананьївський, Перший Єлизаветградський, Херсонський, Вознесенський, Братський і т. ін.” [181, С. 119]. В повному складі, навіть на основі певної автономії в внутрішньому устрої були введені до складу РСЧА з'єднання повстанців під командуванням Н. Махна та частини армії УНР, що підлягали отаманові М. О. Григор'єву і разом з ним в ході наступу РСЧА на півдні України перейшли на бік червоних. Протягом першого часу після відновлення радянської влади, здійснювалось формування військових частин за територіальним принципом, при чому мобілізація до лав РСЧА користувалася популярністю серед селянства, що пояснювалося не в останню чергу саме бажанням селян служити поряд із своїми земляками, отримати зброю і державне забезпечення.

Зростаюче невдоволення населення України запровадженням політики “воєнного комунізму” ускладнювало становище в армії. В квітні – травні 1919 р. зведення НКВС УСРР фіксують надзвичайне поширення антикомуністичних настроїв в армії та численні заворушення. Неодноразово згадуються довільні реквізиції та мародерство, зокрема 4 квітня, Васильків: “мародерство п'яних червоноармійців, активна гра в карти”; 15 квітня: “безчинства 6 полку в Сквирському повіті” (під час зайняття Сквири повстанцями частина місцевих комуністів перейшла на їх бік) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 17].; 5

радянський полк розгромив ЧК, здійснювалися “насилля над владою” в Фастові, “над мирним населенням” в Білій Церкві. 8 травня було повідомлено про повстання за участю 4 Ніжинського полку та панцерника в Казатині під гаслом “Бий жидів рятуй Росію! Геть комуністів і комісарів!” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 16, 17, 24 – 25].

5 травня К. Ф. Зінченко, політкомісар 2-ї батареї 2-ї бригади групи військ Харківського напрямку доповідав: “Товариші червоноармійці були налаштовані проти комуни і комуністів, комісарів і надзвичаск, антисемітизмом були всі просякнуті і проти комуністичних осередків”, особливо сильно антикомуністичні настрої провокували комуни; занепокоєння політкомісара викликав стан постачання армії, розповсюдження зазнавали “самозаготівлі” (грабунок) [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 64]. Стан матеріального забезпечення червоноармійців був вкрай важким, що простежується з лютого 1919 р.: “за доповіддю лікаря в частинах гарнізону завдяки недоїданню розвивається тиф... Агітаційна робота налагоджена бути не може, бесіда розпочинається і закінчується одними словами: “А коли ж ми будемо нагодовані” (Харківський гарнізон), [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 217, Арк. 18]. в деяких частинах в травні – червні до 40% особового складу були хворими на цингу [302, С. 145]. “Антикомуністичні настрої” було в травні відзначено навіть в батальйоні Особого Корпусу військ при ЦК, що перебував в Харківській губернії [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 1].

Внутрішня “автономність” партизанських з’єднань обумовлювала розповсюдження антикомуністичних настроїв і на їх командний склад, тим більше, що в цих частинах зберігалися умови для діяльності лівих партій, зокрема, відчутним був вплив анархістів в 3-й бригаді 1-ї Задніпровської стрілецької дивізії, пізніше 7-ї Української радянської дивізії Н. Махна, лівих соціалістів-революціонерів в 6-й стрілецькій дивізії 3-ї Української радянської армії М. Григор’єва. В штабі останнього були присутні провідні діячі цієї партії Кириченко, Яшкін та ін. За повідомленням В. Антонова-Овсієнка на Миколаївському з’їзді УПЛСР навіть було ухвалено резолюцію “зробити

григор'ївський загін центром військових сил під прапором партії і закликати всіх членів партії записуватись до григор'євського загону” [7, С. 86, 93].

Обидва отамани, і Махно і Григор'єв займали активну політичну позицію, провадячи її в районах дислокації своїх частин. Так, представники махновських частин брали участь в з'їздах рад на Півдні України. Змін зазнавала і позиція М. Григор'єва, який користувався величезною популярністю серед населення. В доповіді командуючому Українським фронтом В. Антонову-Овсієнку, отаман звертав його увагу на зміну настроїв в війську, що були викликані радянською політикою на селі, “скаржиться і обґрунтовує рапортами своїх командирів, стверджених часто комісарами, на зловживання органів ЧК, продармійців тощо. Що особливо дратує населення говорив він, так це зловживання приїжджих, “кацапів” та “жидів”. Радянської влади на місцях немає. Виконком, що обрав повітовий з'їзд Херсонщини, справді замінено приїжджими з центру. Замість агітації на підтримку голодної півночі, продармійці намагаються відібрати хліб, але мають відсіч від вдесятеро більшої кількості селян. Зате представники земельних органів провадять безпорадну агітацію за незрозумілу комуна” [7, С. 99].

Переконалися в справедливості доповідей М. Григор'єва В. Антонов-Овсієнко та О. Шумський змогли в кінці березня в ході відвідування частин, що знаходилися під командуванням отамана. На огляді Верблюзького полку 24 березня Шумський, виголошуючи промову, “промовляючи українською мовою, спершу мав безперечний успіх. Далі почав говорити про земельну політику радянської влади. І лише промовив слово “комуна”, як почувся галас із задніх лав, який охопив натовп і перетворився у рев. Злі обличчя, піднесені кулаки тяглися до промовця...” За наслідками поїздки В. Антонов-Овсієнко та О. Шумський відправили телеграму голові РНК Х. Раковському: “...Населення провоковане діями продзагонів. Треба відкликати московські продзагони... Категорично заявляю вам як голові уряду: політика, що її провадять на місцях, ображає, підбурює проти центральної влади зовсім не тільки саме куркульство, а всі прошарки населення” [7, С. 104].

Приписується отаману й обурлива телеграма наступного змісту, адресована Х. Раковському та наркомвоєну М. Подвойському: “Коли по моїх слідах буде виростати така паршива влада, яку я бачив до цього часу, я, отаман Григор’єв, відмовляюся воювати. Заберіть хлопчиків, пошліть їх до школи, дайте народові владу поважну, яку він шанував би” [166, С. 15]. Відбиваючи загальну тенденцію до втрати комуністами довіри і масового переобрання комуністичних рад, М. Григор’єв сприяв УПЛСР в проведені передвиборчої кампанії та впровадженні результатів народного волевиявлення. Під час виборів на повітовий з’їзд рад Херсону, Григор’єв “надіслав до повіту близько 100 агітаторів лівих есерів”; умовою визнання чинності Олександрійського ревкому отаманом було висунуто введення до його складу 3 представників УПЛСР. Наводиться і документ наступного змісту: “Командир з особливих доручень просить від особи червоногвардійців всіх громадян м. Казанки з’явитися 9 квітня об 11 години опівдні на громадський мітинг на Ярмарковому майдані для з’ясування становища, що існує, про нашу насильницьку комуну й надалі вжиття заходів щодо боротьби з нею. Командир з особливих доручень М. Шпак” [7, С. 93-94, 100].

В кінці квітня – на початку травня, коли після зайняття Одеси частини, що перебували під командуванням М. Григор’єва було відведено для переформування в рідні для них місцевості, воюючи повели озброєну боротьбу з представниками влади на місцях. “В Херсонському повіті загони отамана Григор’єва здійснюють грабунки, вбивства продовольчих робітників. Робота із заготівлі хліба сильно гальмуються. Агенти відмовляються їхати на місця. Становище вкрай серйозне”, повідомляли Наркомпрод телеграмою Херсонського губпродкому [259, С. 191]. “З того часу, як отаман Григор’єв відпустив свої війська на відпочинок, в Херсонській губернії розпочалися грабунки та вбивства, насилля над пасажирами і комуністами... (Війська) відкрито з командним складом на чолі, розганяють збройною силою всі сільські, повітові, міські виконкоми, парткоми, арештовують їх і розстрілюють... Це триває протягом трьох тижнів. Випадки були в Долинській, Знаменці, Куцовці,

головне – Єлизаветграді, де стоять Верблюзький та Другий Херсонський полки; Єлизаветградський виконком, партком розігнано, розстріляно комуністів... Миколаєву загрожує доля Єлизаветграда... прошу негайно вжити заходів. Воєнкомом та мною (заходи) вжиті – в місті оголошено стан облоги”, телеграму такого змісту було направлено головою Миколаївської ЧК напередодні григор’ївського виступу [229, С. 76]. Бійцями Верблюзького полку було в другій декаді квітня розігнано Олександрійську ЧК, здійснено спробу арештувати “активних працівників місцевого виконкому” [276, С. 597].

В квітні 1919 р. зростаючу увагу радянський уряд приділяє питанням переформування вже існуючих частин, висувається гасло боротьби з “партизанщиною”. На початку травня радянське командування планувало і практично підготувало операцію зі зміщення командування 6-ї дивізії на чолі з М. Григор’євим [105, С. 28-30].

Проте, 9 травня 1919 р. під впливом свого найближчого оточення М. Григор’єв спланував та очолив виступ підпорядкованих йому військових частин. Маючи в розпорядженні до 15 – 20 тис. вояків, що мали на озброєні 52 гармати, 700 кулеметів, 6 бронепоездів, військам отамана вдалося в короткий строк зайняти значну частину території Південної та Центральної України з містами Єлизаветград, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Черкаси, Умань. Командування повстанців мало досить широкі плани. Головні сили було спрямовано в напрямку Катеринослава та Києва; планувалось об’єднання з формуваннями Зеленого, угода з Махном.

Глибина причин, що викликали повстання григор’ївців знаходить відображення як в масовості та розмаху повстання, так і в глибині та змістовності головного програмного документа повстання – відомому “Універсалі” до українського народу, який є безперечно видатним програмним документом українського селянського повстанства, що його було видано командуванням повстанців та підписано “отаман-партизаном Херсонщини й Таврії” Григор’євим та помічниками отамана Горбенком, Тютюником, Терещенком, Масенком, Ясинським, Бондаром та Павловим. Універсал відбиває ідеологію українських

соціалістів-революціонерів, гармонійно поєднуючи її з вимогами українського селянства та програмою політичних реформ, спрямованих на ліквідацію диктатури КП(б)У і ствердження народовладдя, що є далеким від наданої радянською історіографією оцінки “плутанини ідеології, що силкувався протиставити себе чіткому комуністичному світоглядові” [166, С. 25]. Принципи ототожнення національного та соціального поневолення, виразно звучать в “Універсали”: “Селяни й робітники! Вас дев’яносто два відсотки на Україні. А хто править вами: оті, що ссуть кров народну. Народу український! Бери владу до своїх рук” – закликає Універсал. Різка критика нав’язаної Україні політики “воєнного комунізму” є основою “Універсалу”, програмний документ безпосередньо спирається на настрої і вимоги селянства: “політичні спекулянти обдурили тебе... замість землі та волі тобі насильно нав’язують комуноу, чрезвычайку та комісарів з московської обжорки й тієї землі, де розп’ято Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах, у штанях із лантуха, замість чаю п’єш гарячу воду без цукру; та ті, що обіцяють тобі ясну будучину, визискують тебе, тобою воюють, із зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й нахабно запевняють тебе, що роблять усе це на користь народові... Неправда, брехня й неправда.” Універсал закликає до негайного здійснення політичних реформ, що мали б оздоровити політичну ситуацію в Україні та служити запорукою неприпустимості відновлення антинародної диктатури. “Нехай не буде диктатури ні особи, ні партії... Геть політичних спекулянтів! Геть насильство з правого боку! Геть насильство з лівого боку.. Уряд авантюрика Раковського та від нього поставлених просимо піти від нас і не насилувати народної волі. Всеукраїнський з’їзд дасть нам уряд, якому ми будемо коритися, і побожно виконаємо його волю” [166, С. 22-23]. Громадянам пропонувалося негайно обирати сільські, волосні, повітові та губернські ради за вільної участі представників всіх партій, “що стоять на радянському ґрунті” та непартійних. При виборах мала бути задіяною і система квот для національного представництва, що відповідали б національному складу населення України. “За такого розподілу не буде насильства ні партії, ні нації.

Глибоко переконаний, що це буде справжня народна влада”. Можна казати про поєднання демократичних і протестних та антиімперіалістичних вимог в “Універсалі”. Безумовно визнавався принцип демократичних свобод: “Хай живе воля слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, праці й професій, незайманість особи, думки, помешкання, переконання й віри!”.

10 травня отамана М. Григор’єва було оголошено поза законом ВУЦВК та Ради робітничо-селянської оборони, в чисельних радянських та партійних резолюціях, що приймалися з нагоди повстання, М. Григор’єв, як “ворог радянської влади” ставився поряд з Колчаком та Денікіним. Для придушення повстання було створено три групи військ – київську, одеську, харківську. Метою радянського командування було оточення та локалізація виступу [105, С. 31]. Проводилося масові партійні та комсомольські мобілізації. “Загони, що посилались на боротьбу з бандитами, як правило, комплектувались за класовою ознакою. Їх ядро складали комуністи. Проводилась відповідна робота по перевірці соціального стану добровольців і мобілізованих.” [40, С. 131]. Широко задіявалися частини “інтернаціоналістів”; “Григор’єв став зараз найбільш запеклим нашим ворогом... Тепер можна йти в Румунію лише через труп Григор’єва”, звертався Х. Раковський до 1-го Інтернаціонального (румунського-угорського) полку [131, С. 91].

Незважаючи на те, що до кінця травня радянському командуванню вдалося придушити опір основних військових сил повстанців-григор’ївців, загальні результати виступу були для радянського уряду невтішними. Висловлене Х. Раковським бажання “по теплих слідах знищити на селі владу куркулів” [20, № 44, 5 червня 1919 р.], тобто продовжити жорсткий курс на силове вирішення селянського питання мав все менші підстави бути реалізованим. Ненадійність радянських частин та розповсюдженість антикомуністичних настроїв в війську виразно виявилася в ході повстання.

13 травня панцерний потяг “Чорноморець №1” перейшов на бік селян, що підняли повстання в Христинівці під гаслом “Геть жидів і кацапів, хай живе самостійна Україна!”, командиру потягу Горуленку “сподобалася програма”

повстанців [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 53]. “8 радянський полк затримав 15 травня загін з 3-х чоловік, відряджених до Вінниці за технічними засобами, і хотів їх розстріляти, через те, що вони жида-комуністи”. 16 – 17 травня вибухнуло повстання в Уманському гарнізоні [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 24, 25, 39]. “Солдати Богунського полку (1-ї Української радянської дивізії, командир М. Щорс) виснажені фізично і розкладені морально. Червоноармійці зривають кокарди, говорячи, що це “жидівська зірка” – доповідали 17 травня з Коростеня; “Богунська бригада, хоча й б’ється проти григор’ївців, в свою чергу розстрілює комуністів”, повідомляв секретар ЧК м. Песчане Вишневецький. В Золотоноші Богунський полк влаштував 23 травня погром, поставивши місцевий ревком “зі своїх” [372, Ф. 2579, Оп. 1, Спр. 39, Арк. 11, 18]. “Червоноармійці кінної роти налаштовані антирадянські і погромно” (Обухів); “9-й полк налаштовано контрреволюційно і антисемітські. З гаслами “геть комуну і жидів” солдати в потягах затримують євреїв і комуністів, розстрілюючи їх” (Ст. Тетерев).; “Арешт співробітників ЧК, інші розбіглися. В міських частинах антикомуністичні настрої” (Біла Церква). 20 травня 1-й червоний полк “бешкетував” на лінії Київ – Переяслав – Гребінка, під гаслом “геть ЧК – комуністів і бий жидів” було побито співробітників ЧК – євреїв” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 33 - 35]. “Жоден ешелон не проходить спокійно. Шукають “жидів з ЧК та комуністів” (Казатин). “Надіслані з центра частини, – повідомляли з Радомишля, – як, наприклад, 22-й та 151 радянські полки... замість ліквідації повстання зайнялися грабунками, душили партійну роботу, били... комуністів” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 24]. Направлений для підкріплення в Лубни Червоний полк “влаштував погром, пограбував казначейство і розгромив ЧК. В цих діях брав участь комсостав” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 16, Арк. 40].

Численними були і випадки переходу військових частин на бік Григор’єва, так, в Черкасах до нього приєднався місцевий радянський гарнізон, в Помощне – полк Попова [278, С. 14]. 25 травня на Чорнобильщині перейшов до отамана Струка Радянський полк чисельністю 1000 чоловік, “комполку оголосив себе

противником комуни і жидів”. В Новгород Сіверський повіт “прибули з фронту без документів озброєні червоноармійці 3-го радянського полку 1-ї дивізії з бажанням розстріляти комуністів і євреїв. З огляду на популярність червоноармійських ватажків місцевими силами справитися неможливо”. З Охтирського повіту повідомляли про дезертирство, що сягло 30% (18 – 19 травня). 24 травня повідомлялося про конфлікт 1-ї бригади 7-ї української радянської стрілецької дивізії з Новомосковським ЧК. В Радомишлі “ЧК не працює з-за 151 полку налаштованого проти комуністів, ЧК і євреїв”. Як “ненадійні” було характеризовано 9, 21, 22 полки [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 34 – 37, 39, 46].

“Серед червоноармійців ходять вперті чутки, що ініціатором виступу є не Григор’єв, а самі селянські маси, незадоволені надзвичайними комісіями та комісарами-“жидами”” – констатовалося в одному з численних повідомлень до Раднаркому [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 36]. Повідомлення свідчили про глибину та гостроту антирадянських настроїв в війську.

“Інколи не зовсім було зрозуміло, чому та або інша частина бореться на нашій стороні, а не проти” – згадував В. Затонський [115, С. 10]. За ретроспективною оцінкою Х. Раковського, вирішальним чинником, що запобігав остаточному розвалу армії УСРР була взаємна “конкуренція” між командирами – лідерами великих напівпартизанських з’єднань [278, С. 48].

Некращим чином справи були й на інших ділянках “внутрішнього фронту”. В травні було здано загонам отамана Волинця м. Гайсин, “В критичний момент солдатам видали спирт, комісар Кондратюк – п’яний валявся в заразному баракі” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 38]. Полковник Волинець, скористувавшись з більшовицького декрету про мобілізацію, сам здійснив її, мобілізувавши селян 5 строків і здійснив цей успішний наступ [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 20]. В середині травня під час григор’ївського повстання крім Гайсина отаманськими формуваннями займалися повітові центри Умань (Щигриним, Клименко), Липовець (Магометом), Брацлавль (Волинцем), Тульчин та Літин [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 283, Арк. 3]. Зеленівцями – Германівка та Обухів [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1,

Спр. 56, Арк. 41]. Було блоковано Таращу, Фастів, Бердичев. В Балтському, Ольгопольському, Ямпольському повітах вибухнули великі повстання [278, С. 14].

“Населення міста налаштовано панічно. Комуністи змушені працювати ледь не в підпіллі. Солдати б’ють лише за приналежність до партії. Уманський комуністичний загін примушений був сховати зброю та виїхати до Києва. Група місцевих працівників, членів виконкому, євреїв, також як і співробітників ЧК евакуювалися. Єдиним засобом, здатним поліпшити становище, було б, на мою думку, перекидання великоруських частин... до нашого району. Залишається додати, що, зрозуміло, ніяка робота на селі в нас зараз не можлива, тому як жоден працівник не ризикне виїхати до села, після того, як повстанцями розстрілювалися товариші українці і росіяни як “жидівські наймити” - доповідав в ЦК КП(б)У комуніст Кулик з Умані [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 25]. Аналогічним, було становище і в Бердичеві, де за повідомленням від 11 травня йшли заворушення з гаслом “бий жидів, громи надзвичайку”; “кожної хвилини можуть бути заарештованими всі радянські заклади”, “розкрито записи в гетьманську армію”, “якщо не буде туземців чи китайців, то будь-яка робота тут немислима. Навколо продають та видають відповідальних працівників” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 55].

К. Ворошилов в доповіді ЦК констатував: “...григор’євщина по даних розгромах ліквідована бути не може, навпаки, розпорочившись по селах, при співчутті їм селян, популярні і непопулярні авантюристи загрожують затяжною, виснажливою війною, до якої ми підготовлені ще менше, ніж до боротьби компактними силами по залізничних магістралях, як було нині. Григор’євщина довела всю нездатність українського Наркомвоєна і головного командування. У критичний момент не було жодної стійкої частини для виступу проти Григор’єва. Багато полків перейшло на бік Григор’єва, інші оголосили нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного” [41, С. 143].

Виступ отамана М. Григор’єва мав переломне значення для розвитку

селянського повстанського руху в Україні в 1919 р. Він мав характер загальнонародного повстання проти більшовиків в Україні, провідною силою якого виступило селянство, що призвело до важкої військово-політичної кризи більшовицького уряду в Україні, до зміни військово-політичної ситуації в цілому. Більшовицький уряд було позбавлено можливості вести активні наступальні дії на зовнішніх, – Південному та Українському, що готувався до вторгнення в Румунію та Угорщину, та “внутрішньому”, спрямованому на збройне придушення опору політиці “воєнного комунізму”, фронтах. Безпосереднім наслідком виступу був розвал західного військового угруповання РСЧА, зрив планів рішучого розгрому Добровольчої армії – 2-га Українська радянська армія, на яку покладалось головне завдання в спланованій операції – нанесення удару в тил Добровольчої армії в районі Таганрога, до кінця травня була задіяна в бойових діях проти григор’ївців. Південний фронт, за умов відсутності резервів, не отримуючи допомоги від зайнятих в каральних операціях військ радянського угруповання в Україні, був протягом травня 1919 р. розгромлений, стратегічна ініціатива на півдні Росії і на сході України перейшла до Добровольчої армії [67, С. 121-122]. Більшовицький уряд, отже, було позбавлено можливості концентрувати військові сили на “внутрішньому фронті” в бажаних масштабах, навіть більше того виступ М. Григор’єва й успіхи Добровольчої армії змінювали морально-політичне становище в українському селі, справляли деморалізуючий вплив на активістів КП(б)У і радянських функціонерів. Створення комітетів бідноти, осередків КП(б)У на селі, підтримання дієздатності вже існуючих установ виявилось проблематичним. “В момент григор’євщини становище ще більше погіршилося... С мобілізацією комуністів і наступом Денікіна становище стало неможливим за відсутності будь-яких сил”, вказувалося на загальних зборах бюро Харківського губкому КП(б) на початку липня 1919 р [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4]. “Вторгнення генерала Денікіна створює для куркульської контрреволюції той стрижень, без якого вона не ні в якому разі не може розраховувати на повалення Радянської влади”, зазначалося в резолюції “Про куркульське повстанство” Пленуму ЦК

КП(б)У 1 – 9 серпня 1919 р [172, С. 62]. До остаточного розриву з більшовиками дійшла партія українських соціал-демократів незалежників. На вимогу ЦК РКП(б) до складу РНК УСРР було введено представників партії боротьбистів. Об'єктивно, перед ЦК КП(б)У постало питання про неможливість продовжувати здійснення політики форсованого соціалістичного будівництва в Україні.

3.5. Піднесення селянського повстанського руху. Загальнонародна селянська війна в Україні, (червень – серпень 1919 р.)

Травнева військово-політична криза найнегативнішим чином відбилася на стабільності радянської влади всередині країни, створюючи сприятливі умови для подальшого розгортання повстанського руху українського селянства. Протягом червня – липня 1919 р. ЦК КП(б)У, вищі органи державної влади та місцеві партійні організації неодноразово провадили обговорення ситуації, що складалася внаслідок розвитку селянського повстанського руху.

Виробляючи заходи, що мали б змінити несприятливий для більшовиків розвиток подій в Україні, ЦК КП(б)У не ставив принципове питання про досягнення політичного компромісу з селянством. Не отримали належного осмислення й суперечності між політикою “воєнного комунізму” та життєвими інтересами селянства. Характерною в цьому сенсі є резолюція, запропонована Д. Мануїльським на спільному засіданні членів ЦК КП(б)У, відповідальних працівників ВУЦВК, ВУЧК, наркоматів УСРР в кінці червня – липні 1919 р. Резолюцією пропонувалося визнати, що замість виконання рекомендацій VIII з'їзду РКП(б), стосовно “виривання маси селянства з-під впливу куркульських елементів шляхом перекладення всіх важких наслідків економічної розрухи на селі на плечі куркулів”, “окремими представниками радянської влади на місцях”, здійснюється глибоко шкідлива політика “беззастережних репресій, що підіймає проти робітничо-селянського уряду не лише маси середнього селянства, але й сільську бідноту. Довільні реквізиції військових частин, дії продзагонів, що не рахуються з класовими протиріччями на селі, сваволя місцевих агентів готує

грунт для стихійних селянських повстань і створює штучне об'єднання соціально різних груп селянства для боротьби проти радянської влади і робітничої комуністичної партії". Щодо висновків, то, зокрема, пропонувалося використовувати придушення повстань задля здійснення класового розшарування села – перекладаючи "всю відповідальність за заколот на куркульські шари". Категорично не припускалася відмова від хлібної монополії, яка, на думку автора резолюції, "суперечить головним чином інтересам куркульства", та продовження "добровільної організації сільськогосподарських комун і охорони радянських господарств, організація яких є гарантією від перетворення аграрної революції на процес простого переміщення власності". Замість кардинальних кроків, пропонувалося здійснення паліативних заходів, щоб, мовою документу, "очистити свою політику від карикатурних нашарувань, що утворилися внаслідок недосвідченості та невміння працювати агентів радянської влади". Увагу традиційно акцентувалося на створенні дієвих комбідів і партосередків [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 11, Арк. 5 – 6]. В загальному вигляді положення резолюції повторювалися і в тезах запропонованих НКВС, де також висувалась досить нечітка пропозиція "Вважаючи непорушними принципи радянської влади (нещадність боротьби з куркульством і здійснення монополії) визнати необхідним здійснення політики, що розуміється в сенсі своєчасного ставлення окремих питань для централізованої на них уваги одночасно центра і місць" [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 11, Арк. 11].

Керівні кола КП(б)У продовжували розглядати селянський повстанський рух як "бандитизм", що ґрунтувався на інтересах "куркульства". Факти рівної участі селянських прошарків як в політичній і збройній боротьбі проти комуністичної диктатури, без чого ані масове переобрання рад, ані формування і існування повстанських сил такого чисельного складу не були б можливі, так і в існування "тіньового", вірніше, народного, неконтрольованого "продовольчими органами" товарообігу, не акцентувалися, або ігнорувалися. Запорукою зміцнення соціальної бази радянської влади і зміни політичної ситуації на селі продовжували вважати "відокремлення" середняка від куркуля

та спирання на “класові” організації – комбіді. Розширення цієї тези, що не відповідала ситуації на селі і за свого впровадження швидко вироджувалася в примітивну диктатуру місцевих “назначенців” та окремих люмпенізованих елементів, вело ідеологів КП(б)У до виявлення “особливостей” соціального складу українського села, що полягали, мовляв, в “надзвичайній близькості” середнього селянства до куркульства. “Середняк в тому сенсі як він розуміється в Росії, на Україні не грає тієї домінуючої ролі, як на Півночі; він непомірно ближче до куркуля, зливається з ним значною частиною в один шар. Цим пояснюється “куркульський” характер цілої низки районів України” - висловлював свої міркування в “Тезах з поточного моменту” М. Савельєв, редактор газети “Більшовик”, органу ЦК КП(б)У, що доходив симптоматичного висновку: “Класове групування на Україні і своєрідні взаємовідносини різних соціальних груп вкрай ускладнюють питання радянської України, радянська влада тут без активної підтримки Росії не може мати сталого коріння, не може існувати незалежно” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 11, Арк. 13]. Схожі думки лунали і на менш високому рівні влади: “Причинами загрозливого моменту, що ми переживаємо, є... відсутність на Україні пролетаріату, бо Україна – країна не капіталістична. Україна – “Вандея революції”, вторив Савельєву доповідач Вайнфельд на зборах комосередку при Харківському губвоєнкоматі 1 липня 1919 р [89, Ф. ФП-1, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 3].

ЦК, та переважна більшість губернських і повітових комітетів КП(б)У, демонстрували безпорадність у виробленні шляхів виходу з протистояння з селянством, що неминуче мали призвести до більш чи менш повної відмови від намагання форсованої побудови комуністичного ладу на селі, тобто до визнання політики “воєнного комунізму” такою, що суперечить інтересам всього селянства і потребує згортання або суттєвого перегляду.

Як реальну поступку селянству ЦК міг запропонувати лише пом’якшення курсу на колективізацію села, що впроваджувалася ще з квітня на вимогу VIII з’їзду РКП(б), обмежену політичну коаліцію з лівими партіями, що повністю відмовлялися від здійснення власної політичної лінії, та гасло “спирання на

місцеві сили”. Останнє було реалізовано шляхом проведення Всеукраїнського з’їзду представників волвиконкомів 31 травня – 6 червня в Києві. Представленим на ньому “місцевим силам” було надано право сформувати “комісію 50-ти”, що мала дорадчий голос в ВУЦВК та народних комісаріатах і право наглядати (без самостійних ревізійних повноважень) за “всіма радянськими установами в загальному масштабі” [276, С. 158-159]. Діячі ЦК розглядали цей з’їзд скоріше як засіб “агітації”: “Ми бажаємо щоб доторкаючись центральної влади ви, роз’їхавшись по місцях, найкраще відобразили загальну волю, волю влади робітників і селян. Треба, щоб з’їзд усвідомив як треба налагоджувати господарське життя”, промовляв на відкритті з’їзду Г. Петровський [20, № 42, 3 червня 1919 р.]. Діяльність “комісії 50-ти” виправдовувала покладені на неї сподівання. Про її позицію свідчить загаданий Клуниім випадок: “одного разу, коли селяни стали вимагати собі землі, уряд звернувся до “комісії 50-ти”, а ті сказали, що радянські господарства не можуть роздаватися селянам, бо вони потрібні робітникам. т. Мещеряков дуже радів цьому” [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 37, Арк. 23].

Поєднання гасла спирання на місцеві сили зі спробами стимулювати прояви колабораціонізму частини, переважно люмпенізованих елементів села, отже, не могли становити альтернативи силовому шляху вирішення селянської проблеми, що його в ЦК КП(б)У, власне, і вважали за провідний. В завершеному вигляді думки щодо силового шляху вирішення селянського питання, викладено М. Савельєвим в його “Тезах з поточного моменту”. Наголошуючи на відсутності соціальної бази радянської влади в Україні, та констатуючи неможливість її самостійного існування, Савельєв пропонував зосередити увагу на головних її можливих опорах: “старшій сестрі” – РКП(б) та некуркульських прошарках, до яких автор з певністю відносив лише українську міську бідноту, і провадити “нешадну боротьбу зі всіма буржуазними групами”, зокрема через “економічне ущемлення їх” та “нацьковування на них бідноти”. Особливо М. Савельєв акцентував увагу на придушені політично організованої опозиції. Неприпускатися повинні були “ніякі відкриті політичні угруповання, що

спираються на нього” (куркульство); “на Україні не може бути в класовому сенсі виправдовуючої себе партії середняка”. Боротьбистів повинно бути “злити” з КП(б)У, “незалежних лівих треба третирувати більш енергійно, поставивши їх перед розколом та знищенням як партії”. При цьому автор радив “не боятися” зовнішньої українізації КП(б)У [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 11, Арк. 14 – 15].

Розвиваючи курс на силове придушення селянського руху, 17 липня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову “Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі”, що надавала надзвичайні повноваження в боротьбі з повстанством повітовим органам влади, в тому числі брати і розстрілювати заручників, накладати на села контрибуції, конфіскувати майно повстанців [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 45, Арк. 73]. Військовий розгром “воєнних сил куркульства, посилення безпосереднього знищення куркульських банд” поряд з традиційною вимогою здійснити “різко класову політику на селі, організовуючи пролетарські і напівпролетарські верстви села і протиставляючи їх куркульству” ставилося за основне завдання порядку денного Пленумом ЦК КП(б)У 1 – 9 серпня [172, С. 62].

Залишається констатувати, що викладені підходи переважно розділяли і на місцях. Як приклад, виклавши катастрофічну ситуацію, в якій знаходилася “радянська влада” в Подільській губернії, в доповіді губвиконкому 15 липня резюмується: “З всього вищесказаного... можна вивести лише наступний висновок:.. для можливого існування Подільської губернії як радянської території треба докорінно ліквідувати повстанство, обеззброїти деякі повстанські центри, нещадно розправитися з бандами, а потім розпочати широку агітаційно-політичну роботу. Але для проведення цього плану в життя потрібна надійна озброєна компактна сила. Таку силу тисячі з дві треба й надіслати з центра на невідомий час в наше розпорядження” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 126]. Власне, такою постановкою питання ігнорувалося військово-політичне становище, в якому знаходився уряд УСРР після травня 1919 р., вирішити селянське питання за допомогою “компактної сили” надісланої з “центру на невизначений час” було об’єктивно неможливо.

Якщо перед КП(б)У поставала проблема неможливості військового вирішення селянського питання в Україні та необхідності суттєвих поступок у селянській політиці, що виводили б її за межі “воєнного комунізму”, то для сил що їй протистояли, об’єктивно, нагальним питанням літа 1919 р. було використання величезного військово-політичного потенціалу селянського повстанства, який виразно виявився під час григор’євщини.

Радянська історіографія пов’язує практично всі українські небільшовицькі партії з організованим “куркульським бандитизмом”, що цим терміном визначалося повстанство, – дійсно, за партійною належністю до українських лівих есерів зараховували, зокрема, отамана Волинця, до незалежників – Грудницького, Зеленого, Мазуренка [278, С. 26]. Як і анархістські групи, що мали певний вплив на провідників махновського руху, течії УПСР, незалежники та інші представники цієї частини українського політичного спектру, що домінували на Наддніпрянщині, не вважали наявні з більшовиками суперечності за антагоністичні. Прагнучи до побудови соціалізму, що програмно суттєво не відрізнявся від більшовицького, основу національного і соціального поневолення ці партії бачили в пануванні в Україні “чужого капіталу”, що живиться з народної праці українських трудових класів та української трудової нації, що “захоплює в свої руки міста і владу, розвиває на українській землі чужоземну культуру для підкорення української” [320, С. 8]. Наголошуючи на національному визволенні шляхом соціальної революції, діячі української лівиці практично схилилися до ототожнення соціальної та національно-визвольної боротьби, не бачили інших форм імперіалістичного поневолення народів, зокрема, державної. Боротьба з більшовицькою диктатурою не розглядалася ними як самодостатній пріоритет, а національна державність як неодмінна умова перемоги національно-визвольних змагань. Це призводило до їх односторонньої опозиційності до уряду УНР. На практиці, створений незалежниками “Всеукраїнський ревком”, або “товарищ Ревко”, як його глумливо називали селяни-повстанці [163, С. 98], вів агітацію під гаслами “Геть нашого Петлюру! Геть російських та жидівських Петлюр-комісарів!” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 398,

Арк. 9].

Ліві есерівські течії зберігали величезний потенціал для конформістської співпраці з більшовицьким урядом, в опорі проти більшовизму вони не були силою, що могла б досягти політичної реалізації повстанського руху, постійно прагнучи до досягнення нерівних компромісів з КП(б)У.

Найбільш ця внутрішня слабкість і непослідовність виявилася в течії боротьбистів, що пішли на шлях безоглядного конформізму і дійшли до повного та безоглядного схвалення дій більшовицького уряду в питанні селянського руху. Так, в резолюціях Херсонського окружного з'їзду УПСР (комуністів-боротьбистів), що відбувся 17 – 20 червня 1919 р., говорилося: “Хвиля селянських повстань, що прокотилася по Україні є в основі своїй реакцією дрібнобуржуазної міщанської психології “власника” на диктатуру пролетаріату і здійснення ідеалів соціалізму, підтримана і доведена до максимуму всіма силами контрреволюції і національного шовінізму...” Зазначаючи, що “цим повстанням значною мірою спричинилися помилки молодой радянської влади і керуючої партії комуністів-більшовиків”, з'їзд закидав КП(б)У і РНК лише “слабке знайомство з місцевими умовами та небажання рахуватися з ними”, а також відсутність “роботи по втягуванню в активну роботу трудового селянства, особливо селянської бідноти”, тим самим солідаризувавшись з метою та ідеологією політики “воєнного комунізму”. Виступаючи цілком в межах лінії, що домінувала в цей час в лавах КП(б)У, з'їзд пропонував:

- в боротьбі з селянськими виступами перенесення уваги на агітацію з метою “освідомити і відколоти від свідомих контрреволюційних куркульських елементів... спровокованих мас селянської бідноти”;
- провести реорганізацію РСЧА на основі регулярного війська;
- “якнайскоріше об'єднання всіх соціалістичних республік в формі федерації”;
- сприяння “повному комуністичному самовизначенню” партій борбистів і лівих незалежників;
- викриття хибної політики “класово невизначених партій”, що спираються

на “кола інтелігенції” і заможне селянство: лівих соціалістів революціонерів – “активістів” і “меншість”;

- проведення Всеукраїнського партійного з’їзду і об’єднання з КП(б)У.

Повністю аналогічні більшовицьким були програмні вимоги резолюцій з продовольчого та аграрного питань. В національному питанні вимоги з’їзду обмежувались сприянням “мирному розвитку культури нерозвинутих національностей” [281, С. 4 - 10].

Звичайно, підтримуючи саме програмні засади політики РКП(б)-КП(б)У, боротьбисти були досить далекі від повного схвалення дійсних цілей політики “воєнного комунізму”, встановлення партійної диктатури і відновлення імперського імперіалізму та національного гніту. Але не визнаючи тенденцій, що наявно існували, займаючи позицію беззастережного конформізму, що межував з проявами колаборанства, партія боротьбистів справляла негативний вплив на розвиток визвольних змагань українського народу, перш за все селянства, виступаючи вигідним партнером, чи засобом, в руках керівництва КП(б)У для блокування розвитку повноцінної політичної опозиції. Не набагато менше подібні тенденції виявлялися і в інших лівих есерівських течіях, в незалежників. Позиція провідних есерівських течій, Української партії соціалістів-революціонерів та Української партії лівих соціалістів-революціонерів, виявилися під час першого великого радянського представницького форуму, де більшовики здійснили вдалу спробу легітимізувати власну політику в Україні – Харківському губернському з’їзді рад 16 – 19 лютого 1919 р. Непослідовною була критика лівими соціалістами-революціонерами політики Тимчасового робітничо-селянського уряду в ключових питаннях – продовольчому і аграрному. Виступаючи з приводу доповіді О. Шліхтера, представник фракції УПЛСР Вільковський, розділяючи більшовицьке трактування виникнення “продовольчого питання”, зазначав, що “без сумніву, в теперішній час партія соціалістів-революціонерів вирішує продовольчу політику наступним чином: селяни повинні зараз напружити максимум енергії для того, щоб всі надлишки хліба, що знаходяться в селах, було вивезено для нужд пролетаріату в міста і

навпаки, щоб міський пролетаріат повинен був напружити всі зусилля, всю енергію на те, щоб витягти всі надлишки предметів міського господарства та спрямувати їх на село” [275, С. 63]. Фракція УПЛСР не заперечувала і проти застосування “реквізиційних загонів: “ми зовсім не є противниками реквізиційних загонів для витягнення продуктів, – продовжував свій виступ Вільковський – але ці самі загони, ми, ліві соціалісти-революціонери, спрямовуватимемо виключно до куркульського елемента (Гучні оплески), а не по відношенню до тих селян, в яких їх надлишком є їх прожитковий мінімум”. Зрозуміло, що ці зауваження у більшовицької фракції зустрічали лише підтримку. Стосовно створення комітетів бідноти доповідач казав, що “ці самі комбідни повинні розглядати лише виключно як продовольчі відділи, що і повинні підлягати радам на місцях”; проте подальший виступ не дозволяє зробити висновок, що це зауваження розглядалось як принципове та таке, що має концептуальний характер [275, С. 64].

“Вся продовольча політика Радянської України повинна бути спрямована на те, щоб черпати сили для допомоги Радянській Росії, щоб врятувати пролетаріат і трудове селянство Росії від загибелі”, казав доповідач від УПСР Панченко; що стосується продовольчих загонів, то вони не є потрібними, бо “можна взяти хліб голими руками і нема потреби в зброї... Зрозуміло, що якщо можна взяти хліб без зброї, то в останній нема потреби... Представники буржуазних елементів не є активними, вони не можуть заважати...”. Така постановка питання теж знаходила повне “розуміння” в О. Шліхтера, який запевняв, що присутність на селі озброєних загонів буде мати лише виховне значення для “куркулів”. “Треба вказати, – констатував член фракції КП(Б)У Леонтєв, – що між принципами, виставленими Шліхтером і Вільковським, практична і принципова сторона не зустрічає різниці” [275, С. 65 - 66].

Більш послідовно фракції УПЛСР та УПСР опонували в обговоренні земельного питання, заперечуючи націоналізацію землі і створення радянських господарств, пропонуючи соціалізацію землі та наголошуючи на принципах поступовості та добровільності при створенні господарств колективних.

Недотримання цих принципів, чим “уряд більшовиків .. фактично позбавляє все трудове селянство України, що кров’ю завоювало своє право на поміщицьку землю”, загрожувало, на думку фракції УПЛСР тим, що, “якщо уряд не змінить своєї політики і не відмовиться від спроб знищити закон про соціалізацію землі” то “перед трудовим селянством України постане завдання нової боротьби за землю, і що селянство виявиться достатньо сильним щоб відстояти власні вимоги, тобто передачу всієї землі в руки трудящих для зрівняльного трудового землекористування”[275, С. 118-119].

Створення повноцінної політичної опозиції, що могла б протистояти партії КП(б)У та їх програмі, на якій базувалося здійснення політики “воєнного комунізму”, гальмувалося, величезна енергія селянського опору витрачалася на боротьбу лише з найбільш одіозними рисами політики “воєнного комунізму” не знаходячи широкої політичної перспективи. Характерно, що політика “опозиції зліва” до КП(б)У в наступні два роки в кінцевому підсумку призвела ліві течії есерівських партій до ліквідації цих партій, а ще раніше до відмови від будь-якої співпраці з повстанством. Як вказував в своєму листі від 27 грудня 1919 р. один з керівників УСДРП (незалежників) Мазуренко, влітку керівництво партії розглядало повстанський рух як такий, що під впливом есерівської та есдеківської, а потім і “петлюрівсько-денікінської” агітації набув контрреволюційний дух. На нараді цієї партії 18 – 19 липня було вирішено припинити участь в повстанні [278, С. 28]. Позиція лівих українських партій в селянському та більш вузькому, повстанському питаннях ілюструє досить слушну думку О. Зибачинського: “Драма української революції була водночас трагедією українського соціалізму. Нефортуново споріднений з ідеологією переможного ворога та вихолощений запровадженням великої шанси, український соціалізм звернув з революційних позицій до становища опозиційної сили в Україні і як такий виявився непридатним для історичного продовження визвольної революції. Коли соціалізм став мечем і прапором більшовизму, успішно поборювати більшовизм теж в ім’я соціалізму неможливо. Таким чином, російський більшовизм пограбував в українського соціалізму його

визвольну революційність й на тому визвольна інструментальність українського соціалізму закінчилась” [120, С. 236].

Незважаючи на вчинену протягом червня – липня 1919 р. спробу домогтися розгрому з’єднань повстанців, що оперували в Київській губернії, (так, 29 червня проти повстанців, що діяли в районі Сквири, Радомишля, Трипілья було задіяно сили загальної чисельності в 3975 бійці при 32 кулеметах та 6 гарматах, тому числі Особого корпусу ЧК, загін Локатоша, командні курси [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 88]), яка супроводжувалася численними випадками військових злочинів з боку частин РСЧА, як то: обстрілів придніпровських містечок корабельною артилерією, спалення повсталих сил в районі Фастова – Романівки та Хидівці, РСЧА не вдалося досягти поставленої мети. Активність повстанців докорінно не знизилася, в той час як великі з’єднання було лише витиснено до інших місцевостей, де вони відновили свою діяльність. Витиснення до Поділля загонів Зеленого і Тютюнника не поліпшило становища радянської влади в губернії, що і без того вже в травні було катастрофічним. Бойові дії призводили не до остаточного розгрому повстанців, а лише до їх “розпорощення” [343, С. 293]. Отамани з ядром загонів як правило уникали знищення. Причини такого становища полягають в їх підтримці місцевим населенням. Так, 11 червня з Липовця повідомляли про неможливість спіймати отамана Волинця, що “в нього є маса прихильників” серед селян тих сіл, де оперують його загони [278, С. 10, 22].

За даними зведення НКВС УСРР за час з 1 по 15 липня в Україні відбулося 207 виступів, що за губерніями та категоріями джерела розкладуються таким чином (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Кількість “контрреволюційних” виступів в Україні за даними НКВС УСРР, 1 – 15 липня 1919 р., за класифікацією джерела

Губернія	Куркульських	Білогвар-дійських	Бандитських	Військових	Повстанських	Антисемітських	Мобілізаційних	Продовольчих	Разом
Київська	20		8	6	65	10	2		111
Харківська				1					1
Полтавська		1	1	5	22		5		37
Чернігівська	2			1	7		2		12
Волинська	2		1		14	4			20
Подільська	1				8	4			12
Катеринославська									
Донецька									
Херсонська			4	2	8				14
Таврійська*									
Разом	25	1	14	15	124	18	9		207

ЦДАВО ф. 2, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 114.

Збереглася територіальна розповсюдженість виступів (при тому, що Катеринославська, Харківська та Донецька губернії зайняті Добровольчою армією, Таврійська, Херсонська, Подільська та Волинська – прифронтові або зайняті частково Добрармією чи військом УНР). Явно недостовірні дані, що не відповідають дійсному розмаху повстанського руху, подано, наприклад, за Подільською губернією, що можна пояснити невідконтрольністю урядові переважної частини її території. Порівняно з даними за квітень змінилася й розстановка повстань за їх групуванням. Переважна більшість повстань

фахівцями НКВС кваліфіковано як “повстанські”: 60% проти 32 % у травні, що частково віддзеркалює зміни в селянському русі – все більший перехід від протестних виступів до більш послідовної боротьби з владою уряду КП(б)У як такого. Класифікація повстань як “лівоесерівських” зникла.

За доповіддю від 15 липня губвиконкому Подільської губернії, куди перемістилася активність найбільших повстанських формувань після каральних операцій НКВС та РСЧА в червні 1919 р., після короткого і відносного затишшя в перших числах червня, зростаюча активність повстанців призвела до практичної ліквідації радянської влади в губернії. “Губернський з’їзд рад знов не було можливості скликати, тому як більша частина губернії, західна, була зайнята петлюрівцями, а в східній були повстанці... в цих місцях повстання не припиняються весь час. Налагодити правильну організаційну роботу радянських закладів, тим більш в губернському масштабі, не можна було... По всій губернії радянська, партійна і військова організації зруйновано, виключення лише Вінниця... Продовольча криза доходить до межі... Провадити заготівлі на території, що покрита повстанськими бандами, без надійної військової сили немає можливості...” Вся територія губернії була охоплена діяльністю організованих загонів повстанців; в Гайсинському, Ольгопольському, Балтському повітах оперували загони отамана Волинця; в Літинському – Шепеля; в Вінницькому і Брацлавському повітах – видавлені з Київської губернії загони Тютюнника і григор’євці; західні два повіти були зайняті військом УНР. Про напруженість становища свідчить той факт, що протягом червня – першої половини липня Гайсин 7 чи 8 разів займався повстанцями; частини військ УНР при відступі розсіювалися та з’єднувалися з повстанцями, утворюючи “досить значні загони”. “Зараз Вінниця і район залишилися майже без сил, а повстанські банди групуються і наступають з усіх боків. Становище стає досить серйозним, більш критичним, ніж в травні, тому як Вінниця може залишитися в кільці”, резюмувалося огляд становища практично ліквідованої повстанцями радянської влади в губернії [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 125 – 126].

Межами повітового міста обмежувалася “радянська влада” і на

Єлизаветградчині, де активно оперували повстанці-григор'євці. “Нормальний хід роботи порушує бандитизм, що не припиняється”, повідомляли з повіту 8 липня, [28, С. 154]. “Правильному ходу роботи в виконкомах заважають часті набіги григор'ївських банд... мати будь-які точні відомості про становище справ на місцях не є можливим через псування цими бандами телефонних ліній та повну відсутність на місцях міліції, що розігнана григор'ївцями, а тому казати про діяльність повітової міліції за умов що склалися не доводиться... діяльність її (міліції) по боротьбі з контрреволюцією паралізовано присутністю великих сил супротивної сторони”, все майно та особовий склад міліції було стягнуто в Єлизаветград, повідомлялося 25 липня. Діяльність загонів григор'ївців мала характер спрямованого і систематичного руйнування радянських урядових установ: псувалися шляхи і лінії зв'язку, знищувалися приміщення і картотеки військкоматів, осередків міліції, виконкомів та продовольчих органів [28, С. 157-158, 165-166].

“В місті ніякої правильної влади створити неможна. Селяни страшно озлоблені проти ЧК і проти комуністів. Особливо антисемітизм сильно розвинутий Для мобілізації довелося вдаватися до збройної сили. У всіх гасло: “Геть комуну і без неї проживемо”, “Геть жидів і жидівських наймитів!”” - доповідали в ЦК КП(б)У з Чугуєва [372, Ф. 2, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 9]. В Радомишлі ЧК існувала “нелегально”, “щоб не дратувати населення” [372, Ф. 2, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 14]. “Комбіді та виконкоми розвалюються. Населення тероризоване. Третю добу поспіль навколо Бахмача нишпорять банди, тероризуючи бідноту, розстрілюючи червоноармійців, комуністів і комісарів” – доповідали в ЦК в кінці червня з Бахмача [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 51]. “Куркульські банди розкинулися на суцільній губернії. На початку серпня повстали села Червоне, Баловне, Константинівка, Кандибіно, Тернівка, Пересадово, Ковалівка та інші”, в ночі на 6 серпня біля села Червоне, центру повстанців, було розбито каральний загін, мобілізований з комуністів та вартового батальйону Миколаївської ЧК [110, С. 50]. На Сумщині було вкрай поширеним дезертирство [355, С. 162]. На Катеринославщині на початку червня

констатувалося “продовження цькування куркулів проти комбідів” [68, С. 152].

В червні уряд УСРР на “внутрішньому фронті” визначав Північний, Середній, Придніпровський, Трипільський, Південний та Київський бойові райони, збройне протистояння урядових військ та повстанців охоплювало всю територію країни.

Відбувалося подальше погіршення настроїв в Червоній армії. На це, зокрема, вказував Клуний в листі до В. Леніна: «До мене приїжджав від цього загону (сільської бідноти, що бажали воювати проти Денікіна) старий селянин-революціонер, що був у в'язницях та на засланні, що очікував у в'язниці на прихід більшовиків в Україну. Він казав: “Йдемо до Петлюри. Засмикали більшовики. В Росію не піду”» [373, Ф. 43, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 4]. Ситуація в армії не змінилася: війська погано постачалися одягом, продовольством, зброєю. Агітаторів зустрічали словами “Солов’я баснями не кормлять” [372, Ф. 2, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 18]. “Враження найпаскудніше. Дисципліни серед червоноармійців майже ніякої. Часто голодують, одягнені погано. Скаржаться на відсутність взуття. Комсостав бездіяльний” – доповідав в ЦК КП(б)У більшовик з Жмеринки 8 серпня свої враження від бесіди з червоноармійцями [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 59, Арк. 53, 56]. 15 липня частинами 46-ї піхотної дивізії було влаштовано розгром ЧК в Полтаві [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 236, Арк. 10]. 8 серпня частини Богунської бригади “погромно налаштовані” залишили фронт. Нищачи інфраструктуру до 5 тис. вояків бригади пішли на з’єднання з отаманом Зеленим [372, Ф. 2579, Оп. 1, Спр. 39, Арк. 44]. “Настрої в полку жахливі. Комуністами... є люди не лише непридатні, але й просто нетерпимі в Червоній армії... Полк охоплено бандитизмом (постійні грабунки, пияцтво, сваволя, розстріли і погроми). Ненависть національна зростає. Необхідні заходи для приборкання бунтуючих солдат” – доповідали про становище в 1-му Чигиринському полку з Волочинська. Повстання загону ЧК відбулося в Умані – після боїв з повстанцями “в радянських військах стало помітним розклад і багато людей казали, що “не підемо бити братів, щоб жидів захищати!”... До повстанців приєднався 8-й радянський полк, що обіцяв розправитися з винними в повстанні “жидами-

комуністами” [372, Ф. 2, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 11, 18]. Ці події вимусили командуючого радянськими частинами Фекете припинити активні дії проти повстанців [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 124, Арк. 6].

“Повстання сільських куркулів немов болотяні бульбашки, регулярно з’являються знову і знову, щоб знову лопнути і знову вийти назовні” – констатував безперервність сплахів селянського незадоволення політикою радянської влади орган ЦК КП(б)У “Большевик” [20, № 110, 18 липня 1919 р.]. “...куркульські банди, повстання, дзвоновий сполошний дзвін, зруйновані мости, напади на склади, постійні зіткнення з окремими загонами і звірячі знищення окремих наших людей, зв’язківців, продовольників, агентів санітарної служби”, згадував Й. Якір про становище радянського “тилу” на півдні України в липні – серпні 1919 р [401, С. 35].

В червні – серпні 1919 р. на фоні повної втрати КП(б)У народної довіри, повстанський рух досягає розмаху, що дозволяє визначати його як селянську, загальнонародну війну проти диктатури КП(б)У в Україні. Широкий розмах селянського повстанського руху не відповідав його політичній вазі та потенційним можливостям. Провідними характеристиками руху залишалися локалізм та програмна обмеженість; повстанство не отримало достатніх об’єднуючих чинників, що ними повинні були бути, перш за все, загальносприйнятна ідеологічна платформа та політичні організації – репрезентанти волі повстанства. Фактично, такі чинники були відсутні.

Визначаючи політичне обличчя повстанства, треба зазначити, що цілком невиправданим, та таким, що спотворює адекватне розуміння ситуації є визначення його як “куркульського”. Цей факт був визнаний і діячами КП(б)У. Загони повстанців “вербувалися в широких напівпролетарських – напівлюмпенських масах” – визнавав Х. Раковський – “Те, що частину сільської бідноти було втягнуто в контрреволюційний потік отаманщини, – в цьому немає аніякого сумніву. Заперечувати цей факт було би злочинним та шкідливим” [278, С. 46, 50]. “Торкаючись складу вчасників цих повстань, треба констатувати, що участь в повстанні відбувається зазвичай “гуртом” по селах, при чому

персонально в них втягується широкий шар бідноти. Повстання йдуть під гаслом боротьби з комуною, національними жовто-блакитними гаслами – проти “жидів” і “кацапів” ... середняцтво лише з трудом піддається нейтралізації” писав в статті “Куркульські повстання і боротьба з ним” Савельєв [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 33]. Зазначений стан речей цілком відповідає соціально-економічній структурі села, всі провідні верстви якого страждали від здійснення політики “воєнного комунізму”.

Об’єктивно антирадянською була позиція КП(б)У, що послідовно позбавляла ради реальної політичної ваги, блокувала будь-які прояви народовладдя як такого, адже навіть формально в 1919 році програмною основою більшовицької концепції нового суспільства був не принцип радянської демократії, а принцип диктатури пролетаріату в особі так званої “пролетарської партії”.

Узагальнена політична програма повстанства характеризується ключовими гаслами “За вільні ради” і роз’єднанням понять “більшовики” та “комуністи” (“Ми більшовики, але не комуністи”. Дуже часто доводиться чути від біднішого селянства оці слова. Селянство несвідомо поділяє більшовиків на дві цілком ніби окремі партії”) [311, № 13, 27 березня 1919 р.].

З Брацлавського повіту повідомляли про такі “гасла повстанців:

- Більшовики не дозволяють хоронити небіжчиків за обрядом православної релігії;
- Ікони обкладено податком;
- Церкви перетворюють на театри;
- Ми за ради, але без жидів та комуністів;
- Геть жидів з рад та комітетів;
- Йдемо за православну віру;
- Ставай за Батьківщину проти жидів!” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 19].

Отаман Ангел проголосив себе “представником лицарського козацтва Лівобережної України”, його загони діяли під гаслом “Геть жидів, геть

московських комуністів, геть чрезвычайку” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 17]. “Полк батька Правди... Нагайками б’є членів виконкому з наказами, щоб жидів не було в раді... нам радянська влада не потрібна, ми самі собі оберемо владу, а комуністів, особливо надзвичайку будемо винищувати на кожному кроці”. (м. Орехів, Таврійська губ.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 6]. По зайнятті Вапнярки 21 травня повстанці висунули ультиматум: “хай живе радянська влада, геть примусову комуну, геть євреїв від влади!” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 44]. Згадується про діяльність на Полтавщині “Союзу віруючих”, що на чолі його осередків стояли переважно священики та диякони, та про здійснювану ним “контрреволюційну агітацію” [373, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 281, Арк. 58].

Селянство сприймало формально декларовані більшовиками гасла радянського народовладдя, справедливою, спрямованою на задоволення інтересів селянства аграрної реформи, але рішуче протидіяло заходам політики “воєнного комунізму”, що в дійсності складали зміст більшовицької політики в Україні. Сприйняття радянської влади та “соціалістичного будівництва” розглядалося селянством як насадження диктатури національних меншин, як засіб їх збагачення за рахунок “православного”, “українського” населення. Селяни не лише розділяли поняття “більшовиків” – прихильників аграрної реформи та радянського устрою, та “комуністів” – провідників політики “воєнного комунізму”, але й асоціювало діяльність останніх з інтересами національних меншин та політикою РСФРР в Україні.

Співробітники Київського окрвоєнкому 19 квітня доповідали про свою бесіду з зеленівцем, начальником гарнізону м. Ржищева: “ми взнали, що зеленівці стоять за ради, що вони “незалежні більшовики”, що українці не можуть байдуже дивитися, як російські завойовники, що звать себе комуністами, всюди насаджують своїх комісарів і “жидів”, що останні захопили всю владу в свої руки, що в країні з 80% українського населення при владі повинні бути головним чином українці, а не “жиди”, великороси та латиші, що українці самі зуміють організувати свою владу без росіян і що вони скоріше запросять союзників, щоб за їх допомогою домогтися самостійності України, ніж

підкоряться росіянам і “жидам”-комісарам...” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 39].

Часто, антиімперіалістичні, визвольні настрої селянства вироджувалися в погромний рух. Широка участь євреїв в КП(б)У та органах влади УСРР провокувала розвиток антисемітизму. Провокуюча позиція частини єврейської громади відзначається і ізраїльськими дослідниками: “серед єврейства України панувала прищеплена багатьма десятиріччями ідеологія державного централізму і русифікації... Українське і російське єврейство невільно грало тут роль провідника русифікуючого централізму і ставало об’єктом незадоволення з боку українського народу” [365, С. 180]. Причому “ідеологію державного централізму і русифікації” частина євреїв зберігла приєднуючись до КП(б)У та співпрацюючи в радянських установах.

“Українські євреї зробили величезну тактичну помилку, допустивши до того, що значна частина єврейської приєдналася до червоних російських банд... Дуже часто було так, що після приходу більшовицьких частин, ЧК починало свою терористичну акцію і насильство проти місцевого населення, але ж у цьому ЧК дуже часто траплялися на відповідальних становищах комуністи-жиди. Тоді місцеве населення генералізувало ці обставини й ототожнювало більшовизм і євреями, що було, зрозуміло, величезною помилкою”, – вказує у спогадах М. Ковалевський [161, С. 569].

“Антисемітизм розвинуто настільки, що боротьба з ним стає немислимою” (доповідали в ЦК з Золотоноші в червні 1919 р.) [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 44, Арк. 7]. “В волості панує повна анархія. Влади селяни не визнають ніякої, всюди розповсюджуються чутки, що більшовики ріжуть селян, що якщо хтось з селян з’явиться в місті, так відразу євреї ловлять та вбивають його, атмосфера створюється жахлива” повідомляли з Кузьминівської волості Уманського повіту 1 серпня [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 21]. Необхідно зазначити, що уряд УНР послідовно боровся з погромництвом; категоричну вимогу проти погромів містив і Універсал отамана Григор’єва: “Жодні вбивства без народного суду, мародерства, грабунки. бешкети, наскоки на чуже помешкання, реквізиції,

агітування проти поодиноких національностей припинятиме збройна сила. Порядок мати необхідно. Геть сваволю!”. Спонтанні погроми, що їх припустили деякі григор’євські частини, не мали нічого спільного з цілями і вимогами повстанців, погроми в ході повстання здійснювалися і червоногвардійцями; широкий розмах антисемітизму спостерігається і в радянських установах та навіть частині низових організаціях КП(б)У. Проте політичні партії та організації, що спиралися на повстанський рух та деякі з отаманів не відмовлялися від використання антисемітської риторики. “Жидів” названо серед ворогів в листівці до селян-червоноармійців Всеукраїнського ревкому поряд з “буржуями, поміщиками та спекулянтами”. “Товарищі. Не припускайте, щоб жиди наділи вам своє ярмо. Вони кажуть, що вони комуністи, але чекають на Колчака, котрий буде оберігати їх крамниці” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 84].

За даними комітету Червоного Хреста, з початку року до 28 серпня 1919 р. в Україні відбулося більш як 330 зафіксованих погромів, в тому числі в Чорнобильському районі – 43, Трипільському – 9, Черкасько-Чигиринському – 23, Бердичівському – 5, Таращанському – 27, Уманському – 11, Сквирському – 27, Київському – 20, Радомишль – Житомирському – 52, Овруцькому – 25, Житомирському – 18, Гайсинському – 29, Балтському – 8, Вінницькому – 16, Проскурівському – 8, в Херсонській губернії – 28, в Полтавській – 16 [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 126, Арк. 70 – 79]. Значна частина погромів була здійснена частинами РСЧА. В українському селі відроджувалися гасла чорносотенних організацій, що за урядової підтримки широко розгортали свою діяльність в Україні до 1917 р. Погромницький рух, що не мав політичної перспективи і не впливав позитивно на становище селянства, тим не менш відвертав значні його сили і увагу.

Але якщо провідні риси поглядів селянства на реалії політичного становища в Україні в 1919 році є досить зрозумілими, то складніше визначити їх позитивну частину, що характеризує точку зору селян-постанців на мету власної боротьби та майбутнє України.

Цікавими, з точки зору визначення політичної волі селянства є події,

пов'язані зі скликанням повстанцями селянського з'їзду в Умані. За повідомленнями інформзведення НКВС, вони “розділилися на три групи: першу – монархістів (гасло – “треба хазяїна”), другу – петлюрівську і третю, за радянську владу, але “проти жидів і комунії” [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 20, Арк. 20]. Настрої селянства, таким чином, дозволяли існування національно-орієнтованих політичних партій і сил зі зваженою соціальною програмою.

Вже в квітні 1919 р. повстанці створювали досить стійкі та організовані військово-політичні структури, що організовували опір та утворювали владу на місцях. За повідомленнями інформзведень НКВС та звітами з місць, по зайнятті Літина, отаман Шепель, який називав себе “отаманом селянських повстанських військ”, що воюють проти “єврейської влади та комуні”, відразу запропонував скористатися вільним підвозом продовольства та свободою торгівлі [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 58, Арк. 27]. В повідомленні про Канівсько-Богуславське повстання в квітні 1919 р. вказується, що штаб повстанців знаходився в Каневі та Богуславлі, “а прихильники їх є в кожному околицьному селі. В штабі керує повстанням колишній мировий суддя Пирховка та Дьяченко. Організація у бандитів налагоджена, є комісари, співробітники. По селах для видачі зброї, мобілізації та видачі продовольства призначено комендантів”. Повстанці “акуратно” отримували платню 500 руб. на місяць, що формувалась за рахунок контрибуцій, що накладалися на заможні господарства. Гаслом повстання було “хай живе засів, геть комуну і жидів з радянських установ!” [372, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 241, Арк. 32].

Набагато проблематичнішою була справа об'єднання повстанських формувань в програмно та організаційно однорідний рух. Навпаки, мав місце взаємний антагонізм між повстанськими формуваннями, ворожнеча між їх лідерами та відмінність їх політичної орієнтації. Так, прикрий інцидент стався між формуваннями М. Григор'єва та Н. Махна ще напередодні григор'євського виступу: надіслані до григор'євської дивізії 250 вояків з бригади Махна намагалися влаштувати виступ проти отамана і були частково розстріляні, частково відіслані назад [166, С. 14]. Після придушення повстання, радянськими

спостерігачами фіксуються тертя між махновськими формуваннями та місцевим населенням Єлизаветградчини, основним районом дій загонів отамана Григор'єва [28, С. 158].

За досить влучним визначенням С. Дукельського, на групування та характер повстанства впливало їх походження: повстанство поділялося на дві частини – те, що виникло в русі опору гетьманському режиму, та те, що мало початок в часі розкладу війська УНР в кінці 1918 – на початку 1919 рр [106, С. 64]. Якщо до перших належали переважно загони, що пов'язували себе з махновським рухом, то до других – численні формування на Наддніпрянщині та григор'ївці.

Політична організація повстанців традиційно розглядається за запропонованою ще Пленумом ЦК КП(б)У 1 – 9 серпня 1919 р. схемою, відповідно до якої, “з одного боку, об'єднуються всі озброєні куркульські загони (у Херсонській губернії – навколо Махна – Григор'єва, в південно-західних губерніях – навколо Петлюри), а з другого боку, закінчується злиття збройних сил куркульства з політичним керівництвом куркульської контрреволюції (українські с.-д., с.-р. – центральні течії біля Петлюри, незалежники – біля Зеленого та ін.)” [172, С. 61-62]. Цей погляд потребує суттєвого коригування.

Махновський рух становив собою реальну політичну силу будучи центром об'єднання повстанства Катеринославської та Таврійської губерній. Втім, ані в 1919 році, ані пізніше, Н. Махно та його оточення, в тому числі і ідеологи-анархісти, що перебували при ставці “батька”, не вийшли з кола уявлень про відсутність в них непримиренних суперечностей з більшовиками, КП(б)У розглядалась ними як прийнятна альтернатива “білим” урядам та УНР. Маючи непослідовну лівацьку програму ствердження “вільних рад”, махновський рух перебував під впливом російських анархістських груп, що орієнтували на створення безвладного анархічного суспільства, взагалі заперечуючи існування держави та не наголошували на національному та антиімперіалістичному напрямці боротьби [24, С. 11]. Діячі анархістів керувалися рішеннями Курської конференції 1918 р., що висунула деструктивне гасло розпалювання в Україні другої, анархістської революції. Анархісти сприяли послабленню позицій лівих

есерів в оточені Махна, відкидаючи пропозиції щодо спільної боротьби з більшовиками “на тій підставі, що лівоесерівщина, як політичний рух, є по суті той же більшовизм, тобто державне зневолення народу соціалістичною демократією” [109, С. 45, 63].

В дечому схожим було і становище великих повстанських з’єднань, що розташовувалися в Полтавській, Київській та Чернігівській губерніях – Ангела, Струка, Зеленого та інших. Відомо, що з низкою цих формувань було встановлено зв’язок партіями, які діяли відповідно до травневої угоди про координацію зусиль в справі підняття народних повстань проти окупації: УПСР, українськими соціал-демократами та незалежниками. Всеукраїнський повстанський революційний комітет на чолі з Драгомирецьким було визнано отаманами Зеленим та Тютюнником; [166, С. 27]. встановлювався зв’язок зі Струком та Соколовським, якого “Трудова Громада” характеризувала як “чесного борця за землю і волю, захисника селянських інтересів” [82, С. 29], було встановлено номінальне формування повстанських загонів н “дивізії”. Проте значного консолідуючого впливу на повстанство ця структура не справила. Київський та створений в Сквирі незалежниками ревкоми конфліктували, а отамани, підлягаючи ревкомові суто номінально, не припиняли внутрішні конфлікти. “Зелений, вже на самій “законній” підставі посилав свої загони проти ворожих йому отаманів і провадив це ніби з метою завести високий ревкомівський авторитет” [166, С. 28].

Але можна стверджувати, що зайнята діячами незалежників позиція протиставлення повстанського руху урядові УНР справляла вкрай негативний вплив на його розвиток, вона не відображала дійсні настрої в селянському та повстанському середовищі. Є відомості і про проведення 25 квітня в С. Германівка районного селянського з’їзду всіх місцевостей Київського та Васильківського повітів, звільнених від більшовиків [163, С. 98]. Зокрема, на цьому з’їзді повстанський отаман М. Шляховий заявив: “Селянство розуміє одно: “Вчора була влада Директорії, а сьогодні – російських більшовиків, і коли ми, селяни, б’ємося з владою сьогоднішньою, то отже, ми відновлюємо владу

вчорашню”. Делегати вчинили отаманові овацію [163, С. 99].

Домінування в політичному спектрі лівих українських партій, що склалося не в останню чергу завдяки здійсненій більшовиками кампанії політичних репресій (так, вже відразу після “відновлення” радянської влади на початку 1919 р., провадилися цілеспрямовані арешти членів “Союзу хліборобів-власників”; за спогадами М. Бабича “відразу після визволення” було арештовано знищено 180 членів цієї партії [10, С. 132]; відозви, з закликом до селян стежити “за контрреволюційними особами” і сповіщати ЧК про “агітацію проти сучасного моменту” вже 30 січня розповсюджувала Чигиринська повітова ЧК [356, С. 139] і т. д.), мало наслідком блокування розвитку сил, які могли б справити конструктивний консолідуючий вплив на повстанський рух. Та обставина, що основними конкурентами більшовиків на виборах до рад були ліві есери та ліві соціал-демократи-незалежники, пояснюється не в останню чергу репресіями проти інших, “таких, що не стоять на радянській платформі” партій. Ціла низка чинників, спотворюючих політичне обличчя села мала негативні наслідки для розвитку селянського руху опору.

Позитивні положення повстанських вимог, що виходили б за межі протестних чи архаїчних гасел проглядаються порівняно слабо – хіба не єдине виключення – Універсал отамана Григор’єва, – потяг до національно-державної організації виражений недостатньо. Цю особливість українського села, з якою зіткнувся й уряд УНР, характеризує М. Ковалевський: “Ми мали вже такі випадки, коли цілі села оголошували так званий “інтралітет” і не хотіли зазнати взагалі ніякої влади. Пригадую село на Волині, що називалося Садки... садчани заявили, що вони не визнають ані більшовицької влади, ані української, а з поляками, що натискають з заходу, вони дадуть собі раду. Тактика “моя хата з краю, я нічого не знаю” була тоді дуже поширена по селах і це було причиною нашої слабкості чисельної і загальнополітичної... тоді, в 1919 році, багато наших селян ще не відчували загрози чужого панування й сподівалися, що все це мине і не порушить інтересів села. А тоді село мало все, що було потрібне для життя – селянин почував себе паном ситуації” [161, С. 570]. Характерно, що виступ

населення Кагарлика проти зеленівців було спричинено оголошеною отаманом мобілізацією [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 116 Арк. 8]. За визнанням В. Затонського, “рятувала неорганізованість селянської маси та почасти той авторитет, що його ми, як більшовики, все ж таки мали в її очах” [115, С. 10].

Політична і організаційна неінтегрованість повстанського руху та відсутність сформованих уявлень про перспективні цілі боротьби гальмувала його позитивний розвиток. Прикладом цієї тези може слугувати так звана “Теофіопольська республіка”, створена отаманом Шишком; Барська “Січ” отамана Божка, що погоджувався на стосунки з УНР “на федеративних засадах”, а в “державному устрої” контрольованих ним територіях відроджував квазізапорізький устрій. Відомо про взаємне несприйняття та зіткнення між формуваннями отаманів Волинця та Магомеда з Ляховичем, Зеленого з Казаковим і Кебою. В Зеленого ж існували тертя з загонами Шепеля, що його вважали надто “реакційним” [278, С. 19, 20]. Чи не єдиним прикладом ефективного розвитку отаманського руху є діяльність М. Григор’єва, Універсал якого містив чітку і послідовну програму створення незалежної демократичної української держави, і що здійснював спроби широкого об’єднання отаманського руху, зокрема прагнув домогтися об’єднавчої угоди з Н. Махном, Зеленим, розробляв плани загальноукраїнського визвольного повстання [58, С. 124-125]. Відомо про контакти і навіть спільні дії повстанських формувань Зеленого, Струка, “Марусі”, – останнє діяло на Полтавщині. В кінці червня повідомлялося про спільний наступ зеленівців та григор’ївців на Черняхів та Трипілля. Є свідчення, що і лідери найбільших повстанських формувань Наддніпрянщини, зокрема ті, що увійшли до складу сил Всеукраїнського ревкому, намагалися встановлювати та підтримувати безпосередній зв’язок зі штабом військ УНР. Це, перш за все, стосується отаманів Ангела та Зеленого. За пропозицією командування військ УНР Зелений вдався до блокування Ірпеньського шосе та переправ, щоб завадити діям Червоної армії [373, Ф. 1, Оп. 20, Ч. 1, Спр. 56, Арк. 32, 39, 51].

Безумовним проявом політичної зрілості повстанських лідерів, що

контрастувала з позицією партії есерів та незалежників стало Уманське звернення до Директорії УНР, підписане 20 серпня 1919 р. отаманами Зеленим та Тютюником: “Повстання підіймалося під гаслом – влада трудовому народу, селянству і робітникам, – бо психологія моменту того вимагала. Але зараз, коли стало зрозуміло, що висока Директорія і її уряд стоять на іншому принципі, ніж той, на якому стояли повстанці, ми заявляємо, що якщо це необхідно для втвердження нашої державності, то ми відмовляємося від наших перших повстанських гасел і будемо і надалі боротися зі всіма ворогами нашої державності і нашої соціальної і економічної незалежності...” [276, С. 27].

Позитивний приклад розвитку селянського руху демонструє повстання німців-колоністів на Одещині. Повстання, що стихійно спалахнуло в другій декаді липня в колонії Грос-Лібенталь внаслідок незадоволення мобілізацією до РСЧА, дій продовольчих органів та спроб переобрання виконкомів з числа безземельних селян, призвело до швидкої військової і політичної організації повстанства. Військові формування поселенців діяли відповідно до загального керівництва, тому числі організували блокаду Одеси, було утворено “Селянський уряд”, діяла Рада оборони, очолювана генералом Шелем, проведено мобілізацію та заміну “бідняцьких” рад. Здійснювалась широка організована робота з залучення до повстання українських та болгарських сіл [165]. Широкі політичні перспективи повстання колоністів обмежувалися лише їх малою загальною чисельністю та традиційними міжнаціональними антагонізмами.

Таким чином,

1. Селянський повстанський рух в Україні в 1919 р. розвивався як загальнонародний рух опору впровадженню політики “воєнного комунізму”, яка суперечила життєвим інтересам українського селянства (особливо гостре несприйняття викликала аграрна політика КП(б)У), і охоплював широкий спектр видів боротьби. Здійснення цієї політики, проте, спричинялося не до виникнення селянського руху як такого, а до його активізації.

2. Протягом 1919 року політика КП(б)У щодо селянського руху

відзначається жорсткістю, негнучкістю та відсутністю реалістичної оцінки ситуації. КП(б)У, незважаючи на часткові поступки, не відмовлялася від стратегії силового придушення селянського руху. Задекларовані положення її курсу в селянському питанні: були деструктивними або не мали об'єктивних підстав для здійснення.

3. Соціальна база селянського руху була широкою, в повстаннях брала участь переважна більшість селян, що виступали громадою. Селяни, що брали участь в здійсненні політики КП(б)У опинялися в ізоляції, масовим явищем були опозиційні щодо політики КП(б)У на селі ради.

4. Радянську класову типологізацію селянства слід вважати не соціально-економічним, а ідеологічним визначенням, де “куркулями” визначалися селяни, що брали участь в повстаннях або були опозиційно настроєними. Необхідно відмовитися від визначення селянського руху як “куркульського” і антирадянського.

5. Селянський рух виходив далеко за межі протестних настроїв та економічних вимог; в ньому поєднувалися соціальні та національні прагнень селянства.

6. Характерною рисою розвитку селянського руху було те, що він охоплював організовані військові структури, перш за все, Червону армію.

7. Селянський повстанський рух українського народу за своїм військово-політичним потенціалом може бути поставлений поряд із провідними військово-політичними потугами, що вели боротьбу за владу в Україні в 1919-му році.

8. Українські політичні партії, що мали спричинитися до його організації та об'єднання, виявилися нездатними реалізувати ці завдання, чк через догматичну позицію КП(б)У, так і через власну пасивність, відірваність від низових структур опору та власну колаборантську позицію до КП(б)У.

ВИСНОВКИ

Тривале панування ідеології тоталітарної держави не надавало можливостей для об'єктивного та неупередженого висвітлення теми. Радянська історіографія базувалася на низці ідеологічно визначених стереотипів, що, зокрема, пов'язували розвиток антирадянського селянського руху з верствою так званого “куркульства”, однозначно визначали політику “воєнного комунізму” військово-мобілізаційними чинниками. Наявність принципів суперечностей у відносинах селянства з радянським урядом маскувалася за визнанням “окремих недоліків” та “помилочок”. На розвиткові історіографії діаспори відбилися наслідки політичних суперечок двох її поколінь та історіографічних шкіл – народницької та державницької, що зумовило існування низки тенденційних підходів до вивчення теми.

Як наслідок, у всіх аспектах дослідження теми: характеру і цілей політики “воєнного комунізму”, результатів та наслідків її здійснення, соціальної та політичної структури українського села, перебігу, ідеології, місця в тогочасному військово-політичному становищі та історичного значення селянського руху, більшим чи меншим чином панували тенденційні або викривлені погляди та концепції. Селянський рух як цілісний історичний феномен в вітчизняній історіографії достатнього та об'єктивного висвітлення не знайшов.

Аналіз практичних заходів, законодавчих актів та програмно-ідеологічних засад діяльності радянського уряду РСФРР дозволяє зробити висновок про ідеократичний характер політики “воєнного комунізму”, що не була безпосередньо пов'язана з кризовими процесами в господарстві країни, а навпаки, провокувала загострення негативних тенденцій в ньому. В сільському господарстві її змістом було включення села до процесу прискореної побудови соціалістичної економіки, що розумілась як кероване державою господарство, де існування ринкового обміну та незалежних форм економічної діяльності було би виключеним. В цілому, політика прискореної побудови соціалізму визначалась розробленою В. І. Леніним доктриною, що ототожнювала соціалістичний лад з

мобілізаційною економікою Німеччини 1915 – 18 рр. Два напрямки радянської політики: перетворення аграрної економіки на соціалістичних засадах та засоби політичного забезпечення цього процесу, тобто, політичної нейтралізації селянства та придушення можливих проявів протесту, склали сутність явища, відомого як політика “воєнного комунізму”.

В 1919 році, під час існування так званої “другої радянської республіки” в Україні політика “воєнного комунізму” здійснювалась на селі в її чи не найбільш радикальному вигляді. Фактичний провал продовольчої політики радянського уряду в РСФРР, що супроводжувався загостренням політичної ситуації на селі і численними селянськими повстаннями та заворушеннями штовхав керівні кола РКП(б) до спроби радикально вирішення селянського питання та створення продуктивного державного сектору в сільському господарстві, що позбавив би необхідності враховувати інтереси селянства в процесі соціалістичного реформування суспільства. З іншого боку, сам характер політичної влади в УСРР, де владні інституції формувалися партією слабко пов’язаною з внутрішньоукраїнським політичним процесом і практично від нього не залежною, такою, що дійсно була частиною РКП(б), спиралася на військову та адміністративну підтримку РСФРР надавав дієві політичні механізми здійснення такого курсу.

Серед характерних рис такої політики в сільському господарстві України слід назвати перш за все апіорне здійснення заходів з концентрації в руках КП(б)У всієї влади в країні за формальної наявності вертикалі радянських органів влади та спроби політичної ізоляції лівих українських партій, поєднання адміністративних та адміністративно-економічних заходів продовольчої політики та намагання використати зрівняльну аграрну реформу задля негайного формування державного сектору в сільському господарстві на базі ліквідованого поміщицького землеволодіння, що призвело до практичного згорання реформи.

Сукупність даних, що висвітлюють політику КП(б)У в Україні та морально-психологічну ситуацію в партії та державному апараті УСРР, дозволяють ставити питання про визначення її терміном радянізації України.

Здійснення політики “воєнного комунізму” призводило до прогресуючого розкладу як радянського апарату влади в Україні так і радянської державності в цілому.

Керівні кола УСРР не були здатні на практиці дотримуватися задекларованого “класового” курсу політики на селі, маневрувати між інтересами селянських прошарків, находячи собі соціальну опору та перекладаючи основний тягар політики “воєнного комунізму” на “куркуля”. Здійснення політики “воєнного комунізму” базувалося на низці пропагандистсько-ідеологічних стереотипів, що стосується, зокрема, визначення соціальної природи радянської економічної політики та селянського опору. Так, було породжено проблему ставлення до так званої “дрібнобуржуазії” як одну з провідних проблем в радянській ідеології та політиці тих часів. На практиці, мова йшла про виникнення масових антирадянських рухів, що складала соціальну базу антибільшовицьких армій та урядів.

Безумовно, політика “воєнного комунізму” була чинником, що провокував розвиток селянського руху в Україні, проте, його розвиток не визначався суто протестними настроями селянства. Необхідною умовою надання об’єктивної характеристики селянського руху в 1919 році та того впливу, що на його розвиток справляло здійснення політики “воєнного комунізму” є перегляд уявлень про його характер, ідеологію, соціальну базу.

Щодо принципів, що визначають розуміння ситуації, слід зазначити таке:

- Українське селянство на початку ХХ століття відзначалося значною соціальною однорідністю, майнова диференціація та диференціація за роллю у виробництві не сягала суттєвого рівня. Аналіз джерел, спостереження та висновки сучасників подій, підкреслюють участь в повстанському русі мас “незаможного” та “середнього” селянства, що його інтереси зачіпало здійснення політики “воєнного комунізму”. Така оцінка перекликається з концепцією “трудоного” характеру українського селянства, що розвивалась в межах ідеології українських лівих соціалістичних партій.

- Селянському рухові надається більш широке, за традиційне, розуміння.

Масовість, широта соціальної бази, широкий спектр форм боротьби, наявність ідеології опору, дозволяє казати про існування широкого, масового соціального і політичного руху, що виходів не лише за межі пропагандистського визначення “куркульського бандитизму”, але й за межі власне збройного повстанства. Селянський рух розвивався в Україні після Лютневої революції 1917 р., у 1918 – 1919 рр. сформувався масовий повстанський рух, визначений боротьбою селянства за вирішення на користь селянства аграрного питання, за збереження економічної самостійності селянських господарств, за політичні, національні, культурні права селянства.

- Відновлення радянської влади в Україні та запровадження заходів політики “воєнного комунізму” спричинялися до піднесення селянського руху, та набуття ним активних, радикальних форм, але не було безпосередньою причиною його виникнення – в провідних своїх рисах селянський рух сформувався в 1917 – 1918 рр.

Провідними принципами, що дозволяють періодизувати розвиток селянського руху в 1919 році є такі:

- типологізація форм боротьби селянства (економічні, політичні, повстанські) та визначення їх співвідношення в селянському русі;
- інтенсивність (кількісна – кількість виступів, та якісна – масовість, радикальність цілей) акцій протесту;
- розвиток організаційно-політичного структурування селянського руху (від спонтанних протестних виступів на сільських сходів до утворення великих, по-військовому організованих отаманських угруповань та самостійної, незалежної від уряду УСРР влади на місцях);
- програмно-ідеологічний розвиток селянського руху;
- здійснення заходів політики “воєнного комунізму”.

В цілому, селянський рух в 1919 році зазнав таких етапів розвитку.

Січень – лютий 1919 року. Для цього періоду є характерними спонтанні протестні виступи селян, пов’язані зі спробами швидкого запровадження здійснюваної в РСФРР селянської політики, зокрема, щодо обкладання

господарств контрибуцією та вилучення продовольства. Політичні симпатії селянства переважно були на боці більшовиків, яким вдавалося провадити успішну виборчу кампанію, агітація в якій базувалася на критиці політики гетьманського уряду та позитивному образу здійснених в РСФРР політичних та соціальних перетворень. Численні резолюції сільських сходів, рад та з'їздів, що привітали відновлення в Україні радянської влади, вірогідно, є характерними прикладами тогочасних настроїв селянства.

Втім, наочною була розбіжність ідеологічних засад політики КП(б)У та прагнень селянства: воно не сприймало “класового” підходу до себе, проблемним було вилучення продовольства, найбільш гостре неприйняття викликало питання колективізації. Розбіжність не вичерпувалася аграрним, продовольчим питаннями та “класовим” напрямком політики уряду, охоплюючи національно-культурні та релігійне питання.

Березень – квітень 1919 р. В березні – квітні 1919 р. відбувається активне запровадження заходів політики “воєнного комунізму”. Відзначається прискорене поширення серед селянства антиурядових та радикально опозиційних настроїв щодо радянської влади та провідних заходів її політики в цілому. Зміна політичних настроїв на селі мала наслідком як втрату більшовиками позицій в радах нижчого рівня, так і перехід селян до активних форм опору. Антибільшовицькі настрої та “агітація”, заворушення, погроми, збройні виступи, дії повстанських формувань відзначаються у всіх губерніях. Поряд зі швидким зростанням кількості антиурядових виступів селянства, відбувається розвиток в напрямку більш радикальних та організованих форм опору, відновлення і активізації отаманського руху.

Травень 1919 р. Військово-політична криза. Розвиток військово-політичної кризи в травні 1919 р. провокувався впливом настроїв на селі на морально-психологічну ситуацію у РСЧА, основну силу якої в Україні складали колишні “партизанські” з'єднання, що часто мали територіальний принцип комплектування та зберігали своє окреме військово-політичне керівництво. З'єднання РСЧА в Україні були аналогічними за природою до селянського

повстанства і безпосередньо пов'язані з селом спільністю інтересів та настроїв.

В травні набуває подальшого розвитку тенденція щодо здійснення великими отаманськими формуваннями таких масштабних акцій як захоплення або блокування повітових і навіть губернських центрів; діяльність отаманів була тісно пов'язана з боротьбою за перевагу в місцевих радах. Найбільш нестабільним становище радянського уряду УСРР було під час григор'ївського повстання, що розпочалось 9 травня 1919 р. та наслідки якого позбавили радянський уряд об'єктивної можливості подальшого здійснення “воєнно-комуністичного” курсу спираючись на силові засоби.

Червень - серпень 1919 р. Незважаючи на те, що впродовж літа 1919 р. КП(б)У продовжувала робити спроби здійснення “жорсткого” курсу у відношенні селянства, обмежившись лише частковими поступками – в тому числі, здійснюючи великі каральні операції проти формувань отаманів Зеленого та Волинця – період характеризувався подальшим зростанням інтенсивності активного, збройного опору селянства, подальшим посиленням антикомуністичних настроїв на селі та об'єднанням отаманського руху навколо провідних потуг, що змагалися за владу в Україні.

Влітку більша частина сільської території радянським урядом не контролювалася. Губернські та повітові центри були фактично блоковані ворожо налаштованою сільською периферією, де діяла велика кількість дрібних та великих повстанських формувань. Повстанці неодноразово вдавалися до організованого блокування та захоплення повітових центрів. Спостерігається процес досить чіткої територіальної локалізації дії селянських формувань та формування на непідвладних центральному урядові територіях отаманських “республік”. Повстанські формування налагоджують систему влади в місцях своєї дії, стягнення “податків” з заможних господарств, здійснення мобілізації.

Відбувалося і “поправління” селянського руху. Нездатні до провадження незалежної від КП(б)У політики щодо селянського руху, ліві українські партії втрачають популярність серед селян. Зростає координація дій повстанців, перш за все, зеленівців з діями армії УНР. Безумовним проявом політичних тенденцій

в селянському русі стало Уманське звернення до Директорії УНР, підписане 20 серпня 1919 р. отаманами Зеленим та Тютюнником.

В 1919 році військово-політичний потенціал селянського руху дозволяв йому відігравати роль вирішального чинника в боротьбі провідних сторін за владу в Україні. Поряд з Донецьким козацьким повстанням він відіграв вирішальну роль в успіхах Добровольчої армії та військ УНР в військовій кампанії 1919 року; зокрема, це виявилось в зриві планів радянського військового командування щодо остаточного розгрому навесні-влітку 1919 р. Добровольчої армії та щодо військової допомоги радянській Угорщині спричиненому травневим григор'ївським виступом і наступним розгортанням військових дій на так званому “внутрішньому фронті” – каральних операцій проти селян-повстанців.

Здійснення політики “воєнного комунізму” справило суттєвий вплив на ідеологію та соціальну психологію селянського руху. Визначення селянського руху та селянського повстанства як “антирадянського” не відповідає дійсності. В цілому, селянство підтримувало як радянську організацію влади так і провідні риси задекларованої більшовиками програми соціалістичних перетворень, зокрема, аграрну реформу та здійснення справедливого товарообміну між селом та містом. Гостре несприйняття викликали спроби насильницької колективізації, згорання аграрної реформи та здійснювана Наркомпродом продовольча політика, що вела до зростання цін та безкомпенсаційного вилучення продовольства. Слід звернути увагу, що в своїх провідних рисах політика уряду УСРР в 1919 році була зовнішньо подібною до тієї, що її здійснював гетьманський уряд в 1918 році. З цієї причини в очах селянства поняття “більшовики” та “комуністи” поділялися, більшість повстанських формувань діяла під “більшовицькими” гаслами.

Поряд з цим, боротьба селянства набувала виразної національно-визвольної спрямованості; національно-визвольні вимоги, що часто трактуються дослідниками як шовіністичні та націоналістичні, посідають провідне місце в ідеології та гаслах селянського руху. Спостерігається тенденція

трансформування протестних гасел, об'єктивно викликаних несприйняттям селянством провідних заходів політики “воєнного комунізму” в національно-визвольні. Цей аспект визначає відмінність селянського повстанського руху в Україні від селянських рухів Центральної Росії – селянський рух в Україні не може розглядатися як регіональний різновид селянських повстань та заворушень, що охопили РСФРР в час здійснення політики “воєнного комунізму” в 1918 – 1919 рр., він має відмінну природу, що визначається виразною наявністю національно-визвольної мотивації та цілей боротьби.

Зважаючи на те, що селянство фактично виступало репрезентантом нації, селянський рух повинен розглядатися як загальнонародний визвольний рух опору спрямований проти антинародної та антиселянської за змістом політики “воєнного комунізму” та проти встановленої КП(б)У диктатури.

Висловлена неодноразово в історіографії діаспори, зокрема, О. Зибачинським, думка про непідготовленість селянства і селянського руху до боротьби за національні та історичні завдання українського народу, що виявлялося в неконсолідованості селянського руху, локалізмі, а часто і деструктивному, стихійному анархістсько-антидержавницькому його характері, потребує суттєвого коригування.

Домінуючою формою політичної організації руху виявилася отаманщина, що спиралася на авторитет харизматичної особистості – отамана. Узгодження дій, поглядів, особистих амбіцій отаманів, що до того ж часто мали різну політичну орієнтацію, в тому числі і перебували в лавах РСЧА, гальмувало розвиток селянського руху, що розвивався розпорошено і не міг виступити консолідованою політичною силою. Локалізм був невід'ємною, такою, що важко долається, рисою отаманщини.

В українському політичному спектрі в 1919 року, не в останню чергу завдяки політиці більшовиків, спрямованої на заборону діяльності та репресії проти партій та їх діячів, що “не стояли на радянській платформі”, домінували радикальні партії лівого спрямування. Партії сформовані есерівськими та лівими соціал-демократичними течіями (боротьбисти, борбисти, незалежники, ін.) і

анархістські групи були орієнтовані на беззаперечний пріоритет завдань соціальної революції над національними інтересами та волевиявленням селянства. Вони поділяли програмні декларації КП(б)У та запропоновану нею “класову” методологію політичної боротьби. В Україні не сформувалися політичні партії і сили, що були б здатні репрезентувати селянський рух опору та орієнтувалися б на реалізацію його вимог. Як наслідок, можливості цих партій в репрезентуванні селянства, організації селянського руху та реалізації його програмних вимог та ідеологічних цілей були обмеженими.

Селянський рух в Україні в 1919 році складав основу масової боротьби українського народу проти антинародної диктатури КП(б)У в 1919 році та так званої політики “воєнного комунізму”, за національне та соціальне визволення України – в цьому полягає його історичне значення.

Подальшими напрямками вивчення політики “воєнного комунізму” та селянського руху в Україні може бути спеціальне дослідження діяльності повстанських формувань та їх лідерів, співвідношення різних форм боротьби селянства, соціально-психологічних аспектів селянського руху, зв'язків селянських формувань з політичними партіями та їх боротьбою, політичної боротьби в радах. Актуальності набуває як дослідження соціальної психології українського народу та масових політичних і соціальних рухів в Україні в добу модернізації українського суспільства, так і дослідження різних шляхів та методів модернізаційної політики, прикладом якої є і так звана політика “воєнного комунізму”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Borys Jurij The Sovietization of Ukraine, 1917 – 1923: The Communist doctrine and practice of national self-determination. – Edmonton: Univ. of Alberta, 1980. – XVII, 488 p.
2. Mace James E. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1983. – XIV, 334 p.
3. Material concerning ukrainian-jewish relation (1917 – 1921): Collection of documents and testimonies by prominent jewish political workers. / Pref. by F. Pigido. – Munich: The Ukrainian Inform bureau, 1956. – 102 p.
4. Ukrainians and jews: Articles, testimonies, letters and official documents dealing with interregulations of ukrainians and jews past and present: A symposium. – NY: The Ukrainian Congress Committee of America, 1966. – 199 p.
5. Аграрная политика Советской власти (1917 – 1918): Документы и материалы. М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 551 с.
6. Андреев В. М. Под знаменем пролетариата: (Трудовое крестьянство в годы гражданской войны). – М.: Мысль, 1981. – 247 с.
7. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі за Радянську Україну.//Літопис революції. – 1931. – № 3 (48). – С. 32 – 146.
8. Артющенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу, 1917 – 1966. – Б. м.: На чужині, 1966. – 221 с.
9. Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921). – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с.
10. Бабич М. І. З історії боротьби комуністів за Радянську владу в Миргородському повіті на Полтавщині в 1919 році.//Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 54 – 71.
11. Базаров В. (Руднев) На пути к социализму: Сб. ст. – 5-е изд. – Х.: Просвещение, 1919. – 109 с.

12. Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с.
13. Батьківщина Радянська. 1917 – 1967. – К.: Політвидва України, 1968. – 520 с.
14. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки. – 2-ге вид-во. – Берлін: Накладом автора, 1928. – 136 с.
15. Бевз Т. А., Веденєєв Д. В., Гошуляк І. Л., Коріненко П. С., Солдатенко В. Ф. Українська революція і державність (1917- 1920 рр.). — К. : Парламентське вид-во, 1998. — 247с.
16. Березовчук М. Д. Комбіді і комнезами України в історіографії. // Український історичний журнал. – 1976. – №1. – С. 21 – 46.
17. Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організацію комітетів селянської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К.: Політвидав України, 1976. – 149 с.
18. Березовчук М. Д., Бондаренко Г. В. Пролетарская опора в деревне: К истории комитетов бедноты на Украине. -К.: Вища школа, 1986. – 113 с.
19. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного правління с СРСР (1917 – 1946 рр.): Джерелознавче дослідження. / НАН України, Ін-т Історії України. – К.: Наукове т-во ім. П. Могили, 1999. – 447 с.
20. "Більшовик" (орган ЦК КП(б)У)
21. Бондарев В. Сталин и Ленин: Непредвзятый взгляд на деяния двух вождей. // Родина. – 1995. – №1. – С. 44 – 48.
22. Борисов Валерий Иннокентьевич, Чернобаев Анатолий Александрович. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918). – Луганск: Луганский сельскохозяйственный ин-т, 1997. – 148с.
23. Борисов Валерій Інокентійович. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917-1920 рр.:(Зрівняльний аналіз політичних партій) :

Автореф. дис...д-ра іст. наук (07.00.01) / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 48 с.

24. Боровик М. А. Анархіський рух в Україні у 1917 – 1921 рр. // Український історичний журнал. – № 1. – 1999. – С. 3 – 18.

25. "Боротьба" (орган ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів))

26. Боротьба за перемогу влади Рад на Україні: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К.: Держпартвидав УРСР, 1957. – 584 с.

27. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів: Обл. вид-во, 1958. – 306 с.

28. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення влади Рад на Слісаветградщині. (1917 – 1920 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Кіровоград: Обл. вид-во, 1987. – 350 с.

29. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов: Сб. документов и материалов. – Чернигов: Обл. тип., 1957. – 475 с.

30. Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х т. Т.1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917 – 1941. – М.: Международные отношения, 1994. – 629 с.

31. Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР, 1917 – 1971. – М.: Мысль, 1973. – 556 с.

32. Бухарин Н. И. Экономика переходного периода. Ч. 1. Общая теория трансформационного процесса./Труды социалистической академии общественных наук. – М.: ГИЗ, 1920. – 157 с.

33. Бычков С. Организационное строительство продорганizations до нэпа. // Продовольствие и революция. – 1929. – № 5-6. – С. 25 – 101.

34. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесчины против объединённых сил внутренней и внешней контрреволюции в

период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг.: Сб. документов и материалов. – Одесса: Кн. изд-во, 1962. – 503 с.

35. Васильев Б. Кто такие махновцы и чему они учат. – Луганск: Дон. губ. отд. печати, 1920. – 14 с.

36. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 512 с.

37. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Зб. матеріалів. – К.: Наукова думка, 1973. – 255 с.

38. Великий Октябрь и социальная структура советского общества: Крестьянство. / Е. М. Бабосев, Т. И. Адуло, А. С. Круковский и др. – АН БССР, Ин-т философии и права. – Минск: Наука и техника, 1987. – 240 с.

39. Верстюк В. Ф. “Военный коммунизм” на Україні./Маршрутами історії. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – С. 101.

40. Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміцнення влади Рад. – К.: Наукова думка, 1984. – 143 с.

41. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.

42. Визвольна боротьба українського народу. 1917 – 1921 рр. – 2-ге поправл. вид. – Лондон: Об'єднання бувших вояків українців, 1950. – 51 с.

43. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Ч. 3. – К.: Політвидав, 1990. – 542 с.

44. Виноградская С. П., Рогожин А. И. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов в первые годы Советской власти. (1917 – 1920 гг.). – Х.: Вища школа, 1977. – 141 с.

45. Вітанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917 – 1920. – Мюнхен; Чікаго: Б. в., 1968. – 60 с.

46. Владимиров М. Мещочничество и его социально-политическое отражение. – Х.: Изд-во Поюзапа и Поукрсовтударма, 1920. – 23 с.

47. Владимиров М. Украинский крестьянин и продовольственный вопрос. – К.: Всеукриздат, 1920. – 12 с.

48. Волинський В. На Львів і Київ: Воєні спогади, 1918 – 1920. – Торонто, Онтаріо, Канада: Накладом вид-ва "Гомін України", 1963. – 239 с.
49. Волковинский В. Нестор Махно: легенды и реальность. – К.: Перлыт продакшн ЛТД, 1994. – 286 с.
50. Волковинський В. М. Й. Е. Якір без легенд. // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 81 – 93.
51. Волковинський Валерій Миколайович. Нестор Махно в історії національно- визвольних і соціальних змагань в Україні : Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді (07.00.01) / НАН України; Інститут історії України. — К., 1996. — 79 с.
52. Володарский В. Речи. – Пг.: Изд-во Петрогр. Сов. Раб. и Кр. Деп-в, 1919. – 71 с.
53. VIII конференция РКП(б), Москва, 1919 г.: Протоколы. – М.: Госполитиздат 1961. – XVI, 315 с.
54. Второй год борьбы с голодом. Краткий отчет о деятельности Народного Комиссариата по Продовольствию за 1918 – 1919 год. – М.: Т-во типографии А. И. Мамонтова, 1919. – 57 с.
55. II Чрезвычайный Всероссийский Съезд Рабочей Кооперации. (31 марта – 4 апреля 1918 г.): Стенографический отчет. – М.: Тип. Сов. раб. и солд. деп., 1918. – 186 с.
56. Гавриш М. Т., Островский С.Я. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет. – Х.: Облиздат, 1958. – 271 с.
57. Гайдамака В. И. Из Севастополя на Полтавщину./Путь славных: Воспоминания ветеранов борьбы за Советскую власть. – К.: Изд-во Госполитиздат УССР, 1957. – 214 – 277.
58. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К.: Б. в., 2000. – 208 с.
59. Гимпелевич Р. С. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты УССР в 1919 г. // Сборник по истории Советского государства и права

кафедры истории Советского государства и права Харьковского юридического института. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1954. – С. 152 – 184.

60. Гимпельсон Е. Г. "Военный коммунизм": политика, практика, идеология. – М.: Мысль, 1973. – 296 с.

61. Гимпельсон Е. Г. Великий Октябрь и становление советской системы управления народным хозяйством. (Ноябрь 1917 – 1920 гг.). – М.: Наука, 1977. – 310 с.

62. Годы борьбы, 1917 – 1927 гг.: Сб. воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Елисаветградчине. – Елисаветград: Б. в., 1927. – 53 с.

63. Головач Ф. В. З історії радянського будівництва в Українській РСР (жовтень 1917 р. – червень 1921 р.) – К.: Вища школа, 1982. – 135 с.

64. Гольдеман С. І. Жидівська національна автономія на Україні (1917 – 1920 рр.). – Мюнхен: Б. в., 1963. – 108 с.

65. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918- серпень 1919 рр.) : Історичне дослідження. — Фастів : Поліфаст, 1998. — 224с.

66. Горнич С. В царстві рабства і бандитизму: Дослідження большевизму на підставі фактів та документальних даних: До 40-х роковин захоплення московськими большевиками влади над народами бувшої Російської імперії 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. – Нью-Йорк: Б. в., 1957. – 19 с.

67. Гражданская война в СССР: В 2-х т. – Т. 2. Решающие победы Красной Армии. Крах империалистической интервенции. (март 1919 г. – октябрь 1922 г.). – М.: Военное издательство, 1986. – 447 с.

68. Гражданская война на Екатеринославщине. (Февр. 1918 – 1920 гг.): Документы и материалы. – Днепропетровск: Промінь, 1968. – 357 с.

69. Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 г. – апрель 1919 г. – 491 с.

70. Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Борьба против деникинцев и петлюровцев на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – К.: Наукова думка, 1967. – XXXV, 918 с.
71. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы : Очерк о большевизмах, национал- социализмах и крестьянских движениях. — М.: АИРО-XX, 1997. — 195с.
72. Григоріїв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917 – 1920. Чому українці не вдержали своєї держави. – Склептон: Б. в., 1934. – 47 с.
73. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К.: Вид-во АН України, 1993. – 101 с.
74. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нарис політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
75. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк 1. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 62 с.
76. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк 2. -Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 71 с.
77. Давыдов М. И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы гражданской войны (1917 – 1920). – М.: Мысль, 1971. – 221 с.
78. Декреты по продовольствию: С октября 1917 по 1 ноября 1918 г. Вып. 1. Организация снабжения и распределения продовольствия. Ч. 1. – Пг.: (Союз коммун Северной области); Изд. инф. отд., 1918. – 146 с.
79. Декреты Советской власти. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1: 25 октября 1917 – 16 марта 1918 г. – XII, 626 с.
80. Декреты Советской власти. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2: 17 марта – 10 июля 1918 г. – XI, 686 с.
81. Декреты, приказы, обязательные постановления, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов Укр. Соц. Сов. респ. Вып.1. – Х.: Изд. прод. отд. Х.Г.С.Р. и К.Д., 1919. – 23 с.

82. Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: (Стенографический отчёт). Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского – Х.: Тип. ВУЧК, 1921. – 429 с.

83. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва. // Економіка Рад. України. – 1968. – № 4. – С. 11 – 16.

84. Державний архів Запорізької області

85. Державний архів Київської області

86. Державний архів Луганської області

87. Державний архів Полтавської області

88. Державний архів Сумської області

89. Державний архів Харківської області

90. Державний архів Чернігівської області

91. Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине: Сб. – Николаев: б. м., 1927. – 198 с.

92. Директивы главного командования Красной Армии. (1917 – 1920 гг.): Сб. документов. – М.: Воениздат, 1969. – 883 с.

93. Директивы командования фронтов Красной Армии. (1917 – 1922 гг.): Сб. документов. В 4-х т. – Т.1. Ноябрь 1917 г. – март 1919 г. – М.: Воениздат, 1971. – 787 с.

94. Директивы командования фронтов Красной Армии. (1917 – 1922 гг.): Сб. документов. В 4-х т. – Т.2. Март 1919 г. – апрель 1920 г. – М.: Воениздат, 1972. – 803 с.

95. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1957 гг.: Сб. документов. В 3-х т. – Т.1. 1917 – 1928 годы. – М.: Госполитиздат, 1957. – 573 с.

96. До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Рівненщині в 1917 – 1920 роках: Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам. – Ровно: Кн. изд-во, 1957. – 391 с.

97. Довженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. / Одеський ін-т внутр. справ. – Одеса: Вид-во НДРВВ ОІВС, 2000. – 195 с.
98. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / [ред.-упор. А. Бачинський]. – К.: Київська Облдержадміністрація: Журнал "Охорона праці", 1999. – 640 с.
99. Документи українського комунізму. / Вступ. ст. І. Майстренка. – Нью-Йорк: Пролог, 1962. – 233 с.
100. Документы по истории гражданской войны в СССР. – М.: Госполитиздат, 1940. – 544 с.
101. Донцов Д. За яку революцію. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 79 с.
102. Донцов Д. Московська отрута. – Торонто – Монреаль: СВУ, 1955. – 292 с.
103. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
104. Дубровский С. Григорьевщина. // Война и революция. – 1928. – №4-5. – С. 37 – 72.
105. Дубровский С. Ликвидация григорьевщины (1919). // Военно-исторический журнал. – 1941. – №2. – С. 28 – 41.
106. Дукельский С. ЧК – ГПУ. – Х.: Государственное изд-во Украины, 1923. – 218 с.
107. Дьяченко В. П. Советские финансы в преовой фазе развития социалистического государства. Ч.1. – М.: Госфиниздат, 1947. – 476 с.
108. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. / За ред. В. Я. Чубаря. – 2-ге вид. – Х.: Державне вид-во "На варті", 1931. – 99 с.
109. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини//Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 38 – 71.
110. Жовтень на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби 1917 – 1920 рр. на Миколаївщині. – Миколаїв: Мик. істпарт, 1927. – 62 с.

111. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918 – 1940 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Вип. 1. (1918 – 1925 рр.). – Херсон: Облвидав, 1957. – 467 с.
112. За власть Советов: Сб. документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917 – 1920 гг. – Запорожье: Обл. изд-во, 1957. – XXVIII, 280 с.
113. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1967. – 342 с.
114. Затонский В. П. К вопросу об организации Временного рабоче-крестьянского правительства Украины (ноябрь 1918 г.). // Летопись революции. – 1925. – № 1. – С. 38 – 94.
115. Затонський В. Вир: З минулого. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 56 с.
116. Захарченко Петро Павлович. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К.: Національний ун-т ім. Т.Шевченка; Національна академія внутрішніх справ, 1997. — 188с.
117. Збірник статистичних відомостей про сільське господарство України. – Х.: Б. м., 1929. – Вип. 1. – 348 с.
118. Зеленин И. Е. Совхозы в первое десятилетие советской власти, 1917 – 1927. – М.: Наука, 1977. – 295 с.
119. Земцов Б. Н. К истории политической системы в СССР (1917 – 1928 гг.). – М.: О-во "Знание" РСФСР, 1991. – 38 с.
120. Зибачинський О. Інтегральна революція. – Мюнхен: На чужині, 1960. – 243 с.
121. Зиновьев Г. Кто наш главный враг на Украине? – Х.: Изд-во Поюжа и Поукрсовтударма, 1920. – 11 с.
122. Зинченко В. В. Конспект истории большевистской империи. (1917 – 1991): Материалы к изучению курса истории России и СССР. / Харьковск. гос. ин-т культуры. – Ч. 1.: Создание тоталитарной системы (1917 – 1938). – Х.: ХГИК, 1992. – 133 с.

123. Зібрання узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду УСРР (ЗУ УСРР)
124. Игнатовский П. А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне. – М.: Мысль, 1971. – 287 с.
125. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии (1917 – 1921 гг.): Сб. документов. – М.: Госполитиздат, 1958. – XVI, 511 с.
126. Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов, 1918 – 1922 г.: В 3-х т. – Т.1: Май 1918 – март 1919. – М.: Советская Россия, 1961. – 895 с.
127. Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов, 1918 – 1922 г.: В 3-х т. – Т.2: Март 1919 – февраль 1920. – М.: Советская Россия, 1961. – 768 с.
128. "Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов"
129. "Известия Наркомпрода Украины" (1919 р.)
130. Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917 – 1920 гг. / Ред. кол.: В. М. Селунская (отв. ред.), В. З. Дробижев, Ю. С. Кукушкин и др. – М.: Мысль, 1976. – 343 с.
131. Им славу дала Украина, 1917 – 1920. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 180 с.
132. Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики. – М.: Наука, 1971. – 288 с.
133. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
134. История гражданской войны в СССР. 1917 – 1922. В 5-ти т. – Т. 3. Упрочение Советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). – М.: Госполитиздат, 1958. – 678 с.

135. История гражданской войны в СССР. 1917 – 1922. В 5-ти т. – Т. 4: Решающие победы Красной армии над объединёнными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (Март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М.: Госполитиздат, 1959. – 433 с.
136. История десятилетия Советской власти в цифрах, 1917 – 1927: Стат. сб. – М.: ЦСУ СССР, 1927. – 514 с.
137. История советского крестьянства: В 5-ти т. – Т.1: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917 – 1927 гг. – М.: Наука, 1986. – 455 с.
138. История социалистической экономики СССР: В 7-ми т. – Т.1. Советская экономика в 1917 – 1920 гг. – 1976. – М.: Наука. – 448 с.
139. История СССР: Эпоха социализма. – 3-е изд., доп. – М.: Высшая школа, 1974. – 559 с.
140. Ісакова В. Т. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918 – серпень 1919 рр.) // Вісник Київського університету. – Серія суспільних наук. – 1966. – №7. – С. 92 – 184.
141. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917 – 1937: Зб. документів і матеріалів. У 3-х т. – Т.1. Колгоспне будівництво на Україні. 1917 – 1927. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 851 с.
142. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – Т.2. Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937 рр.). – К.: Наукова думка, 1984. – 439 с.
143. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
144. Історія України: 1917 – 1922: Довідник. – К.: "Знання" України, 1993. – 128 с.
145. Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: НАН України, 1996. – 436 с.
146. Історія України: Нове бачення: У 2-х т. – Т.2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

147. Історія Української РСР. У 8-ми т. / Під ред. А. Г. Шевелева. – Т.5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1977. – 591 с.
148. Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". – М.: Наука, 1988. – 304 с.
149. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – Т.2: 1919 – 1920 гг. – 2-е изд., уточ. – М.: Политиздат, 1990. – 430 с.
150. Калениченко П. М., Кулініч І. М., Сохань П. С. Під одним прапором: Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. – К.: Знання, 1966. – 48 с.
151. Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 237 с.
152. Карасьова М. "Бандит" Зелений. // "Київ". – 1991. – № 11. – 41 – 50.
153. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина, 1917 – 1929: [Пер.с англ.]. – М.: Сов.-брит. изд. Интерверсо, 1990. – 206 с.
154. Каутский К. Диктатура пролетариата. – Екатеринбург: Наука, 1919. – 79 с.
155. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып.1. Уравнительный раздел земли. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1922. – 107 с.
156. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып.2. Обобществление сельского хозяйства. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1922. – 111 с.
157. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. (1918 – 1920 гг.): Сб. документов и материалов. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 538 с.
158. Киселёв М. В. Годы огненные: [О работе первых политических работников Красной Армии на Украине среди партизан и крестьян. 1918 – 1919 гг.]. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 125 с.
159. Климов А. О., Шапошнікова Н. А. Економічні й соціальні проблеми розвитку України в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) //

Вісник Східноукраїнського державного університету: Науковий журнал. – Луганськ, 1998. – № 2 (12). – С. 28 – 35.

160. Клинтух Ю. Ф. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. – К.: Наукова думка, 1972. – 194 с.

161. Ковалевський Микола При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: Б.в., 1960. – 884 с.

162. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 615 с.

163. Ковальчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.). // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 94 – 107.

164. Коган С., Межберг Н. Другий період радвлади на Оддесчині. (Квітень – серпень 1919 р.). // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 62 – 98.

165. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік). // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 145 – 150.

166. Козельский Б. Шлях зрадництва і авантюр: (Петлюрівське повстанство). – Х.: Державне вид-во України, 1927. – 148 с.

167. Кознова И. Е. XX век в социальной памяти российского крестьянства. – М.: ИФРАН, 2000. – 104 с.

168. Комбеды РСФСР. Сборник документов и декретов о комбедах. – М.: Советское законодательство, 1933. – 264 с.

169. Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. – М.: Моск. рабочий, 1990. – 79 с.

170. Комитеты бедноты Московской области: Сб. материалов и документов. – М.: Московский рабочий, 1938. – 260 с.

171. Комуністична партія Радянського союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. – Т.2. 1917 – 1924. – К.: Політвидв України, 1979. – 521 с.

172. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'здів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – Т.1. 1918 – 1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
173. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М.: Наука, 1991. – 487 с.
174. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні у 1919 році. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1953. – 103 с.
175. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918 – 1920 гг.). – К.: Наукова думка, 1964. – 263 с.
176. Короливский С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – 579 с.
177. Косаренко-Косаревиц В. Московський сфінкс: Мит і сила в образі Сходу Європи. – Повне вид. – Нью-Йорк: Накладом авт., 1957. – 489 с.
178. Котляр Юрій Вадимович. Повстансько- партизанський рух українських селян у 1919- на початку 1920 рр. (На матеріалах Півдня України) : Автореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01) / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 1997. — 16 с.
179. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. – К.: Основа, 1997. – 423 с.
180. Крицман Л. Героический период Великой русской революции: [Опыт анализа т. н. "военного коммунизма"]. – 2-е изд. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 272 с.
181. Круть В. Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні. // Літопис революції. – 1932. – № 5-6. – С. 119 – 147.
182. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Л.: Госиздат, 1927. – 98 с.
183. Кудряшов Пути советского строительства (1917 – 1919 гг.). – М.: Гос. изд-во, 1919. – 84 с.

184. Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920 гг.). – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1966. – 248 с.
185. Куличенко М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918 – 1920 годах. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1963. – 447 с.
186. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: Зб. документів. У 2-х т. – Т.1. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 883 с.
187. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
188. Кульчицький С. В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917 – 1920 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Вид-во НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 141 с.
189. Кульчицький Станіслав Владиславович, Барановська Наталія Петрівна, Бикова Тетяна Борисівна, Богачук Сергій Григорович, Верстюк Владислав Федорович. Уряди України у ХХ ст. / Кабінет Міністрів України; НАН України / Володимир Михайлович Литвин (відп.ред.). – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.
190. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационазма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 277 с.
191. Курносоев Ю. О. Насилля – головний аргумент більшовизму. // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 16 – 27; 1992. – № 1. – С.3 – 17.
192. Лаврентьев В. Н. Строительство совхозов в первые годы Советской власти. (1917 – 1920). – М.: Госполитиздат, 1957. – 120 с.
193. Ларін Ю., Кріцман Л. Нарис господарського життя і організації народного господарства Радянської Росії (1 листопада 1917 – 1 липня 1920 р.). – К.: Держвидав, 1921. – 92 с.
194. Лебидь Д. З. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. – Х.: Держвидав, 1921. – 23 с.

195. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 335 с.
196. Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції./Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літ-ри України. – Т. 11: Липень – жовтень 1905 р. – 1970. – С. 1 – 123.
197. Ленін В. І. З'їзд селянських депутатів./Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 31: Березень – квітень 1917 р. – 1973. – С. 261 – 264.
198. Ленін В. І. Завдання революції./Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 34: Липень – жовтень 1917 р. – 1973. – С. 217 – 225.
199. Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа та як з нею боротись?/Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 34: Липень – жовтень 1917 р. – 1973. – С. 143 – 188.
200. Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади./Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 36: Березень – липень 1918 р. – 1973. – С. 155 – 195.
201. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу?/Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 34: Липень – жовтень 1917 р. – 1973. – С. 273 – 321.
202. Ленін В. І. Промова в аграрному питанні 22 травня (4 червня) 1917 р./Повне зібрання творів. – К.: Вид-во Політичної літератури України. – Т. 32: Травень – липень 1917 р. – 1973. – С. 164 – 184.
203. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917 – 1922 рр.). – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1955. – 662 с.
204. Ломов А. Разложение капитализма и организация коммунизма. – М.: Ред.-изд. отд. ВСНХ, 1918. – 84 с.
205. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині. (1917 – 1923 рр.). [Учб. посібн.]. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1974. – 63 с.

206. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні, 1917 – 1923 рр. – К., Донецьк: Вища школа, 1975. – 116 с.
207. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. – Т.2: Капитализм. – 4-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956. – 728 с.
208. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. – Т.3: Социализм. – 4-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956. – 643 с.
209. Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. – СПб.: Изд-во Министерства торг. и пром-ти, 1912. – 656 с.
210. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917 – 1921: У 3-х т.: Спогади. – Т.2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Мюнхен: Прометей, 1951. – 245 с.
211. Макарова Л. С. К вопросу о времени ликвидации помещьчьего землевладения. // Октябрь и советское крестьянство. 1917 – 1927. – М.: Наука, 1977. – С.112 – 130.
212. Малафеев А. Н. История ценообразования в СССР (1917 – 1963 гг.). – Л.: Ленингр. электротехн. ин-т, 1964. – 439 с.
213. Малик Ярослав Йосипович. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.) : Автореф. дис... д-ра іст. наук (07.00.01) / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1997. — 48 с.
214. Манілов В. З приводу антиленінських концепцій історії пролетарської революції на Україні. // Літопис революції. – 1930. – №5. – С.351 – 382.
215. Мануильский Д. О. О нашей политике в деревне. // Коммунист. – 1920. – №2. – С. 43 – 62.
216. Махно Н. И. Воспоминания. – М. Республика, 1992. – 335 с.
217. Медведев Р. А. Трудная весна 1918 года. – Воронеж: Центр.-Черноз. кн. изд-во, 1990. – 126 с.
218. Мельниченко В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта: Коммунистическая партия – вдохновитель и

організатор інтернаціонального сплочення трудящихся в 1918 – 1920 гг. (На матеріалах України). – К.: Вища школа, 1986. – 302 с.

219. Милютин В. А. История экономического развития СССР (1917 – 1927). – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 418 с.

220. Михайличенко Д. Ю. Законодавче оформлення політики "воєнного комунізму", 1919 р. // Вістник Харківського державного університету. – № 441. – Сер. Історія. Вип. 31. – Х: Б. в., 1999. – С. 165 – 174.

221. Михайличенко Д. Ю. До періодизації розвитку селянського руху в Україні (1919 р.). // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали наукової конференції (17 – 18 травня 2002 р.). Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 136 – 139.

222. Михайличенко Д. Ю. Продовольча політика радянської влади в Україні і її здійснення в січні – серпні 1919 р. // Вістник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 485. – Сер. Історія, Вип. 32. – Х.: НМЦ "СД", 2000. – С. 122 – 131.

223. Михайличенко Д. Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.). // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: "ОВС", 2002. – Вип. 9. – С. 111 – 120.

224. Михайличенко Д. Ю. Селянський рух опору політиці "воєнного комунізму" в Україні, січень – серпень 1919 р. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Вип. V. – Х.: Бізнес інформ, 2000. – С. 184 – 191.

225. Михайловский А. Хлебная кампания 1918 – 1919 гг. // Вестник статистики. – 1919. – № 8 – 12. – С. 43 – 75.

226. Мірчук П. На історичному закруті. – Торонто: Ліга визволення України, 1959. – 72 с.

227. Могочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. // Український історичний журнал. – 1991. – №. 3. – С. 97 – 107.

228. Мороз Осип, Злупко Степан. Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. — Львів : Універсум, 1997. — 165с.
229. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922 гг.: Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.
230. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Нью-Йорк: Говерла, 1978. – 344 с.
231. Наумов С. А. Про чисельність Рад, ревкомів, і комбідів на Лівобережній Україні в 1919 році. // Український історичний журанл. – 1986. – № 11. – С. 89 – 98.
232. Наумов С. А. Советское строительство на Левобережной Украине в период гражданской войны (1918–1920 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – Х., 1986. – 354 с.
233. Национализация промышленности в СССР: Сб. документов и материалов (1917 – 1920 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 824 с.
234. Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. – К.: Держполітвидав України, 1967. – 482 с.
235. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 – декабрь 1920 г.): Документы и материалы. – Херсон: Кн.-газ. Изд-во, 1962. – 407 с.
236. “Новая Россия” (Харків)
237. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик (в документах): Сб. документов. – М.: Юридическая литература, 1973. – 735 с.
238. Овсянникова О. О. Радгоспне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади. // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 38 – 64.
239. Огринь К. Продовольственная политика Советской власти. – Пг.: Б.в., 1920. – 69 с.

240. Октябрь и гражданская война на Украине. Страницы истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 253 с.
241. Октябрь на Одесчине. 1917 – 1927: Сб. статей и воспоминаний. – Одесса: Истпарт, 1927. – 201 с.
242. Октябрьская революция. Народ: её творец или заложник?: Сб. ст. / РАН – М.: Наука, 1992. – 431 с.
243. Олежко Н. Аграрна політика більшовиків: (Спроба історичного аналізу). – Б. м.: Наша книгозбірня, 1947. – 103 с.
244. Орлов Н. Продовольственная работа советской власти: К годовщине Октябрьской революции. – М.: Изд-во Наркомпрода, 1918. – 412 с.
245. Осипова Т. Обманутый класс. // "Родина". – № 10. – 1990. – С. 24 – 25.
246. Основные вопросы аграрной реформы на 2-м Всероссийском съезде Лиги аграрных реформ. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
247. От капитализма к социализму: Основные проблемы переходного периода в СССР. 1917 – 1937 гг. В 2-х т. – Т. 1: Победа социалистической революции. Начало переходного периода, 1917 – 1927. – М.: Наука, 1981. – 519 с.
248. Открытое письмо Марии Спиридоновой Центральному Комитету партии большевиков. // Родина. – 1990. – № 5. – С. 38 – 52.
249. Отчёт о 2-м совещании представителей губземотделов Украины 17 – 21 мая с. г. в Киеве. – К.: Изд-во Наркомзема УССР, 1919. – 26 с.
250. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.
251. Очерки по истории Коммунистической партии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 814 с.
252. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.
253. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937. – К.: Наукова думка, 1987. – 237 с.

254. Первушин С. А. Вольные цены и покупательная сила русского рубля. 1917 – 1921 гг. – Пг. – М.: Петропечать, Ин-т эк. исследований, 1922. – 91 с.
255. Переписка ЦК РКП(б) с местными партийными организациями: Сб. документов [Сб. 6] Январь – март 1919 г. – М.: Политиздат, 1971. – 564 с.
256. Першин П. Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн.2. Аграрные преобразования Великой Октябрьской социалистической революции (1917 – 1918 гг.). – М.: Наука, 1966. – 576 с.
257. Петровський Г. І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. – Х.: Держвидав, 1930. – 223 с.
258. Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 року: Комбінаційні та групові підсумки. – Х.: Госп-во України, 1931. – 133 с.
259. Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920 гг.): Сб. документов и материалов. – Херсон: Обл. изд-во, 1957. – 382 с.
260. Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму. Историкографический очерк. – М.: Мысль, 1975. – 276 с.
261. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 р.): Документи і матеріали. – Вінниця: Книж.-газ. вид-во, 1959. – 485 с.
262. Полонська-Василенко Н. Історій України 1900 – 1923 рр.: Українське відродження: Історія і сучасність. – К.: МП “Пам’ятки України”, 1992. – 136 с.
263. Полушкина В. А. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партии борьбистов (1919 – 1920 гг.). // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М.: Наука, 1974. – 347 с.
264. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967. – 511 с.
265. Попов В. П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы. // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 61 – 76.
266. Попов П. Шлях комітетів незаможних селян. // Більшовик України. – 1927. – №2. – С. 41 – 52.

267. Попов Ф. В. Рассказ о незабываемом: (Записки большевика). – К.: Госполитиздат УССР, 1961. – 272 с.
268. Прийдешній А. Жовтень на Україні й боротьба за Радянську владу. // Жовтень на Україні. 7.XI.1917 – 7.XI.1920. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – С. 5 – 7.
269. Проблемы аграрной истории советского общества. – М.: Наука, 1971. – 367 с.
270. Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914 – 1918). / Борисов В. И., Касаров Г. Г., Спивак Н. Г., Шапошникова Н. А. – М. – Луганск: Элтон, 1997. – 147 с.
271. Промышленность и рабочие Донбасса, октябрь 1917 – июнь 1941 гг.: Сб. документов. – Донецк: Донбасс, 1989. – 238 с.
272. Путь славных: Воспоминания ветеранов борьбы за Советскую власть. – К.: Госполитиздат Украины, 1957. – 543 с.
273. Пучков А. Снабжение и распределение в пролетарском государстве. – М.: ВСНХ, 1918. – 187 с.
274. Работы II Полтавского губернского съезда советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 15 – 17 апреля 1919 г. – Полтава: Губисполком, 1919. – 74 с.
275. Работы Харьковского губернского съезда советов рабочих и крестьянских депутатов от 16 февр. 1919 г. – Х.: Центропечать, 1919. – 151 с.
276. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.
277. Развитие советской экономики. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 664 с.
278. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Х.: Изд. политотдела Укратрудармии, 1920. – 60 с.
279. Раковский Х. Пять лет Укр. Сов. власти. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1923. – 38 с.

280. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр.: спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К.: Вид-во НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 39 с.
281. Резолюції окружного з'їзду Херсонщини У.П.С.-Р. (комуністів-Боротьбистів) (17 – 20 червня 1919 р.). – Одеса, б. р. – 42 с.
282. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов за 50 лет. В 5-ти т. – Т.1. 1917 – 1928 гг. – М.: Госполитиздат, 1967. – 783 с.
283. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1967. – 191 с.
284. Рибалка І. К. Великий Жовтень і зміни в соціальній структурі селянства України (1917 – 1920 рр.). // Український історичний журнал. – 1987. – № 11. – С. 38 – 52.
285. Рибалка І. К. Відновлення місцевих органів Радянської влади на Україні в кінці 1918 – на початку 1919 р. // Учені записки Харк. ун-ту. – 1956. – Т. 69.: Тр. іст. фак-ту. Т. 4. – С. 69 – 90.
286. Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні. (1918 – 1919). – Х.: Облвидав, 1957. – 295 с.
287. Рибалка І. К. До питання радянського будівництва на Україні в 1919 р. // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 117 – 119.
288. Рибалка І. К. Здійснення рішень VIII з'їзду РКП(б) в селянському питанні на Україні (1919 р.) // Питання історії народів СРСР. – 1965. – Вип. 1. – С. 27 – 39.
289. Рибалка І. К. Октябрьская революция и вовлечение трудового крестьянства Украины в советское строительство (конец 1917 – 1920 гг.). // Вестник Харьк. ун-та. – 1987. – № 302. – С. 26 – 34.
290. Рибалка І. К. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади (кінець 1918 – початок 1919 р.). // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 31 – 41.

291. Рибалка І. К. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність. // Учені записки Харк. ун-ту. – 1957. – Т. 78.: Тр. іст. фак-ту. – Т. 5. – С. 35 – 48.
292. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 20 – 23.
293. Рибалка І. К. З історії радянського будівництва на Україні в 1919 р. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: [Зб. ст.]. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 183 – 200.
294. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Берез. 1917 – берез. 1921 рр.: Зб. документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 757 с.
295. Рогожин А. М. Очерк социалистической законности УССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. – Х.: Вид-во ХДУ, 1963. – 211 с.
296. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: В 2-х т. – Т.1. Будівництво та перемога соціалізму. (1917 – 1937 рр). – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.
297. Рубач М. А. К истории гражданской войны на Украине. (Переход Григорьева к Советской власти): Материалы и документы. // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 42 – 64.
298. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції. // Наукові записки Інституту історії і археології України. – 1943. – Кн.1. – 112 с.
299. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 р. // Наукові записки Інституту історії і археології України. – 1946. – Кн.2. – 124 с.
300. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. (Материалы к майской сессии 1960 г.). – М.: АН СССР, 1960. – 27 с.

301. Руднев В. Махновщина. Популярний нарис. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 96 с.
302. Сак-Саковский И. И. Из Харькова и обратно. // Сквозь бури и грозы: Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1969. – С. 63 – 87.
303. Самойлова К. Продовольственный вопрос и Советская власть – Пг. Б.в., 1918. – 26 с.
304. Сборник важнейших положений, декретов и распоряжений по советскому строительству. Ч.1. Общая часть (Конституция УССР, дополнительные к ней директивы и постановления, выработанные НКВД и утверждённые ВУЦИК). – Х.: Изд-во НКВД, 1921. – 64 с.
305. Сборник декретов, инструкций, правил, положений, постановлений и вообще циркулярных распоряжений по Народному Комиссариату земледелия Украины: (С 21 февр. по 21 мая 1919 г.). – К.: Изд-во Наркомзема УССР, 1919. – 175 с.
306. Сборник инструкций и положений по организации сельскохозяйственных коммун. – К.: Наркомзем Украины, 1919. – 35 с.
307. Свердлов Я. М. Из речи на III Всеукраинском съезде Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. // Избранные произведения: Статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1976. – С. 287 – 289.
308. Семанов С. Н. Под чёрным знаменем, или жизнь и смерть Нестора Махно. – М.: Возрождение, 1990. – 77 с.
309. Семененко В. І. Історія Східної України: поновлення кайданів. (1917 – 1922). – Х.: Основа, 1995. – 395 с.
310. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914 – 1920: Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. / [Авт. вступ. слово В. Міхальчук]. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
311. "Сільська комуна"
312. Сквозь бури и грозы: Воспоминания. участников Октябрьской революции и гражданской войны. – Х.: Прапор, 1969. – 308 с.

313. Скрипнік М. О. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. // Червоний шлях. – 1923. – №3. – С. 76 – 115.
314. Скрыпник М. Начало коллективного хозяйства на Украине. – М.: Госиздат, 1920. – 89 с.
315. Слобожанін І. У політичному тумані: З нагоди нашої новітньої державності. – Б. м.: Орел, 1957. – 81 с.
316. Слюсарський А. Г. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 р. // Учені записки Харківського державного ун-ту ім. М. Горького. – Т.43: Труди історичного факультету. – 1952. – С. 182 – 229.
317. Советское содружество народов (Объединительное движение и образование СССР): Сб. документов. – М.: Политиздат, 1972. – 336 с.
318. Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917 – 1932). – М.: Госполитиздат, 1957. – 232 с.
319. Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні. // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 16 – 26.
320. Солдатенко В. Ф. Проблема класових і національно-політичних сил у концепції української революції. // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 3 – 17; № 6. – С. 3 – 14.
321. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальних проблем дослідження історії української революції. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68 – 85; № 2. – С. 27 – 48.
322. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К. : Книга Пам'яті України, 1999. — 507с.
323. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між 1-ю і 2-ю світовими війнами. – Вінніпег: Український голос, 1953. – 288 с.
324. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х т. – Т.1: 1917 – 1937. – К.: Вид-во Кий. ун-ту, 1967. – 511 с.

325. Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1974. – 285 с.
326. Спицький В.Є. Гришин А.Д. Селянство йде за робітничим класом. – К.: Наукова думка, 1976. – 46 с.
327. Споживча кооперація Української РСР. 1917 – 1967. – К.: Экономика, 1967. – 207 с.
328. Сталін Й. В. Про програму Комінтерну: Промова на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. // Твори. [Пер. з рос.]. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР. – Т.11: 1928 – бер. 1929. – 1950. – С. 132 – 151.
329. Статистика України. № 41. Сер.2. Сельскохозяйственная статистика. Т.5. Вып.1. Урожайи Украины во время войны и революции (1915 – 1919 гг.). – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 14 с.
330. Статистика України. № 92. Сер.2. Сельскохозяйственная статистика. Т.5. Вып.2. Пересічний урожай хлібів та картоплі на Україні з 1883 по 1915 рр. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 43 с.
331. Статистический ежегодник 1918 – 1920 гг. – М.: ЦСУ, 1922. – Вып. 2. – 377 с.
332. Стахів М. Друга советська республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку влади під час другої частини окупації України. – Нью-Йорк – Детройт – Скрептон: Українська вільна громада, 1957. – 368 с.
333. Стенографический отчёт губернского съезда советов Одесской губ., 11 – 13 июля. – Одесса: Б. и., 1919. – 88 с.
334. Стрижков Ю. К. Продотряды. – М.: Политиздат, 1976. – 111 с.
335. Струмилин С. Г. Избранные произведения: В 5-ти т. [Предисловие акад. В. С. Немчинова]. / АН СССР. – М.: Наука. – Т.1: Статистика и экономика. – 1963. – VIII, 488 с.
336. Струмилин С. Г. Избранные произведения: В 5-ти т. / АН СССР. – М.: Наука. – Т. 3: Проблемы экономики труда. – 1964. – 527 с.

337. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР (СУ РСФСР)
338. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: Наука, 1966. – 455 с.
339. Сціборський М. Земельне питання. – Париж: Українська книгарня, 1939. – 109 с.
340. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.
341. Тимков О. А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. – Нововоронцовка: Б. в., 1995. – 554 с.
342. Томашівський С. Під колесами історії: нариси і статті. – Берлін: Вид-во Українське Слово, 1922. – 103 с.
343. Точеный Н. И. Кронштадт – Чернигов. // Путь славных: Воспоминания ветеранов борьбы за Советскую власть. – К.: Госполитиздат Украины, 1957. – С. 272 – 315.
344. Трапезников С. В. Колхозный строй – великое завоевание партии и народа. – М.: Госполитиздат, 1958. – 72 с.
345. Трапезников С. В. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2-х т. – Т.1. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
346. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6 – 10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. – Х.: Видання Центрального архівного управління УРСР, 1932. – 336 с.
347. Троцкий Л. Д. Уроки Октября: (с приложением критических материалов 1924 года). – Л.: Лениздат, 1991. – 306 с.
348. Труды 1-го областного кооперативного съезда 19 – 21 мая 1918 г. в г. Харькове. – Х.: Кн. изд-во "Союз" Харьк. кредитн. Союза Кооп-вов, 1919. – 100 с.

349. Труды 2-го областного кооперативного съезда 11 – 13 декабря в г. Харькове. – Х.: Кн. изд-во "Союз" Харьк. кредитн. Союза Кооп-вов, 1919. – 222 с.
350. Труды II Всероссийского съезда Советов народного хозяйства. (19 декабря – 27 декабря 1918 г.): Стенографический отчет. – М.: Ред.-изд. отд. ВСНХ, б. г. – 703 с.
351. Труды Центрального статистического управления СССР. – Т. 18: Сб. статистических сведений по Союзу СССР: 1918 – 1923 гг. – М.: ЦСУ СССР, 1924. – 356 с.
352. Труды Центрального статистического управления СССР. Т.26. Вып.3. Динамика цен на главные изделия фабрично-заводской промышленности за период 1913 – 1918 гг. (Отдел основной промышленной статистики). – М.: Тип. Лаврова, 1926. – 21 с.
353. Труды Центрального статистического управления СССР. Т.5. Вып.1. Погубернские итоги Всероссийской сельско-хозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям. – М.: Тип. Лаврова, 1921. – 54 с.
354. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917 – 1920 гг.): Сб. документов и материалов. – Полтава: Кн. изд-во, 1957. – 228 с.
355. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.): Сб. документов и материалов. – Суммы: Обл. вид-во 1957. – 391 с.
356. Трудящі Черкасщини в боротьбі за владу Рад (1917 – 1920 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Черкаси: Обл. вид-во, 1957. – 303 с.
357. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К., Одесса: Вища школа, 1987. -199 с.
358. 1917 – 1920 роки на Білоцерківщині: (Факти і документи). – Біла Церква: Б. в., 1927. – 185 с.
359. Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ. / [В. Адамский, Б. Андресюк, О. Белый и др.]. – К.: Пол. думка, 1996. – 435 с.

360. Українська РСР в період громадянської війни. 1917 – 1920 рр.: В 3-х т. [Ред. кол. Скарба А. Д. та ін.]. – Т. 2. Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців. (Листопад 1918 р. – грудень 1919 р.). – К.: Політвидав України, 1968. – 423 с.
361. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. / За ред. О. М. Мироненко. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
362. Федоровський Юлій Рудольфович. Повстанський рух в Донбасі та Махно : Автореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01) / Донецький держ. ун-т. — Донецьк, 2000. — 20 с.
363. Фейгельсон М. Мешочничество и борьба с ним. // Историки-марксисты. – 1940. – № 9. – С. 36 – 59.
364. Фомин Ф. Записки старого чекиста. – М.: Наука, 1966. – 303 с.
365. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России, 1918 – 1921 гг. – Иерусалим: "Лексикон", 1987. – 251 с.
366. Харченко К. В. Власть – Имущество – Человек: передел собственности в большевистской России. 1917 – начало 1921 гг. – М.: Русский двор, 2000. – 265 с.
367. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – 1920 гг.: Сб. документов и материалов. – Х.: Пролетар, 1973. – 323 с.
368. Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине, 1917 – 1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990. – 237 с.
369. Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К.: Наукова думка, 1977. – 199 с.
370. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: У 3 т. – Т.1: 1917 – 1941 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 771 с.
371. Хряцова А. Крестьянство в войне и революции: Статистико-экономические очерки. – М.: ЦСУ, 1921. – 264 с.

372. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО)
373. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)
374. Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (1917 – 1969 гг.). – М.: Мысль, 1971. – 222 с.
375. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917 – 1929): Очерк истории. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. – 320 с.
376. Чмыга А. Ф. О численности и формах колхозов Украины в 1919 г. // Вестник Московского университета. Серия История. – 1962. – №1. – С. 218 – 262.
377. Чуприна В. М. Більшовики України в боротьбі за трудяще селянство. – К.: Наукова думка, 1974. – 198 с.
378. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Б. в., 1927. – 324 с.
379. Шапошникова Н. А. Деякі аспекти динаміки цін на продукти в Україні в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень: Наукові записки. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 179 – 194.
380. Шерман І. До історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в 1919 р. // Наук. зап. Харк. держ. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія історія. – 1951. – № 12. – С. 24 – 83.
381. Шерман І. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни. // Наук. зап. Харк. держ. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди. Серія історія. – 1954. – № 15. – С. 85 – 112.
382. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917 – 1921 роках: Споми́ни, роздуми. – Торонто: Труды О. О. Васи́ляна, 1971. – 366 с.
383. Шлихтер А. Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. – М.: Наука, 1975. – 447 с.

384. Шліхтер О. Г. Боротьба за хліб на Україні в 1919 році. // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 259 – 306.
385. Шліхтер О. Г. В чім тут річ? // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 250 – 252.
386. Шліхтер О. Г. Найближчі завдання і принципи прийдешнього на Україні будівництва продовольчої справи. // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 246 – 249.
387. Шліхтер О. Г. Основні завдання продовольчої політики. // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 246 – 249.
388. Шліхтер О. Г. Товарищі, візьміть себе в руки! // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 253 – 258.
389. Шліхтер О. Г. Україна та її найближчі продовольчі перспективи. // Продовольча стправа за років громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 307 – 314.
390. Эйдеман Р. П. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Х.: Гос. изд-во, 1921. – 31 с.
391. Экономическая жизнь СССР: Хроника событий и фактов, 1917 – 1965. В 2-х кн. – 2-е изд., доп. -: Кн.1. -М.: Советская энциклопедия, 1967. – 439 с.
392. Экономическая политика СССР: Сб. документов. Ноябрь 1917 г. – февраль 1921 г. / АН СССР. – Т.1. – М.: Политиздат, 1947. – 647 с.
393. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. – Ч.3: Сельское хозяйство и крестьянство. [Сост. Гузунов М. А. и др.] – М.-Л.: АН СССР, 1967. – 540 с.
394. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико- правові аспекти (1917- 1922) : Автореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01) / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 1997. — 21с.

395. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні: Історико- правові аспекти (1917-1922рр.): Навч. посібник / Інститут змісту і методів навчання. – К.: Чернівецький держ. ун-т, 1998. – 123с.
396. Юрков И. А. Экономическая политика партии в деревне, 1917 – 1920. – М.: Мысль, 1980. – 223 с.
397. Яворський М. Революція на Вкраїні в її головних етапах. – Б. м.: Держ. вид-во України, 1923. – 81 с.
398. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 38 с.
399. Якименко М. А. Земельна оренда в Україні в період капіталізму. // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54 – 63.
400. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.). // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3 – 14.
401. Якир И. Э. Воспоминания о гражданской войне. – М.: Политиздат, 1957. – 56 с.
402. Яковлев Я. Русские анархисты в великой русской революции. – Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 86 с.
403. Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії. – Т.2. – Мюнхен: Укр. вільний ін-т, 1983. – 343 с.